

MIHA ŠIMAC
KATARINA KEBER

PATRIAE AC HUMANITATI

Thesaurus memoriae

Opuscula 2

Thesaurus memoriae

Series Opuscula 2
Uredniki zbirke Boris Golec, Katarina Keber, Miha Kosi

Miha Šimac, Katarina Keber »*Patriae ac humanitati.*«
Zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte
© 2011, Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa

Recenzenta Petra Svoljšak, Eva Holz
Jezikovni pregled Luka Vidmar
Prevod povzetka Manca Gašperšič
Oblikovanje in prelom Brane Vidmar

Izdajatelj Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Za izdajatelja Petra Svoljšak
Založnik Založba ZRC, ZRC SAZU
Za založnika Oto Luthar
Glavni urednik Aleš Pogačnik

Tisk Littera picta, d. o. o.
Naklada 450

Izid knjige sta podprla Javna agencija za knjigo Republike Slovenije in Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.

Slika na naslovnici: Ranjenci na kolodvoru v Ljubljani 11. novembra 1914.
(Vir: Ilustrirani glasnik, 1, št. 16, 17. december 1914, str. 182)

Patriae ac humanitati (Domovini in človečnosti) je bilo geslo avstrijskega Rdečega križa v času prve svetovne vojne.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

614.2(497.4Ljubljana)«1914/1918«

ŠIMAC, Miha

»*Patriae ac humanitati*« : zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte / Miha Šimac, Katarina Keber ; [prevod povzetka Manca Gašperšič]. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011. - (Thesaurus memoriae. Opuscula, ISSN 2232-3430 ; 2)

ISBN 978-961-254-344-0

1. Keber, Katarina

259259648

»PATRIAE AC HUMANITATI«

ZDRAVSTVENA ORGANIZACJA
V ZALEDJU SOŠKE FRONTE

KAZALO

Uvod	7
Zahvala	12
MIHA ŠIMAC	
VOJAŠKA ZDRAVSTVENA IN DUHOVNA OSKRBA V LJUBLJANI 1914–1918.....	13
SKOZI ZGODOVINO VOJAŠKE ZDRAVSTVENE IN DUHOVNE OSKRBE	15
Zdravniki in duhovniki v vojski	15
Zdravstvo in vojaški kurati v habsburški državi	18
Vojaško zdravstvo do leta 1867.....	18
Čas dvojne monarhije do leta 1914.....	21
Vojaška duhovna oskrba	24
Duhovna oskrba pod Habsburžani (do l. 1867)	24
Duhovna oskrba v času Avstro-Ogrske 1867–1918.....	25
LJUBLJANA IN ZDRAVSTVO NA PRELOMU STOLETJA	29
Deželna bolnica	29
Garnizijska bolnica	31
Rdeči križ za Kranjsko.....	33
VOJNA 1914–1918: OD FRONTE DO ZALEDJJA	35
Na frontah v začetku vojne.....	37
Saniteta na fronti	40
Kolera v Galiciji 1914.....	45
Transporti sanitetnih vlakov	49
V DOMOVINI	53
Priprave v Ljubljani.....	53
Zdravniki	56
Osebe	59
Katoliški duhovniki	62
Prevoz ranjencev – gasilsko in reševalno društvo	63
PRVI RANJENCI V LJUBLJANI.....	65
Prvi ranjenci ... in prve težave	65
Dogodki na bojiščih in novi transporti v zadnjih mesecih leta 1914	68
O številu ranjencev v Ljubljani do konca leta 1914.....	70
Transporti v prvih mesecih leta 1915.....	73
JUGOZAHODNA FRONTA – SOŠKA FRONTA.....	76
Prve bitke in nalezljive bolezni.....	76
Sanitetna oskrba na fronti.....	80
Sanitetna oskrba v času tretje soške bitke.....	81
LJUBLJANA – »MESTO VOJAŠKIH BOLNIŠNIC«	91
Širitve bolnišnic in povečanje bolniških zmogljivosti	92
Spremembe v zdravniških vrstah.....	97

Po preboju na Soči in v letu 1918 – invalidska šola	99
RANJENCI IN OBOLELI V LJUBLJANSKIH BOLNIŠNICAH	103
Transport in razmestitve po bolnišnicah	103
Higiena in operacijski posegi	106
Kratek ekskurz: Oslepeli vojaki	110
Nove in nove operacije v Ljubljani	110
Bolezni	111
Oskrba v bolniških sobah	118
Duhovna oskrba	123
Katoliški duhovniki	123
Vojaški kurati drugih veroizpovedi	127
»ŠPITALSKO ŽIVLJENJE«	130
Obiski	130
Pošta	132
Prosti čas	133
Odlikovanja	136
Prazniki	138
PRO PATRIA	141
O pokopih umrlih vojakov	143
O vzrokih smrti	148
Španska gripa	150

KATARINA KEBER

EPIDEMIJE NALEZLJIVIH BOLEZNI NA SOŠKI FRONTI IN V NJENEM ZALEDJU	153
--	------------

OBOLEVANJE VOJAKOV IN NEKATERI PRIMERI DELOVANJA VOJAŠKEGA ZDRAVSTVA	155
Znak rdečega križa	162
ŠIRJENJE NALEZLJIVIH BOLEZNI NA PRIMERU KOLERE	166
Širjenje kolere leta 1915	168
Struktura obolelih na frontah in v zaledju	170
Organizacija cepljenja proti koleri	176
Primeri kolere v slovenskem zaledju soške fronte	180
KOLERA V SPOMINIH IN DNEVNIKIH	188

VIRI IN LITERATURA	197
Arhivski viri	197
Neobjavljeni viri	198
Gradivo iz privatnih zbirk	198
Časopisni viri	198
Tiskani viri	199
Literatura	199
Elektronski viri	205
Seznam slikovnega gradiva	205
Seznam tabel	206
Seznam grafov	207

Summary

“PATRIAE AC HUMANITATI”: HEALTH CARE IN THE REAR OF THE ISONZO FRONT	209
--	-----

KRAJEVNO IN OSEBNO KAZALO	213
---------------------------------	-----

»Pozabljenim!«

Simon Gregorčič

Uvod

Ob izbruhu prve svetovne vojne leta 1914 so bili mnogi prepričani, da bo spopad med evropskimi silami trajal le kratek čas. Hiter konec vojne so pričakovali tudi v habsburški monarhiji. Po prvih spopadih in bridkih porazih cesarskih čet avgusta 1914 pa so se ljudje počasi začeli zavedati, da bo vojna trajala precej dlje, kot so mislili. Zaradi izgub so vojaške oblasti na fronto pošiljale vedno nove čete in potrebno opremo, od tam pa so v notranjost države z vlaki začeli voziti ranjence in obolele vojake. V skoraj vseh večjih mestih in krajih po habsburški monarhiji so za njih ustanavljali vojaške bolnišnice in druge zdravstvene zavode, kjer so jim skušali nuditi potrebno oskrbo in pomoč. Tudi na Slovenskem so se začeli prebivalci že v prvih mesecih vojne na vsakem koraku srečevati z ranjenci in bolniki: »Ranjenci po ulicah – ranjenci na vlakih – v bolniških sobah – po šolah – ranjenci vsepovsod ... Tudi na bolniškem vrtu je bilo polno ranjencev. Nekateri so posedali na klopih pod drevjem drugi so se sprehajali med gredami, stali v gručah in kramljali. Ta je imel ovito glavo, oni je nosil roko trdo v prevezi, šepal sključen ob palici. Mnogim je sijala smrt iz oči, drugi pa so gledali zdravju v gorko lice in bili dobre volje.«¹

Tako je sestra usmiljenka opisala razmere, ki so vladale v Ljubljani, kamor so ves čas vojne vihre prihajali ranjenci in oboleli vojaki. Res je bila Ljubljana v času prve svetovne vojne le mesto v zaledju, toda prav v njenih vojaških bolnišnicah, ustanovah Rdečega križa in drugih bolnišnicah se je za množico vojakov in častnikov odigrala ključna življenjska drama. Tu se je odvijala *druga fronta*, na kateri se je za tisoče

¹ DHKL, Provincialna kronika Slovenske province Družbe hčera krščanske ljubezni, tipkopis, str. 72. Odslej Kronika sester usmiljenk.

obolelih in ranjenih odločalo o življenju in smrti. V teh pretresljivih trenutkih so jim stali ob strani ter jim po najboljših močeh skušali pomagati tako zdravniki in sanitetno osebje kakor tudi vojaški kurati, ki so v mestu opravljali svoje poslanstvo. S svojo strokovnostjo, nesebično pomočjo, pa tudi s prijazno besedo so dali vojakom vedeti, da v svojem boju niso sami.

Vse do danes slovensko zgodovinopisje te *druge fronte* sploh še ni podrobneje obravnavalo. Pri tem je sicer treba upoštevati tudi to, da se je zanimanje za prvo svetovno vojno dobro razmahnilo šele po osamosvojitvi Slovenije, ko so začeli večjo pozornost namenjati jugozahodnemu bojišču oz. posebej soški fronti. V zadnjih desetletjih je tako bilo objavljenih precej monografij, dnevnikov, spominov ter drugih razprav in člankov, napisanih je bilo precej diplomskih del na temo prve svetovne vojne. Skorajda vsa ta dela se ukvarjajo le z dogajanjem na soški fronti in z njenim vplivom na življenje v neposrednem zaledju frontne črte. Veliko manj pa je znanega o bojih na srbskem, albanskem in ruskem bojišču. Še manj je razprav, ki bi obravnavale le specifična vprašanja iz te tematike, npr. vojaško zdravstveno ali duhovno oskrbo vojakov.

Posebej za Ljubljano lahko najdemo le posamezne prispevke, ki se, vsaj deloma, dotikajo tudi delovanja zdravstva in vojaških bolnišnic v Ljubljani v času prve svetovne vojne.² Še najbližje temu je razprava *Karantenska postaja na ljubljanskem gradu za vojne ujetnike*,³ v kateri je Dragan Matić izčrpno obdelal gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana (ZAL) ter bralcu omogočil zanimiv vpogled v dogajanje na ljubljanskem gradu in v skrb za vojne ujetnike. Poleg te razprave velja omeniti še prispevek Vilme Brodnik, ki se ukvarja z dobrodelnostjo med vojno vihro v dežel-nem glavnem mestu.⁴

Prav pomanjkljiva raziskanost vojaškega zdravstva v Ljubljani v času prve svetovne vojne me je spodbudila k raziskovanju te svojevrstne problematike.⁵ Že na začetku pa se je pojavilo vprašanje: iz katerih virov in literature pravzaprav črpati?

Če sem želel pisati o tej tematiki, se je bilo treba seznaniti tako z ureditvijo vojaškega zdravstvenega sistema kakor tudi z ureditvijo vojaških kuratov in duhovne oskrbe v avstro-ogrski vojski. Za spoznavanje delovanja kuratov v vojski sem upo-

² Kobe-Arzenšek, Pregled zgodovine Rdečega križa na Kranjskem, str. 53–61.

³ Matić, Karantenska postaja za vojne ujetnike na ljubljanskem gradu, str. 71–85.

⁴ Brodnik, Dobrodelnost v Ljubljani med prvo svetovno vojno, str. 56–64.

⁵ Pričujoča razprava je deloma dopolnjeno enotno diplomsko delo, ki sem ga pod naslovom *Vojaške bolnišnice v Ljubljani 1914-1918: zdravstvena in duhovna oskrba* leta 2007 pod mentorstvom takratnega izr. prof. dr. Walterja Lukana in doc. dr. Matjaža Ambrožiča zagovarjal na Filozofski in Teološki fakulteti v Ljubljani.

rabil knjigo *Militärseelsorge in Österreich*,⁶ glede vojaške sanitetne oskrbe pa mi je bila najbolj v pomoč izvrstna knjiga Brigitte Biwald, ki temelji na gradivu dunajskih arhivov in je doslej najboljši prikaz delovanja vojaškega zdravstva v habsburški monarhiji.⁷ Poleg njene knjige je treba omeniti še neobjavljeno doktorsko disertacijo Daniele Claudie Angetter, ki je kljub skromnejši vsebini precej uporabna, saj je avtorica pod drobnogled vzela predvsem dogajanje na fronti proti Italiji.⁸

V želji, da bi globlje spoznal tedanje zdravstveno stanje in duhovno oskrbo tako v državi kot v Ljubljani, sem moral knjigo začeti širše. Najprej sem predstavil razvoj vojaške zdravstvene in duhovne oskrbe s posebnim poudarkom na stanju tik pred začetkom prve svetovne vojne. Zato sem uporabljal vojaške šematizme tako skupne vojske⁹ kot avstrijskega domobranstva,¹⁰ ki jih je do začetka vojne izdajala avstro-ogrska armada. Ti so s seznami zdravnikov in duhovnikov, ki so delovali v posameznih enotah in garnizijah tik pred začetkom vojne, zanimiv vir informacij. Za spoznavanje Ljubljane v tem času pa sta mi bili v veliko pomoč razprava Judite Šega, ki podaja pregled zdravstvenega stanja v Ljubljani od preloma stoletja do 1910,¹¹ in knjiga, ki so jo napisali ljubljanski mestni svetniki pod naslovom *Ljubljana po potresu 1895–1910*.¹² Ne gre pa prezreti tudi del Petra Borisova; tako tistih o zgodovini medicine kot tistih, ki obravnavajo posebej razvoj medicine v slovenskem prostoru.¹³

Temeljne vire sem iskal v arhivih. Avstrijski vojni arhiv na Dunaju (ÖSTA/KA) hrani številne dokumente o vojaški saniteti, vojnih bolnišnicah, zdravnikih in osebju, ranjencih, ne nazadnje pa tudi o duhovni oskrbi čet. Vire, ki se tičejo mesta Ljubljane, posebej njenega vojaškega zdravstva (bolnišnice, saniteta, osebje), sem uspel najti v registrih vojaškega teritorialnega poveljstva Gradec (Militärkommando Graz – M. A.) in vojnega ministrstva (Kriegsministerium – KM); posebej za vojna leta 1914–1918. Žal mi je bil čas raziskovanja zelo skopo odmerjen, zato mi je uspelo pregledati le majhen del gradiva, ki se izrecno nanaša na obravnavano problematiko v Ljubljani.

Pomanjkljive podatke sem skušal dopolniti z raziskovanjem v slovenskih arhi-

⁶ Gröger, Ham, Sammer, *Militärseelsorge*, str. 13–14.

⁷ Biwald, *Von Helden und Krüppeln*.

⁸ Angetter, *Die Militär-Sanitätsversorgung*.

⁹ *Schematismus für das k. u. k. Heer* za 1914.

¹⁰ *Schematismus der. k. k. Landwehr* za 1914.

¹¹ Šega, *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani*.

¹² Govekar, *Ljubljana po potresu*.

¹³ Borisov, *Zgodovina medicine*; Borisov, *Od ranocelnštva*.

vih, predvsem v Arhivu Republike Slovenije, Zgodovinskem arhivu Ljubljana in Nadškofijskem arhivu v Ljubljani. V njih sem pregledal fonde nekaterih ustanov in šol, ki so bile v času prve svetovne vojne preurejene v bolnišnice. V Nadškofijskem arhivu sem pregledal tudi Mrliško knjigo župnije Šentvid, kjer je v času vojne (od konca leta 1914 do novembra leta 1917) delovala ena izmed vojaških bolnišnic.¹⁴ Kljub relativno majhnemu številu tam preminulih vojakov v omenjenem obdobju sem na podlagi pridobljenih podatkov poskušal določiti tako najpogostejše vzroke smrti kakor tudi njihovo versko pripadnost.

Iz Provincialnega arhiva Slovenske province Družbe hčera krščanske ljubezni – usmiljenk, ljubljanskega uršulinskega samostana¹⁵ in arhiva šolskih sester v Ljubljani¹⁶ sem uporabil njihove kronike z zanimivimi opisi, ki dodatno osvetljujejo razmere in delovanje vojaških bolnišnic.

Težišče raziskave vsekakor sloni predvsem na slovenskih dnevnikih časopisih, ki so izhajali v tistem času. V ta namen sem v celoti pregledal vse vojne letnike dnevnikov *Slovenec* in *Slovenski narod*, posamezne informacije pa sem pridobil tudi iz tednikov in mesečnikov, predvsem iz *Ilustriranega glasnika* in *Bogoljuba*. Ob tem je treba že na tem mestu povedati, da se je v skladu s političnimi dogodki v zadnjem vojnem letu znatno zmanjšalo poročanje o dogajanju in stanju na zdravstvenem področju tako v monarhiji kot v sami Ljubljani, saj so v ospredje vedno bolj stopale aktualne politične, zlasti nacionalne teme. Zato je število podatkov o obravnavani problematiki v letu 1918 znatno manjše. Konec tega obdobja bo tako še moralo biti predmet posebnih raziskav.

Kot dobrodošel vir informacij naj omenim še dnevnike in spomine vojakov in zdravnikov. Posebej moram tu izpostaviti dnevnik doktorja Otta Hawline¹⁷, ki je deloval v prvem letu vojne v Galiciji. Njegovi zapiski opisujejo, v kakšnih razmerah se je znašla vojska, ko so se pojavili prvi porazi in prve epidemije. V zadnjih letih so sicer izšli številni dnevniški in spominski zapisi, vendar je v njih le malokrat mogoče najti tudi pričevanje o zdravstveni oskrbi in razmerah v kateri od ljubljanskih bolnišnic.

¹⁴ NŠAL/ŽA, Šentvid nad Ljubljano, mrliška knjiga (MMK) prepisi 1881–1915, 1916–1964.

¹⁵ AUSL, fasc. 9, Kastelec, *Vojna kronika uršulink*.

¹⁶ AŠSL, *Kronika Marijanišča*.

¹⁷ Dr. Otto Hawlina, roj. 12. 11. 1876 v kraju Huorka, današnja Slovaška. Njegov oče je bil gozdni upravitelj kneza Windischgrätza, zato se je družina preselila v Slovenske Konjice. Otto je doštudiral medicino v Gradcu, nato pa nekaj časa delal kot zdravnik v Gradcu, Celovcu, Beljaku, Litiji in nazadnje v Trziču na Gorenjskem, kjer se je poročil z Ano Pollak. Umrli je 5. 8. 1931 v Trziču. Kratka biografija o njem glej: Kragl, *Zgodovinski drobci župnije Trzič*, str. 260.

So pa zato za Ljubljano precej bolj koristen vir dnevniški zapisi tedanjih ljubljanskih meščanov in pomembnih osebnosti. Posebej je treba izpostaviti dnevnik Frana Milčinskega¹⁸ in zapiske dr. Evgena Lampeta¹⁹ ter še neobjavljene dnevniške zapise knezoškofa Antona Bonaventure Jegliča.²⁰

Zanimive in koristne informacije o zdravnikih, ki so delovali v Ljubljani v času vojne, se skrivajo v *Zdravniškem vestniku* in *Medicinskih razgledih*. Tu velja posebej poudariti prispevke dr. Zvonke Zupanič Slavec, ki je posvetila precejšnje število svojih razprav slovenskim zdravnikom, ki so delovali v času prve svetovne vojne in so tudi še pozneje usmerjali razvoj medicinske znanosti pri nas.²¹

Ob pisani besedi je pomemben element pričujočega dela tudi slikovni material, saj še kako drži, da zmore slika povedati več kot tisoč besed. Posebej dragocene so še neobjavljene fotografije nekaterih ljubljanskih bolnišnic iz zapuščine doktorja Otta Hawline, ki jih ima v lasti njegova rodbina. Vrsto zanimivih fotografij pa hranijo tudi različni ljubljanski arhivi in muzeji v svojih fotografskih zbirkah. Kolikor je bilo mogoče, sem skušal v raziskavo vključiti tudi te fotografije. Ob tem pa ne gre pozabiti na razglednice, ki so v tistih časih igrale pomembno vlogo tako na področju propagande kot tudi na zelo osebni ravni, saj so marsikateremu ranjenemu ali obolelemu vojaku kratke vrstice, ki jih je pošiljal domov ali pa dobival od svojih bližnjih, okrepile upanje in željo po čim hitrejšem okrevanju.

V zadnjem poglavju o nalezljivih boleznih s poudarkom na epidemijah kolere knjigo dopolnjuje raziskava dr. Katarine Keber. Njena razprava obravnava tako potek epidemij in ukrepe oblasti kot tudi vojne okoliščine, ki so spodbujale širjenje različnih infektov. Na podlagi raziskav arhivskega gradiva Deželne vlade v Ljubljani, fondov Avstrijskega državnega arhiva ter objavljenih in neobjavljenih spominskih zapisov je po eni strani obravnavan pojav kolere v medvojni Avstro-Ogrski, po drugi strani pa širjenje te bolezni v slovenskem zaledju jugozahodne fronte. Njena raziskava je rezultat sodelovanja v projektu »Za svobodo domovine: Fronta v Julijcih 1915–1917« ciljnega raziskovalnega programa Znanost za varnost in mir 2006–2010 Ministrstva Republike Slovenije za obrambo.

Miha Šimac

¹⁸ Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*.

¹⁹ Lampe, *Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta (1898–1918)*.

²⁰ NŠAL/ŠAL, serija: škofo, fascikel: 27 b, Jegličev dnevnik (JD).

²¹ Prim. Zupanič Slavec, Štolfa, *Dr. Ivan Oražen (1869–1921)*; Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva*.

ZAHVALA

O ba avtorja se najprej zahvaljujeva dr. Petri Svoljšak, ki je idejo o sodelovanju podprla in omogočila skupni izid obeh razprav.

Na koncu bi rad izrekel iskreno zahvalo vsem ustanovam in številnim posameznikom, ki so mi stali ob strani, mi bili v kakršnokoli oporo ali mi pomagali pri zbiranju gradiva. Da sem si upal spopasti s tem izzivom, gre moja zahvala najprej mentorjema red. prof. dr. Walterju Lukanu in doc. dr. Matjažu Ambrožiču, ki sta mi s svojimi prispevki, nasveti in spodbudnimi besedami prihranila marsikatero uro neuspešnega iskanja. Z gradivom, fotografijami, nasveti in spodbudami pa so mi pomagali: Muzej novejšje zgodovine Slovenije (mag. Marko Štepec), Zgodovinski arhiv Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, Vojni arhiv na Dunaju, Hčere krščanske ljubezni – usmiljenke (provincialna predstojnica – vizitatorica, sestra Bernarda Terček), uršulinski samostan v Ljubljani (sestra dr. Jasna Kogoj), šolske sestre svetega Frančiška Kristusa Kralja (sestra Mira Rožanc), arhivisti Nadškofijskega arhiva v Ljubljani, mag. Renato Podbersič, dr. Miha Preinfalk, dr. Josef Jerko, Tomaž Budkovič, prof. Vinko Avsenak, Simon Kovačič, David Brezigar, Kornelija Ajlec, dr. Stane Pajk, Bojan Rustja, Miha Sluga, Jasna Vanček, Igor Zemljič, Sergej Škofljanec, Tomaž Šimec, rodbina Hawlina, prof. Marija in Mihael Petek in nena-zadnje dr. Mihi Seručniku za tehnično pomoč.

Ker se rado zgodi, da človek nehotе pozabi zapisati kakšno ime, je prav, da se zahvalim tudi vsem Vam, neimenovanim. Tudi Vam velja moja iskrena zahvala in prijateljski stisk roke.

MIHA ŠIMAC

**VOJAŠKA ZDRAVSTVENA
IN DUHOVNA OSKRBA V
LJUBLJANI 1914–1918**

SKOZI ZGODOVINO VOJAŠKE ZDRAVSTVENE IN DUHOVNE OSKRBE

ZDRAVNIKI IN DUHOVNIKI V VOJSKI

Zdravniki in duhovniki oz. svečeniki so bili kot spremljevalci prisotni v vojskah praktično vseh velikih civilizacij. Že Grki so imeli med četami vojne pridi-garje, razlagalce znamenj. Podobno lahko trdimo tudi za vojsko mogočnega Egipta in drugih antičnih kraljestev. V *Iliadi* tako zasledimo opise svečnikov, ki so bodisi lahko priklicali nad vojaški tabor kugo bodisi so znali povedati, kako se je mogoče jeze bogov obvarovati ali pa jo vsaj pomiriti.¹ Homer pa nam poleg duhovne oskrbe zanimivo opiše tudi zdravniško nego na bojišču, saj opeva delovanje zdravnika Mahaona in oskrbo, ki je je bil deležen ranjeni kralj Menelaj:

»[...] stopi božanstveni mož na sredo med zbrano gospodo,
prime takoj za strelico, jo vleče iz čvrstega pasa:
kadar pa vleče, v odporu se zlomita ostra zazobka;
s tem oprosti bleščavi mu pas, a zdolaj okrilnik,
mitro prevezo pod njim, mojstrino skrbljivih kovačev.
Potlej ogleda si rano, kjer bridka zadela je pšica,
kri mu iz nje izsesa, potrosi jo spretno z lečilom,
sipo, je dal jo nekoč očetu na ljubo mu Heiron.«²

Če so bili svečeniki v vojaških vrstah torej nekaj vsakdanjega in je v rimski voj-

¹ Homer, *Iliada*.

² Prav tam, str. 98.

ski Marsov svečenik celo začenjal vojaške spopade, tako da je prvi zalučal sulico na sovražno ozemlje,³ pa o stalni prisotnosti zdravnikov tega še ne moremo reči. Ta je bila namreč mnogo bolj odvisna od muhavih vojskovodij, ki so se (ali pa se niso!) zavedali pomembnosti zdravniške oskrbe ranjenih vojakov. Stanje na tem področju se je spremenilo šele za časa cesarja Avgusta, ki je v rimskih legijah vzpostavil enoten sistem vojaškega zdravstva. Tako so bili zdravniki prisotni v taborih rimskih legij, kjer so skrbeli za zdravje in higieno vojakov, pregledovali pa so tudi rekrute in odločali o njihovi sposobnosti za vojaško službo.⁴

V času cesarja Konstantina je prišlo do sprememb tudi v duhovniških vrstah. Krščanstvo je postalo dovoljena vera in kaj kmalu so duhovniki stopili na mesto Marsovih svečenikov. Vsaka legija je tako imela v svojih taborih na razpolago lasten šotor za bogoslužje in lastnega duhovnika. Prvega duhovnika, ki se je popolnoma posvetil vojaški službi, pa zasledimo šele v šestem stoletju.⁵

Ob pokristjanjevanju germanskih ljudstev je bilo med vojaštvom mogoče najti duhovnike, ki so deloma opravljali vojaško dolžnost, hkrati pa so bili še dušni pastirji. Mnogi od njih so tako uporabljali meče namesto evangelija, in šele s prvim frankovskim narodnim zborom leta 742 jim je bilo prepovedano nositi orožje. Tega leta je bila tudi organizirana duhovna oskrba z vojaškimi škofi in duhovniki. Ta oskrba se je opravljala le v času vojne. Vojaškemu duhovniku sta v vojnem času pripadala konj in bivanje v poveljniškem šotoru, v katerem je imel svoj urad, pravno pa je bil podrejen stotniku.⁶

V nasprotju s Cerkvijo, ki je svoj vpliv od konca četrtega stoletja naprej krepila, je moč rimskega imperija vse bolj slabela. Po propadu Zahodnega rimskega cesarstva se je v tem delu Evrope dotlej znani vojaški zdravstveni sistem porušil in utonil v pozabo. Le redko katera vojska, z izjemo bizantinske, je v svojih vrstah občasno imela vojaškega zdravnika. Toda tudi bizantinsko cesarstvo ni razvijalo zdravstvenega sistema. So pa zato s svojimi osvajanjem in širjenjem trgovine razvijali in nadgrajevali zdravstvo Arabci v islamskem svetu.⁷

V času križarskih vojn so začeli tudi v evropskih vojskah vnovič nekoliko bolj skrbeti za ranjene vojake. Posebej so se v tem odlikovali vitezi sv. Lazarja, od katerih naj bi prihajala beseda »lazaret«. ⁸ Z uporabo smodnika in razvojem novih orožij so

³ Gröger, Ham, Sammer, *Militärseelsorge*, str. 13–14.

⁴ Grmek, *Vojaška medicina*, str. 28.

⁵ Plut, *Za pravice človeka*, str. 58.

⁶ Gröger, Ham, Sammer, *Militärseelsorge*, str. 15–18.

⁷ Grmek, *Vojaška medicina*, str. 29.

⁸ Slovenski narod, 16. januar 1915, str. 3.

se pojavile tudi nove vrste ran, s katerimi so se srečevali vojaki in zdravniki. Glavna težava pri njihovem zdravljenju je bila infekcija, ki je bila, posebej pri amputacijah, velikokrat usodna. Razlogi za infekcijo so se skrivali v nehiigienskem okolju, saj je bila tedaj tovrstna osveščenost v Evropi dokaj nizka.⁹

Na začetku 16. stoletja je Katoliška cerkev izvzela vojaške duhovnike izpod jurisdikcije krajevnih škofov in jim določila predstojnike, ki so imeli podobno vlogo in poslanstvo kot vojaški škofje. To je bil čas reformacije, in verski razkol je bil prisoten tudi v vojski. Veliko plemičev – častnikov je sledilo Lutru, toda v vojski so se morali, z redkimi izjemami, še vedno zadovoljiti s katoliško duhovno oskrbo. Le v primeru, ko je takšen plemič (luteran) najel svojo vojsko, je na vojni pohod navadno vzel s seboj svojega pridigarja. V dobi protireformacije je habsburški dvor skušal izbrisati sledove te *herezije*, tako da je bilo po tridesetletni vojni tudi konec protestantskih pridigarjev v cesarskih vojaških vrstah.¹⁰

Prav v času verskega razkola, v začetku 16. stoletja, so v vojaške vrste znova začeli uvajati stalne vojaške zdravnike in kirurge. Tako so francoski polki na svojih pohodih že imeli s seboj kirurge, ob koncu 16. stoletja pa so se pojavile bolnišnice za ranjene tudi v nemškem cesarstvu. V času tridesetletne vojne so predvsem nemški kirurgi dobili obilo priložnosti, da so se izpopolnili v vojni kirurgiji in si pridobili nove izkušnje. Prav v Prusiji se je snovala vojaška medicinska služba, v kateri je bil glavni poudarek na izbrazbi vojnih kirurgov.¹¹

V *Slovenskem narodu* so na začetku leta 1915 nekaj besed namenili tudi zgodovini vojaške sanitete. V članku so med drugim zapisali:

»Prvič pa določa pogodba med Špansko in Francosko leta 1689, da je treba lečiti tudi ranjene sovražne vojake. Ta skrb se je potem razširila. Na tem polju so delali pozneje tudi Leibniz, ustanovitelj poljskih lazaretov, ki zahteva tudi da se infekcijsno bolni ločijo. Genialni vojskovodja Turenne govori tudi o takih lazareti, enako Friderik Veliki. Pod Napoleonom pa se je vojaška sanitetna skrb tako razširila, da se je mogla na njo pozneje opirati moderna medicina.«¹²

V skrbi za vojsko je prav Friderik II. bodoče polkovne kirurge pošiljal na študijska potovanja v druge države, na kirurško šolo v Berlinu pa je dal poklicati francoske kirurge. Ti so bili namreč takrat najboljši na področju vojaške kirurgije. S

⁹ Grmek, *Vojaška medicina*, str. 29.

¹⁰ Gröger, Ham, Sammer, *Militärseelsorge*, str. 18–25.

¹¹ Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 206.

¹² Slovenski narod, 16. januar 1915, str. 3.

tem je kralj dvignil usposobljenost domačih kirurgov, berlinska šola pa si je kmalu pridobila velik ugled.¹³

Pod Napoleonom se je francoska vojska lahko ponašala z najbolj zgledno urejeno sanitetno oskrbo. Zasluge za to gredo predvsem njenim izvrstnim vojaškim kirurgom. Vodilni kirurg v Napoleonovi armadi je bil Dominique-Jean Larrey, ki je utemeljil pomembnost hitre evakuacije ranjencev in njihove čimprejšnje oskrbe. V ta namen je postavljaj terenske bolnišnice v bližini bojišč, s čimer je močno zmanjšal smrtnost med ranjenci.¹⁴ Leta 1805 je bil imenovan za generalnega inšpektorja francoske vojne sanitete. V bitki pri Borodinu 1812 naj bi Larrey opravil v eni noči kar 200 amputacij udov. Tako kot Larrey se je odlikoval tudi René Nicholas Dufriche Desgenettes, ki se je uspešno bojeval proti epidemiji kuge v času francoske zasedbe Egipta.¹⁵

V 19. stoletju je na področje vojne kirurgije poleg francoskih in nemških kirurgov pomembno posegel ruski zdravnik in kirurg Nikolaj Ivanovič Pirogov. Prvi v zgodovini vojne kirurgije je uporabil etrovo narkozo na bojišču in v vojaško medicino uvedel t. i. triažo (razvrščanje) ranjencev glede na resnost poškodbe. Za zdravljenje prelomov kosti pa je uvedel mavčev povoj, s katerim je olajšal prenos ranjencev v zaledje.¹⁶

ZDRAVSTVO IN VOJAŠKI KURATI V HABSBURŠKI DRŽAVI

Vojaško zdravstvo do leta 1867

V času razsvetljenega absolutizma so mnogi vladarji skušali z ustanavljanjem medicinskih akademij in drugih ustanov medicini zagotoviti še boljše pogoje za njen razcvet. Habsburžani v tem seveda niso hoteli zaostajati. V času Marije Terezije se je v vojnah, v katerih so se bojevale avstrijske cesarske sile, še bolj pokazala nezadostna skrb za vojaško saniteto. Službo vojaških zdravnikov in kirurgov so namreč pogosto opravljali slabo usposobljeni padarji in brivci, ki so imeli opravljeno dokončano le triletno prakso, povrh vsega pa je bilo še teh premalo, kot je bilo premalo sposobnih zdravnikov in kirurgov. V zvezi s tem je bil leta 1749 izdan ukaz, da mora vsak polk

¹³ Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 251–252.

¹⁴ Grmek, *Vojaška medicina*, str. 29.

¹⁵ Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 338–340.

¹⁶ Prav tam, str. 325.

imeti svojega ranocelnika, saj so se na dvoru še kako zavedali, da je predvsem od tega odvisno okrevanje ranjenih in obolelih vojakov. Leta 1750 pa je Marija Terezija izdala še navodilo, da lahko kot vojaški kirurgi službujejo le na dunajski Medicinski fakulteti preizkušeni zdravniki in kirurgi. S tem ukrepom je skušala odpraviti dotedanje nepravilnosti in izboljšati vojaško sanitetno oskrbo. Toda v naslednjih letih so ti ukrepi imeli premajhen vpliv in še vedno je bilo zaradi slabe sanitetne oskrbe v času spopadov preveč dodatnih žrtev.¹⁷

Tudi na splošno je bila skrb za zdravstvo v državi dotlej bolj slabo urejena. Marija Terezija je zato skušala izboljšati predvsem medicinske šole in dvigniti raven zdravstva. Z reformami, ki jih je v šolski sistem vpeljal njen dvorni zdravnik Gerard van Swieten, ji je to tudi uspelo. Dunajska šola je kaj kmalu postala ena vodilnih medicinskih šol.¹⁸

Na področju vojaškega zdravstva pa je bil nov korak naprej storjen v času cesarja Jožefa II., ki je sledil zgledom drugih vladarjev v ustanavljanju medicinskih zavodov. Tako je leta 1785 na Dunaju tudi sam ustanovil zavod Josephinum. Ustanovljena zdravniško-kirurška šola je bila namenjena predvsem izobraževanju vojaških zdravnikov in je bila za tiste čase izvrstno opremljena. Poleg tega so skušali združiti teoretični in praktični del pouka, tako da so zraven šole ustanovili še veliko bolnišnico. Kljub zagotavljanju odličnih pogojev za pouk medicine pa cesar ni imel srečne roke pri izbiri predstojnikov medicinskih šol. Razmere so se uredile šele pod cesarjem Francem I., ki je vodstvo Josephinuma zaupal stalni vojaški komisiji. Sočasno je ustanovil še vojaško upravo za zdravila in imenoval najvišjega vojaškega zdravnika. Ta je bil odgovoren za vodenje vojaške sanitete in izvrševanje veljavnih vojaških sanitetnih predpisov. V mirnem času je najvišji vojaški zdravnik nadzoroval garnizijske bolnice, v času vojne pa spremljal delovanje vojaške sanitete na bojišču.¹⁹

Na Josephinumu so se šolali tudi slovenski zdravniki, predvsem zato, ker so se tu lahko šolali na vojaške stroške: »Bili so vojaško opremljeni in organizirani, toda zavod je razpolagal z dobrimi, deloma celo izbornimi profesorji ter z bogatim kliničnim gradivom in lepimi zbirkami tako da je bila ta strokovna šola najmanj enakovredna s posvetno medicinsko fakulteto. Nekaj uže radi tega, ker so bili precej izbirčni pri sprejemu, potem pa ker je strožja vojaška disciplina naravnost sili-

¹⁷ Angetter, *Das österreichische Militärsanitätswesen*, str. 5–7.

¹⁸ Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 225–227.

¹⁹ Borisov, *Od ranocelništva*, str. 187.

la bolj nemarne dijake, da so se resno lotili in pravočasno napravili svoje izpite in rigorozne.«²⁰

Dobri rezultati Josephinuma, ki je sicer deloval z več manjšimi prekinitvami in bil leta 1874 ukinjen, so se pokazali v prevratnih vojnih letih 1848–1849. Prav v teh viharjih letih pa je dozorelo spoznanje, da je za sanitetno oskrbo vojakov potrebna tudi stalna prisotnost zdravstvenega pomožnega osebja. Do takrat je v času miru to osebje, sestavljeno v veliki meri iz delnih invalidov, namreč delovalo le v bolnišnicah. Zaradi tega so leta 1850 ustanovili sanitetni korpus, ki je deloval tudi izven ustaljenih sanitetnih zavodov. Sestavljali so ga trije samostojni bataljoni s 14 stotnijami, ki so imeli svoja poveljstva na Dunaju, v Veroni in v Pešti. Te sanitetne enote so bile v vojni zadolžene za transport ranjencev, za organiziranje in delovanje obvezovališč in zasilnih bolnišnic, poskrbeti pa so morale tudi za pokop padlih vojakov. Leta 1857 so korpus preimenovali v sanitetno četo (*Sanitätstruppe*), razpustili so bataljone, 14 sanitetnih stotnij pa so podredili Inšpekcijam sanitetnih čet (*Sanitätstruppeninspektionen*) s sedežem na Dunaju, v Veroni in v Pešti.²¹ Po vojnem letu 1859 je sledila nova sprememba na področju organizacije vojaškega zdravstva. Odtlej je obstajala le centralna Inšpekcija sanitetnih enot s sedežem na Dunaju, tej pa je bilo podrejenih 10 sanitetnih stotnij. Za prvo pomoč ranjencem in za njihov transport do sanitetnih zavodov je vsaka pehotna in lovška stotnija morala določiti najmanj po štiri vojake in po enega podčastnika.²²

V letu 1864 so izšla posebna navodila za delovanje vojaških sanitetnih enot na bojišču. Ta so prinesla prilagoditev vojaške sanitetne oskrbe, ki je bila odtlej tesno povezana s strukturno delitvijo same vojske na brigade, korpuse in armade. V jedru so skrb za vojaško sanitetno oskrbo razdelili na tri skupine.

Temeljna prva skrb za zdravstveno oskrbo vojakov je pripadla brigadi, ki je morala imeti svoj brigadni sanitetni oddelek. Njegovo moštvo so večinoma sestavljali nosači ranjencev in nosači obvez iz vsake stotnije, ki je delovala znotraj brigade. Brigadni sanitetni oddelek je na bojišču moral poskrbeti za prvo oskrbo ranjencev. V ta namen je organiziral tako namestitve sanitetne postaje prve pomoči kakor tudi transport ranjencev do teh položajev. Tu so bili ranjenci deležni le najnujnejše zdravstvene oskrbe. Naslednja stopnja oskrbe ranjenih vojakov je bila ureditev obvezovališč za osnovno oskrbo. Vsak korpus naj bi imel eno takšno obvezovališče. Iz navodil je razvidno, da so bili na takšnih obvezovališčih ranjenci deležni osnovne

²⁰ Šuklje, *Iz mojih spominov* I, str. 56.

²¹ Wandruszka, Urbanitsch, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* V, str. 262–263.

²² Angetter, *Die Militär-Sanitätsversorgung*, str. 12.

zdravniške oskrbe. Tretje stopnja prve oskrbe pa so bile mobilne korpusne ambulate oz. premične zdravstvene ustanove, ki so bile mišljene kot podporne enote obvezovališč in hkrati vezni člen s sanitetnimi ustanovami v zaledju.

Naslednja skupina vojaškega zdravstva je imela na skrbi organizacijo in delovanje mobilnih bolnišnic, skladišča s sanitetno opremo in zdravili. Vsak korpus naj bi razpolagal z dvema oziroma tremi takšnimi bolnišnicami. V teh so bili ranjeni in oboleli vojaki deležni prve bolnišnične oskrbe. Tretja skupina pa je skrbela predvsem za garnizijske in vojne bolnišnice, ki so delovale v okviru vojnega območja. Njej je bila zaupana tudi skrb za rekonvalescente, poleg tega je bila zadolžena za transport (železniški, ladijski itn.) ranjenih in obolelih vojakov, torej za neposreden stik med mobilnimi bolnišnicami in zaledjem.²³

Čas dvojne monarhije do leta 1914

Reforme, ki jih je bila deležna vojska po letu 1866, so doletele tudi vojaški zdravstveni sistem. Vojaška sanitetna služba je odtlej spadala pod pristojnost 14. oddelka vojnega ministrstva, ki ga je vodil predstojnik vseh vojaških zdravnikov (*Chef des militärärztliche Offizierskorps*). Ti so šele leta 1869 dobili svoj častniški zbor (*militärärztliche Offizierskorps*). Zdravniški častniški zbor so sestavljali aktivni, rezervni in črnovojniški zdravniki. Pod slednje so bili uvrščeni domobranski in civilni zdravniki – obvezniki črne vojske.²⁴ Kot posvetovalni organ je bil 14. oddelku vojnega ministrstva dodan še vojaški sanitetni svet (*Militärsanitätskomitee*), ki se je na rednih plenarnih sejah ukvarjal predvsem z izboljšavami v vojaški sanitetni službi, z novimi zdravili, z načini zdravljenja itn.

Ob morebitni vojni napovedi je vodstvo vojaške sanitete na bojiščih prevzelo vrhovno etapno poveljstvo (AEK), nadzor in vodstvo nad celotnim delovanjem vojaške sanitete pa je bilo določeno za visokega vojaškega zdravnika. V času prve svetovne vojne je ta položaj zasedal zelo energičen in zavzet generalštabni zdravnik dr. Johann Steiner.²⁵

Vsako vojaško teritorialno poveljstvo je v miru in vojni imelo za sanitetnega poveljnika enega generalštabnega ali višjega štabnega zdravnika (*Oberstabsarzt 1. Klasse*), ki je v primeru vojne dobil oznako korpusnega šefa-zdravnika (*Korpschef*

²³ Wandruszka, Urbanitsch, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 V*, str. 264.

²⁴ Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, str. 95.

²⁵ Prim. Tertschek, *Das Sanitätswesen*, str. 5.

-*arzt*) oz. glavnega zdravnika.²⁶ Večina slovenskega ozemlja je spadala pod graški 3. korpus, katerega sanitetni poveljnik je bil v začetku leta 1914 višji štabni zdravnik dr. Alfred Schücking.²⁷

Podobno kot teritorialna poveljstva in korpusi so imele svojega šefa-zdravnika tudi pehotne divizije. Tedaj je namreč prav pehotna divizija postala osnovna celica vojaške oskrbe na bojiščih in prevzela naloge, ki jih je prej opravljala brigada. Navadno je funkcijo poveljujočega zdravnika v diviziji opravljal zdravnik s činom štabnega zdravnika. Takšno ureditev so poznali tudi pri domobranstvu. V vojaških enotah pa so delovali asistenčni zdravniki, višji zdravniki in polkovni zdravniki.

Za lažje razumevanje bo koristen kratek pregled hierarhije vojaških zdravnikov, ki je primerljiva s čini častnikov v pehotnih enotah:

Najnižji po činu je bil asistenčni zdravnik (*Assistentarzt*), ki je ustrežal činu poročnika, višji zdravnik (*Oberarzt*) je bil v rangi nadporočnika, polkovni zdravnik (*Regimentsarzt*) pa v činu stotnika. Štabni zdravnik (*Stabsarzt*) je bil v istem rangi kot major pehotnih enot, višja štabna zdravnik (*Oberstabsarzt*) II. in I. razreda sta ustrezala podpolkovniku in polkovniku, generalštabni zdravnik (*Generalstabsarzt*) pa generalskemu činu generalmajorja.²⁸

Naj ob tem na kratko omenimo še vojaške zdravnike, ki so delovali v cesarski vojni mornarici. Tudi tu so čini primerljivi s častniki pehotnih enot: fregatni zdravnik (*Fregattenarzt*) je tu ustrežal činu nadporočnika, zdravnik linijske ladje (*Linienschiffarzt*) stotniku kopenske vojske, mornariški štabni zdravnik (*Marinestabsarzt*) majorju, višji mornariški štabni zdravnik 2. razreda (*Marineoberstabsarzt 2. Klasse*) podpolkovniku, višji mornariški štabni zdravnik 1. razreda polkovniku in mornariški generalštabni zdravnik (*Marinegeneralstabsarzt*) činu generalmajorja.²⁹

Vojaški zdravniki sprva niso imeli pravice do ukazov ali disciplinskih ukrepov nad vojaštvom. Te pravice so imeli le poveljniki sanitetnih oddelkov. Šele leta 1894 so poveljujoči zdravniki (*Chef-arzt*) – da bi bil ta poklic bolj privlačen – dobili neomejeno pravico do ukazov in naziv komandanta; njim so bili odtelej podrejeni tudi poveljniki sanitetnih oddelkov.³⁰

Leta 1870 so v avstro-ogrskih oboroženih silah na novo formirali tudi sanitetne enote, ki so jih vodili oficirji brez zdravniške izobrazbe. Čini v enotah so ustrezali činom v navadni pehoti. Najnižja stopnja je bila stopnja sanitetnega vojaka. Te so

²⁶ Angetter, *Die Militär-Sanitätsversorgung*, str. 76.

²⁷ *Schematismus für das k.u.k. Heer 1914*, str. 1146.

²⁸ Angetter, *Die Militär-Sanitätsversorgung*, str. 76.

²⁹ Tertschek, *Das Sanitätswesen*, str. 65.

³⁰ Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, str. 35.

izurili tako, da so bili primerni za opravljanje sanitetne službe na bojiščih, ali pa tako, da so svoje znanje uporabili kot bolniški strežniki v različnih sanitetnih ustanovah. Poveljniki sanitetnih enot so bili navadno majorji, le redko podpolkovniki, in so bili zadolženi za šolanje sanitetnega moštva, upravo in nadzor nad materialom vojaške sanitetne opreme.³¹ K sanitetni enoti so spadali tudi sanitetni podčastniki. Nemalokrat so bili to študentje medicine s činom sanitetnega kadeta ali sanitetnega praporščaka, ki pa so lahko tudi napredovali. Poleg sanitetnih podčastnikov je enoto sestavljajo še sanitetno moštvo, nosači ranjencev (*Blessiertenträger*) in nosači obvez (*Bandagenträger*).³²

Po vojaškem šematizmu iz leta 1914 je bilo sanitetno osebje razdeljeno približno takole: v vsaki pehotni stotnji so delovali en sanitetni podoficir in štirje nosači ranjencev; v pehotnem polku, sestavljenem iz treh bataljonov, pa je delovalo 5 zdravnikov, 12 podoficirjev, 6 nosačev obvez in 48 nosačev ranjencev. Pehotni polk, ki je bil sestavljen iz štirih bataljonov, je imel število sanitetcev še povečano, in sicer za toliko, kolikor jih je delovalo v enem samostojnem lovskem bataljonu, torej za 2 zdravnika, 4 oficirje, 2 nosača obvez in 16 nosačev ranjencev. Prav toliko sanitetnega osebja, kot ga je imel lovski bataljon, je skrbelo tudi za polk poljskega topništva.

Tabela 1: Število sanitetnega osebja po vojaških enotah.

	Zdravniki	Sanitetni podčastniki	Nosači obvez (t. i. bandažisti)	Nosači ranjencev	Sanitetne vlečne živali
Pehotna stotnja	-	1	-	4	
Pehotni polk (3 bataljoni)	5	12	6	48	3
Pehotni polk (4 bataljoni)	7	16	8	64	4
Lovski bataljon	2	4	2	16	1
Konjeniški polk	3	6	3	12	
Polk poljskega topništva	2	4	2	16	
Baterija gorskega topništva	-	1	-	4	

³¹ Angetter, *Die Militär-Sanitätsversorgung*, str. 77.

³² Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, str. 87.

V času miru so nosači ranjencev in obvez ter podčastniki delovali v vojaških enotah in različnih vojaških sanitetnih zavodih, v katerih pa je delovalo še pomožno sanitetno osebje (*Sanitäts-Hilfspersonal*), sestavljeno iz oddelkov sanitetnih vojakov.³³

Pri obravnavanju vojaške sanitete pa ne gre pozabiti še na vojaške farmacevte. Ti so bili sprva določeni, da bodo službo opravljali zgolj v vojaških sanitetnih skladiščih ali v vojaških bolnišnicah. Material so pridobivali deloma iz vojaških, deloma pa iz civilnih lekarn. Pozneje so bili lekarnarji preimenovani, saj je bilo od l. 1917 zanje uvedeno ime *Medikamentbeamte* – torej uradnik, odgovoren za zdravlila.³⁴

Sanitetni zavodi skupne vojske so bili praviloma nameščeni v garnizijskih mestih. Avstro-Ogrska je v letu 1914 razpolagala s 27 garnizijskimi bolnišnicami in z njim pripadajočim osebjem (priloga 1). Tudi glavno mesto Kranjske je bilo – kot središče vojaške oblasti – garnizijsko mesto, zato je imelo tudi svojo vojaško bolnišnico (garnizijska bolnišnica št. 8) in njej pripadajoči vojaški sanitetni oddelek.

VOJAŠKA DUHOVNA OSKRBA

Duhovna oskrba pod Habsburžani (do l. 1867)

Tako kot vojaško zdravstvo se je v monarhiji razvijala tudi duhovna oskrba vojske. Temelji le-te v habsburškem imperiju segajo v leto 1551, ko je bil imenovan prvi vikar cesarske vojske. Navadno so bili ti generalni vikarji hkrati tudi cesarjevi spovedniki. Papež Urban VIII. je leta 1643 spovedniku cesarja Ferdinanda III. s posebnim apostolskim pismom podelil škofovska pooblastila nad cesarsko vojsko. Jurisdikcija pa je bila urejena le za čas vojne. Leta 1689 je jurisdikcijo nad vojsko dobil takratni papeški nuncij na Dunaju in jo opravljal tudi v miru. Poleg tega je prejel še pooblastilo, da jo lahko kadarkoli podeli cesarjevemu osebnemu spovedniku.³⁵

Leta 1773 je jurisdikcijo nad cesarsko vojsko v miru in vojni prvič prejel rezidenčni škof Dunajskega Novega mesta (Wiener Neustadt) Johann Heinrich von Kerens.³⁶ Ta je takoj imenoval nove predstojnike in 94 vojaških duhovnikov za pe-

³³ Prav tam.

³⁴ Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, str. 87.

³⁵ Gröger, Ham, Sammer, *Militärseelsorge*, str. 15–25. Plut, Za pravice človeka, str. 59–60.

³⁶ Johann Heinrich von Kerens (roj. 22. 5. 1725 v Maastrichtu, † 25. 11. 1792 na Dunaju) je bil jezuit, škof Roermonda, St. Pöltna in Wiener Neustadta. Od leta 1773 do 1792 je bil apostolski vikar cesarske vojske. Kratka biografija: http://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Heinrich_von_Kerens (zapis z dne 10. 1. 2010).

hotne in konjeniške polke. Pozneje se je to število še povečalo, saj so duhovnike dodelili še topništvu. Škof Kerens je skrbel za bodoče vojaške duhovnike in bogoslovce pošiljal v Prago, Olomuc in na Dunaj, kjer so se vzgajali prav za to službo. Z Jožefom II., ki je na novo preuredil meje škofij in ukinil škofijo v Dunajskem Novem mestu, se je sedež vojaškega apostolskega vikariata prenesel v St. Pölten, leta 1822 pa so ga prenesli na Dunaj.³⁷

Jožef II. je s tolerančnim patentom leta 1781 svojim vojakom dal možnost izražanja in zadovoljevanja osebnih verskih potreb. V vojsko je poskusil uvesti tudi evangeličansko duhovno oskrbo, vendar do tega zaradi močnega odpora katoliške strani ni prišlo. Potrebe po duhovni oskrbi evangeličanov pa so se le še stopnjevale in leta 1860 je cesar Franc Jožef izdal ukaz, v katerem je glede tega vprašanja zapisal: »Moja volja je, da v moji vojski evangeličane obeh veroizpovedi, augsburške in helvecijske, duhovno oskrbujejo garnizijski pridigarji. V ta namen je treba na spodaj navedenih postajah namestiti po dva garnizijska pridigarja, enega augsburške in drugega helvecijske veroizpovedi.« Zato so v šestih garnizijskih območjih začeli delovati tudi evangeličanski pastori, in sicer v vsaki garniziji po 1 helvecijske in po 1 augsburške veroizpovedi. Skupaj je tako delovalo 12 evangeličanskih pastorej.³⁸ Po vojaškem polomu v vojni s Prusijo leta 1866 je dozorelo spoznanje, da bodo potrebne korenite reforme v državi in v vojski, s čimer so se napovedale tudi spremembe v duhovni vojaški oskrbi.

Duhovna oskrba v času Avstro-Ogrske 1867–1918

Po preureditvi države v dvojno monarhijo leta 1867 je prišlo do prodora liberalizma. Apostolski vojaški vikariat je ob tem sicer ostal nedotaknjen, vendar se je zmanjšal vpliv katoliške Cerkve na vojsko, duhovna oskrba pa je bila omejena le na vojaške bolnišnice, kaznilnice in nižje vojaške šole. Prav tako je bil prekinjen tesen stik vojaških kuratov s četami, saj je bila ukinjena duhovna oskrba regimenta. Poleg tega so zaradi reorganizacije leta 1869 nekateri vojaški duhovniki zapustili vojsko, čeprav so ji ob morebitni potrebi morali biti na razpolago za duhovno oskrbo v vojaških vrstah. S tem se je vojaška duhovna oskrba razdelila na aktivne in na rezervne vojaške duhovnike.

Monarhija je bila razdeljena na vojaška okrožja. V skladu s tem je vsako okrožje

³⁷ Plut, *Za pravice človeka*, str. 60.

³⁸ Gröger, Ham, Sammer, *Militärseelsorge*, str. 59–61.

imelo tudi svojo vojaško župnijo (*Militärpfarramt*), za katero je bil odgovoren vojaški župnik. Poleg njega so v župnijah delovali še vojaški kurati in kaplani. Leta 1869 so aktivnemu delu vojaških duhovnikov pripadali:

- 1 apostolski vojaški vikar
- 1 vojaški konzistorialni direktor
- 2 vojaška konzistorialna tajnika
- 15 vojaških župnikov
- 1 grškokatoliški vojaški prezbiter
- 32 vojaških kuratov
- 39 rimskokatoliških vojaških kaplanov
- 11 grškokatoliških vojaških kaplanov in
- 28 teologov.³⁹

Posebej so takrat uredili tudi duhovno oskrbo vojne mornarice, za katero so odtlej skrbeli 1 mornariški župnik, 2 kurata in 6 kaplanov. Mornariški župnik je bil odgovoren za delo mornariških kuratov in kaplanov. Mornariška kurata sta delovala predvsem v mornariški glavni bolnišnici v Puli in na mornariški akademiji, kaplani in mornariški župnik pa so opravljali duhovniško službo na ladjah ali pri ostalem moštvu mornarice.⁴⁰

V tem času so reforme vplivale tudi na evangeličansko duhovno vojaško oskrbo. Tako so po reformi leta 1869 ostali le še 4 evangeličanski kurati, ki pa so zahtevali, da ne bi bili več podrejeni katoliškemu Apostolskemu vojaškemu vikariatu, pač pa svojemu vojaškemu superintendentu. Zastopani naj bi bili tako augsburška kot helvecijska veroizpoved. Prošnji so ugodili le delno: aprila istega leta je pridigar Johann Szeberiny prejel pooblastila ter naziv vojaškega superintendenta. Skupaj je bilo med letoma 1860 in 1914 nastavljenih okoli 30 evangeličanskih vojaških kuratov obeh veroizpovedi.⁴¹

Po zasedbi Bosne in Hercegovine leta 1878 je v vojsko stopalo vse več rekrutov islamske vere, tako da se je leta 1882 katoliškim in evangeličanskim duhovnikom pridružil še muslimanski duhovnik. Vsak bosanski polk je dobil svojega imama, za vojake judovske vere pa je bil na voljo rabin kot vojaški duhovnik v rezervi.⁴²

Leta 1891 je bil za apostolskega vojaškega vikarja imenovan dr. Coloman

³⁹ Prav tam, str. 51–54.

⁴⁰ Bielik, *K.u.k. Militärseelsorge*, str. 248.

⁴¹ Gröger, Ham, Sammer, *Militärseelsorge*, str. 59–61.

⁴² Plut, *Za pravice človeka*, str. 61.

Belopotoczky,⁴³ ki je prejel papeško listino s pooblastilom, s katerim se je razlikoval od drugih škofov kot apostolski vojaški vikar. S tem se je razrešilo pomembno vprašanje pripadnosti in jurisdikcije vojaške duhovščine. Dr. Belopotoczky je bil poln zamisli in zelo predan svojemu poslanstvu. Tako je med drugim uvedel izpit za vojaškega duhovnika, svečano zaprisego vojakov in dodatni verski pouk za vojaške novince. S pomočjo prestolonaslednika Franca Ferdinanda je vnovič vpeljal verski pouk v vojaške šole in tam nastavil 28 profesorjev teologije, ki so bili v vseh ozirih podrejeni apostolskemu vojaškemu vikariatu. Do leta 1910 se je število vojaške duhovščine povzpelo na 173 oseb, od tega je bilo kar 134 katoliških duhovnikov.⁴⁴ Vojaški službeni list je 28. septembra 1904 razglasil, da se odtlej dotedanji vojaški župniki imenujejo »vojaški superiorji«, vojaški kurati in kaplani pa so dobili skupno ime vojaški kurati. Obenem so bile uvedene tudi nekatere spremembe oblek vojaških duhovnikov. Ti so med drugim dobili zlate rokavne našitke, ki so bili precej podobni našitkom mornariških častnikov, vojaški superiorji pa so odtlej nosili rdeče-vijoličaste kolarje.⁴⁵

Leta 1908 so se vnovič spremenile določbe glede uniforme vojaških duhovnikov.⁴⁶ Do tedaj so namreč večinoma še veljali sicer modificirani predpisi iz druge polovice 19. stoletja, po katerih so duhovniki poleg običajne obleke nosili še avstrijsko črno službeno kapo, uniformo pa sta sestavljala še do kolen segajoč črn suknjič (*Klerikalrock*) in tesne dolge črne hlače. Za slovesnosti so še naprej uporabljali talarje s pasom in z dvorogelniki, višji duhovniki (po položaju enaki štabnim častnikom) pa so imeli čez talar ogrnjen svilen in obrobljen vijoličast plašč. Omenjenega leta so oblačila spremenili, da bi bila bolj primerna za bojišče. Poleg talarja so duhovniki nosili duhovniško suknjo, sive jahalne hlače s škornji oz. usnjenimi gamašami, oficirsko vojaško kapo, namesto črnega dokolenskega suknjiča pa se je uveljavil sivi suknjič, kakršnega so nosili v nemški vojski.⁴⁷

Leta 1913 je organiziranost vojaških duhovnikov doživela še zadnje spremembe. Na novo so namreč uredili razrede in stopnje vojaških duhovnikov. Tako je bil ta-

⁴³ Dr. Coloman Belopotoczky, roj. 6. 2. 1845 v Ružomberok na dan. Slovaškem; † 15. 12. 1914 v Oradei v današnji Romuniji. Od leta 1890 do 1911 je bil apostolski vojaški vikar avstro-ogrskih oboroženih sil. Kratka biografija: http://de.wikipedia.org/wiki/Coloman_Belopotoczky (zapis z dne 10. 1. 2010).

⁴⁴ Gröger, Ham, Sammer, *Militärseelsorge*, str. 67–69.

⁴⁵ Gorica, 15. oktober 1904.

⁴⁶ Gröger, Ham, Sammer, *Militärseelsorge*, str. 69.

⁴⁷ Vrišer, *Uniforme vojaških duhovnikov*, str. 51.

krat v najvišjem, IV. razredu apostolski vojaški vikar, škof Emmerich Bijelik,⁴⁸ v V. razredu je bil vojaški konzistorialni direktor, v VI. razredu je bil konzistorialni svetnik, ki mu je bil enakovreden vojaški superior prvega razreda, v VII. razredu je bil vojaški superior drugega razreda, v VIII. razredu višji vojaški kurat in v IX., najnižjem razredu vojaški kurat (*Feldkurat*).⁴⁹ Ta je bil po činu primerljiv s činom stotnika kopenske vojske. Sprememba se je kazala tudi na rokavnih položajnih označbah. Garnizijski kurat je imel tako na rokavu tri proge, višji duhovnik na položaju štabnega častnika ali VI. ranga pa širšo progo in eno do tri ožje proge.⁵⁰

⁴⁸ Emerich Bjelik, roj. 22. 6. 1860 v kraju Ilava v dan. Slovaški, † 9. 5. 1927 v Oradei v dan. Romuniji. Leta 1911 je bil imenovan za apostolskega vojaškega vikarja. To službo je opravljal do razpada habsburške monarhije novembra 1918. Prim.: <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bbje.html> (zapis z dne 10. 1. 2010). Na omenjeni spletni strani je leto Bjelikovega imenovanja zapisano napačno.

⁴⁹ *Schematismus für das k.u.k. Heer 1914*, str. 1137.

⁵⁰ Vrišer, *Uniforme vojaških duhovnikov*, str. 51.

LJUBLJANA IN ZDRAVSTVO NA PRELOMU STOLETJA

O b koncu 19. stoletja je bila Ljubljana »na pol gosposko – na pol kmetiško« mesto, kakor pravi Jakob Alešovec.⁵¹ To je zagotovo veljalo za strukturo mestnega prebivalstva, prav tako pa tudi za urejenost mesta s temnimi in tesnimi ulicami, visokimi in ozkimi hišami, slabimi stanovanjskimi razmerami, z neurejenim vodovodom in kanalizacijo.⁵² Posebej kanalizacija je povzročala veliko težav, saj so se stranišča in razni odtočni kanali iztekali v občinske uličice, ki niso bile nič drugega kakor odprti jarki med mejnima zidovoma sosednjih hiš. Takšne uličice so bile s slabo zidanimi kanali povezane s cestnim kanalom, od koder je nesnaga odtekala v Ljubljanico. Vse to je ustvarjalo kužno ozračje in neznosen smrad,⁵³ zaradi česar so meščani pogosto obolevali za različnimi boleznimi. Za bolnike so skušali v prvi vrsti poskrbeti ljubljanski zdravniki, nadaljnjo skrb za obolele pa so prevzele tudi zdravstvene ustanove. Takšna ustanova je bil zasebni sanatorij Leonišče, ki je bil ustanovljen leta 1894 in je pripadal Družbi usmiljenih sester sv. Vincencija Pavelskega. Prvotno je bil sicer namenjen zdravljenju usmiljenih sester ter bolnih in onemoglih duhovnikov, pozneje pa je sprejemal tudi civilne bolnike.⁵⁴ Na Studencu je delovala umobolnica za Kranjsko, otroške bolezni so zdravili v otroški Elizabetinski bolnišnici, zdravje pa so si bolniki skušali povrniti tudi v deželni bolnici. Za vojaštvo je v ljubljanskem garnizonu delovala garnizijska bolnica.⁵⁵

DEŽELNA BOLNICA

Prebivalstvo je konec 19. stoletja vse bolj naraščalo in deželna bolnica je postajala premajhna. Zato so se leta 1893 lotili gradnje nove deželne bolnišnice paviljonskega tipa, ki je bila dokončana in dana v uporabo leta 1895. Nova bolnišnica je razpolagala s sedmimi paviljoni različnih namembnosti, z novo opremo in posteljami za 568 bolnikov.⁵⁶ Prav v tem času je razvoj medicinske znanosti doživel razcvet z odkritji

⁵¹ Alešovec, *Ljubljanske slike*, str. I–II.

⁵² Govekar, *Ljubljana po potresu*, str. 92.

⁵³ Šega, *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani*, str. 86.

⁵⁴ Zupanič Slavec, *Sanatorij*, str. 395–396.

⁵⁵ Šega, *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani*, str. 11–18.

⁵⁶ Prav tam.

novih postopkov in novih aparatov (npr. rentgen). S prihodom dr. Eda Šlajmerja⁵⁷ na mesto primarija kirurškega oddelka deželne bolnice je v novo dobo zakorakala tudi medicinska stroka v Ljubljani. Šlajmer je namreč sledil razvoju medicine; kot prvi na Slovenskem je vpeljal v bolnišnico aseptična in antiseptična načela.⁵⁸ Njegov predhodnik primarij dr. Fran Fux je opravljal operacije in vizite, ne da bi skrbel za sterilnost sanitetnega materiala in opreme. Kakšne so bile takšne vizite v ljubljanski vojaški bolnišnici leta 1859, nam je opisal dr. Josip Vošnjak:

»Hodili smo z eno in isto gobo v rokah od ranjenca do ranjenca, obvezovali smo rane s šarpijo, katero cefrati je bil šport v vseh ženskih krogih. In tako smo otrovali marsikatero poprej čisto rano. Vsak dan smo se zgražali nad nesrečnimi ranjenci, ki so se, poprej telesno zdravi, začeli tresti od mrzlice in ni jim bilo več pomoči. Tudi operacije, odrezavanje rok in nog, so se dostikrat izjalovile. Najbolj smo se bali krvotokov, ki jih nismo mogli ustaviti.«⁵⁹

Glede na takšen odnos do higiene lahko sklepamo, da je bil v tistem času med operiranimi vojaki (in tudi med civilisti) odstotek umrlih precej visok.

V letu, ko je Ljubljana dobila novo deželno bolnišnico, je mesto prizadel potres. Ta je vplival na razvoj mesta in na slabe zdravstvene razmere »kakor blagodejna nevihta, ki po vročih in zaduhlih dnevih mahoma izčisti in osveži zrak«.⁶⁰ Številne stavbe so se zaradi potresa sesule, mnoge so bile tako poškodovane, da je bila vsakršna obnova nemogoča. Treba je bilo torej na novo urediti mesto, s tem pa se je ponudila priložnost, da se vsaj deloma uredijo tudi slabe sanitarne razmere. To so skušali doseči z ureditvijo nove kanalizacije, širitvijo vodovodnega omrežja in drugimi izboljšavami. Ena od izboljšav je bila tudi mestna reševalna postaja za nudenje prve pomoči ranjencem in bolnikom, ki jo je mesto dobilo leta 1900 in je bila nastanjena v Ljudskem domu.⁶¹

⁵⁷ Dr. Edvard Šlajmer, roj. 8. 10. 1864 v Čabru, Hrvaška, † 23. 12. 1935 v Ljubljani v Šentvidu. V Gradcu je diplomiral iz medicine in se specializiral v kirurgiji. Velja za pionirja slovenske moderne kirurgije. V ljubljanski deželni bolnici je na kirurškem oddelku leta 1892 nadomestil primarija Franca Fuxa, oddelek je nato vodil do upokojitve leta 1911. Pozneje je deloval kot zdravnik v takratnem Leonišču. Podrobneje o njem glej: Gorec Sonja, *Šlajmer Edvard*. V: SBL, III, str. 650.

⁵⁸ Borisov, *Od ranocelništva*, str. 260–264.

⁵⁹ Vošnjak, *Spomini*, str. 65.

⁶⁰ Govekar, *Ljubljana po potresu*, str. 92.

⁶¹ Šega, *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani*, str. 20.

GARNIZIJSKA BOLNICA

Leta 1895 so bili v Ljubljani poleg različnih vojaških poveljstev: »štirje bataljoni pehote, en divizijski topničarski polk, mali oddelek sanitete, pekovi in kader lovcev ter dva bataljona brambovcev«. ⁶² Vojaške enote so bile razporejene po vojašnicah v različnih mestnih okrajih, vse pa so poleg tega, da so spadale pod vojaško oblast, imele še eno skupno točko – garnizijsko bolnišnico št. 8 in njej pripadajoči sanitetni oddelek. Bolnišnica in sanitetni oddelek sta skrbela za zdravljenje vojaških oseb, ki so bile v Ljubljani ali pa so bile v mesto pripeljane od drugod. Omenjene bolnišnice se je držalo tudi vojaško skladišče; obe vojaški poslopji sta stali v središču mesta, »ob ulicah, po katerih hodi največ ljudi, nasproti največjima in najbolj obiskovanima hoteloma 'pri Maliču' in 'pri Slonu'«. ⁶³

Mestna oblast si je že nekaj let prizadevala, da bi se tako vojaška bolnišnica in vojaško skladišče kot tudi deželna bolnica umaknili iz mestnega središča na periferijo, da bi tako mesto pridobilo prepotreben prostor za nadaljnjo širitev. V ta namen so dali slovenski poslanci v državnem zboru večkrat pobudo za preselitev vojaških objektov na mestno obrobje. Tako je ljubljanski zastopnik poslanec Jožef Kušar na januarskem zasedanju državnega zbora l. 1893 spet zahteval, naj se vojaško skladišče in vojaška bolnišnica umakneta iz mesta. »Dal Bog, da je bil zadnjikrat primorani ponavljati to staro željo ljubljanskega prebivalstva«, je zapisal *Slovenski narod*. ⁶⁴ Toda ta pobožna želja se žal ni uresničila – že junija istega leta so iz parlamentarnih klopi vnovič prišli predlogi, »da vojna uprava proda ljubljanskemu mestu vojaško bolnišnico za primerno ceno in zgradi novo bolnišnico zunaj mesta na zdravejšem kraju. To je sedaj tem bolj umestno, ker se prestavi tudi civilna bolnica iz mesta.« ⁶⁵ Tudi tokrat je predlog naletel na gluha ušesa. Pozneje je vojna uprava sicer ugotovila upravičenost tega predloga; zavedala se je, da v starem poslopju, »bivšem samostanu klarisic«, bolnišnica ne more več zagotavljati primerne oskrbe vojakom. Vojaška oblast je tako mestnemu svetu predložila, da mu odstopi stara poslopja in zemljišča, vendar le pod pogojem, če »mesto iz svojih sredstev zgradi vojaškemu eraru novo, vsem zahtevam javnega zdravstva vstrežajočo garnizijsko bolnišnico jednake veli-

⁶² Govekar, *Ljubljana po potresu*, str. 76.

⁶³ Slovenec, 9. oktober 1894.

⁶⁴ Slovenski narod, 24. januar 1893.

⁶⁵ Kmetijske in rokodelske novice, 24. junij 1893, str. 208.

kosti in novo preskrbovalno skladišče na primernem kraju«. ⁶⁶ Mestna oblast se s takim predlogom seveda ni mogla strinjati, zato ga ni sprejela.

Ljubljanski potres l. 1895 ni prizanesel mestu, prav tako ne njegovim vojaškim objektom. Tako so bile nekatere vojašnice bolj, druge manj poškodovane; večino stavb pa se je dalo precej hitro sanirati. ⁶⁷ Toda garnizijske bolnišnice in tamkajšnje skladišča niso mogli več popraviti. Ljubljancani so sedaj upravičeno upali, da bo vojaška oblast končno uresničila njihove dolgoletne želje in stavbi prodala mestni občini, bolnišnico in skladišče pa zgradila nekje zunaj mesta. Zdelo se je že, da bo do tega v najkrajšem času tudi prišlo, ⁶⁸ vendar so se pogajanja med mestno občino in vojaškimi oblastmi še vedno vlekla. Sicer so vojaške oblasti v tem času uspele od Josipa Dermastje odkupiti zemljišče v Vodmatu, ⁶⁹ kjer so nameravali postaviti novo bolnišnico, vendar se je še vedno zatikalo pri dogovoru z mestnim svetom. V letu 1898 pa je gradnja nove bolnišnice le stekla in že do oktobra tega leta je bilo pet objektov pod streho. ⁷⁰ Gradbena dela so se nadaljevala tudi v prihodnjem letu. Kljub navedkom, da je bila bolnišnica dokončana že leta 1899 in tudi takoj zasedena, ⁷¹ je o predaji bolnišnice v uporabo časopis *Slovenec* poročal šele 19. aprila naslednjega leta:

»Danes ob 10. so izročili svojemu namenu novo garnizijsko bolnišnico v Vodmatu. Gospod vojaški kurat Franc Ivanetič je najprej blagoslovil cerkveno posamezna poslopja, potem je daroval sv. mašo pod milim nebom na dvorišču. Nato je v navdušenem slovenskem in nemškem nagovoru prosil božje pomoči in božjega blagoslova od zgoraj na nov zavod, ter je ob koncu še molil za cesarja. Godba je svirala cesarsko himno. Slovesnosti so se udeležili divizijonar ekselencja pl. Hoechsman, brigadir pl. Frank, komandant garnizijske bolnice vitez Wagner, štabna zdravnik dr. Lohnauer in dr. Stare; poveljnik sanitetnega moštva ljubljanskega stotnik Stigelbauer in štabni oficirji, ki so zastopali vse oddelke ljubljanske garnizije. Ganljiva slovesnost bila je strogo interna. Bolnike iz stare garnizijske bolnice koj začno prevažati.« ⁷²

Garnizijsko bolnišnico so zgradili v takrat moderni paviljonski obliki, tako da je

⁶⁶ Slovenec, 9. oktober 1894.

⁶⁷ Govekar, *Ljubljana po potresu*, str. 76.

⁶⁸ Prim. Kmetijske in rokodelske novice, 29. junij 1895, str. 259.

⁶⁹ Slovenec, 30. junij 1896.

⁷⁰ Slovenski narod, 15. oktober 1898.

⁷¹ Govekar, *Ljubljana po potresu*, str. 79.

⁷² Slovenec, 19. april 1900.

1. Fotorazglednica garnizijske bolnišnice v Ljubljani. (Zasebna zbirka Zmaga Tančiča)

bila sestavljena iz več objektov. Imela je paviljon za zunanje in paviljon za notranje bolnike, izolirni paviljon za primere nalezljivih bolezni, prostore za moštvo, lastno mrtvašnico in druge administrativne prostore.⁷³

Nekaj tednov pozneje, ko je bila bolnišnica že predana v uporabo, je vojaški kurat blagoslovil še bolnišnično kapelo, ki je bila v prvem nadstropju centralnega kompleksa. Bila je okusno opremljena, prenovljen oltar pa so prinesli iz stare garnizijske bolnice. S tem je bilo poskrbljeno, da so imeli oboleli vojaki »Boga blizu«.⁷⁴

RDEČI KRIŽ ZA KRANJSKO

V vojni med francosko-italijanskimi silami in avstrijsko armado je leta 1859 prišlo do znamenite bitke pri Solferinu. Že prvi dan bitke je terjal ogromno človeških življenj. Eden od udeležencev tega spopada, Švicar Henry Dunant, je leta 1862 izdal svoje spomine na vojne grozote. Hkrati si je želel, da bi se ustanovila prostovoljna

⁷³ AS 1068, št. 9/62.

⁷⁴ Slovenec, 2. maj 1900.

humanitarna društva v vseh državah, ki bi si prizadevala za ranjence in njihovo bolniško oskrbo. Leta 1863 so v ta namen v Ženevi sklicali mednarodno konferenco in že v naslednjem letu sprejeli prve konvencije o zaščiti ranjenih in obolenih vojakov. Odtlej so se v vseh deželah ustanavljala takšna društva. Tudi v habsburški monarhiji so po vseh kronovinah ustanavljali deželna in ženska »pomočna« društva, ki pa so potrebovala enotno organiziranost. V ta namen so leta 1879 na Dunaju ustanovili zvezo vseh avstrijskih društev pod naslovom Avstrijsko društvo Rdečega križa.⁷⁵

Tudi na Kranjskem je bilo v letih 1864–1866 ustanovljeno »Žensko pomočno društvo«, ki je skrbelo predvsem za šivanje in zbiranje perila, posteljnine in obvez ter za pridobivanje in vzgojo ljudi za prostovoljno bolniško oskrbo. Popolnoma je prevzelo tudi skrb za opremo bolniške postaje in sanitetni material. Leta 1879 je bilo na Kranjskem ustanovljeno še Deželno pomočno društvo za Kranjsko. Obe društvi sta skupaj z vojaškimi oblastmi za primer mobilizacije v Ljubljani ustanovili dve bolniški postaji: eno v stavbi Kolizeja s prenočišči za 200 moških in bolniško postajo na južnem kolodvoru z 210 posteljami.

V popotresnem obdobju je prišlo do sprememb tudi v obeh organizacijah na Kranjskem, ki sta se s svojimi akcijami po ljubljanskem potresu posebej izkazali. Vse bolj je namreč dozorevalo spoznanje, da bi bilo bolje, če se obe društvi združita. Do tega je prišlo 12. junija 1902, ko je bilo v Ljubljani ustanovljeno Deželno in žensko pomočno društvo Rdečega križa za Kranjsko. Poleg tega so se po vsej deželi ustanovljale še njegove podružnice.

Zvezno vodstvo Rdečega križa je v tem času zagovarjalo politiko, da se v glavnih deželnih mestih ustanovijo skladišča RK za izredne potrebe. Društvo Rdečega križa za Kranjsko je tej politiki sledilo in v ta namen pridobilo prostorno skladišče, v katerem so shranili raznovrsten sanitetni material, dezinfekcijski stroj, omaro za led in dve Döckerjevi baraki. Koristnost skladišča in omenjene opreme se je izkazala, ko so po nekaterih krajih Kranjske razsajale različne epidemije. Tako je društvo leta 1906 poslalo v Hrastnik barako in popolno bolniško opremo ob epidemiji legarja. Naslednje leto so iz istega razloga poslali podobno pomoč tudi v Postojno.⁷⁶

Vse to pa so bile le drobne vaje pred preizkušnjami, ki so še prihajale.

⁷⁵ Žnidaršič, *O začetkih in razvoju Rdečega križa pri nas*, str. 7–9.

⁷⁶ Kobe-Arzenšek, *Pregled zgodovine Rdečega križa na Kranjskem*, str. 53–61.

VOJNA 1914–1918: OD FRONTE DO ZALEDJJA

»Vojne zastave so razvite«
»Jemal jih je dan in jemala jih noč,
vesele, vse v pisanem cvetju ...«
(Rudolf Maister)⁷⁷

Na silvestrovo leta 1913 so si ljudje voščili in zaželeli srečo v letu, ki je prihajalo. Začelo se je leto 1914. Z upanjem in vedrimi lici so se ozirali proti prihodnosti, ta pa je skrivala kal zloveških znamenj. Leto samo je »nosilo v sebi že vse težke slutnje in pretnje obupani Evropi«.⁷⁸

Minevali so meseci, toda nič pretresljivega se ni zgodilo. Vse je kazalo, da bo to le še eno v vrsti mnogih let, v katerih so se tu ali tam zakresale iskrice v mednarodni politiki, nato pa se je življenje vrnilo v stare tirnice. Toda mirno poletje, ki se je začejalo, so v juniju zmotili streli Gavrila Principa. Pretrgali so življenjsko nit habsburškega prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegove žene. Iluzorna podoba miru in varnosti se je zamajala, strah in skrb sta legla na duše ljudi. Kaj bodo še prinesli prihodnji dnevi?

Odgovor je prišel 28. julija, natanko mesec dni po usodnih strelah v Sarajevu. Avstro-Ogrska je Srbiji napovedala vojno. Kot plaz so se usule vojne napovedi, in v začetku avgusta se je skorajda vsa Evropa znašla v vročičnem valu mobilizacije. Kolesje vojne se je začelo vrteti.

Po vsej habsburški monarhiji so se možje in fantje odzivali pozivu cesarja, se poslavljali od svojih domačih ter hiteli v naborne kraje k svojim enotam. Država se je za trenutek, kljub razlikam med narodi, prebudila in vstala kot en mož:

»Po cestah so hodili sprevodi, kar čez noč so povsod zaplapolale zastave in trakovi, godba je igrala, mladi rekruti so zmagoslavno koračkali, njihovi obrazi so bili vedri, ker so jim ljudje vzklikali, njim, majhnim vsakdanjim ljudem, ki jih nihče ni upošteval in spoštoval. [...] Kot še nikdar prej, so sedaj čutili tisoči in sto tisoči to, kar bi morali mnogo bolj čutiti v miru: da spadajo skupaj. Dvomilijonsko mesto, dežela s petdesetimi milijoni prebivalcev je v tej uri začutila, da sodeluje v svetovno zgodovino in trenutke, ki se ne bodo nikoli več vrnili, in da je bil vsak posameznik poklican, da se tudi sam vrže v to žarečo

⁷⁷ Rudolf Maister, *Kje so? Glej: Povše, Oblaki so rudeči*, str. 115.

⁷⁸ Lah, *Druga knjiga spominov*, str. 5.

množico, kjer se bo očistil vse sebičnosti. Vse razlike stanu, govorice, razredov, ver so bile v prvem trenutku preplavljene z valujočim čustvom bratstva.«⁷⁹

Tudi Ljubljana ni bila izvzeta iz mobilizacijske vročice, ki je zajela monarhijo in skorajda vso Evropo: »Dan na dan so dohajale nove čete v glavno mesto, godba in petje sta jih spremljala, klici patriotičnega navdušenja so odmevali pozno v noč. Na Kongresnem trgu so se vršile slovesne zaprisege posameznih polkov. Ganljiv je bil pogled na tisočere množice naših junakov, ki so kleče prisegali zvestobo vladarju. – V gručah in posamezno so prihajali vojaki tiste dni v našo cerkev, prosit božjega varstva sebi in srečen izid velikemu skupnemu podjetju domovine.«⁸⁰

Vseh mobilizirancev ni bilo mogoče nastaniti v ljubljanskih vojašnicah, zato je vojaška oblast zasedla nekatera – zaradi poletnih počitnic prazna – šolska poslopja. Že prvi dan mobilizacije so s tem namenom zasedli obrtno šolo ter v njej nastanili domobranski pešpolk št. 27.⁸¹ Prav tako so izpraznili Marijanišče, kjer so bili sprva nastanjeni vojaki, po njihovem odhodu na fronto pa je vse prostore konvikta zavzele divizijsko sodišče.⁸² Podobno so bili mobiliziranci različnih enot nameščeni tudi po drugih šolah v Ljubljani. Zaradi velikega števila vojaštva sanitarne razmere v teh prostorih niso mogle biti zgledne. Mestni svetniki so zato menili, da »je treba obratiti pozornost na snažnost v straniščih. Žalibog se pojavljajo nedostatki v nekaterih poslopih«. ⁸³ Zaradi pritožb so zato povsod izvedli dezinfekcijo s karbolom ali lizolom, mestni očetje pa so v skrbi za higieno in v dogovoru z vojaško upravo v vsako poslopje postavili nadzornika, ki je tam nadziral urejenost in higieno.⁸⁴

Vsi vpoklicani možje in fantje, ki so prihajali v Ljubljano, še zdaleč niso bili tako navdušeni nad vojno, kakor so to prikazovali časopisi, in tudi v mnogih civilistih se je pod klici navdušenja skrival strah, ki so ga skušali pregnati s petjem in popivanjem pozno v noč.⁸⁵ Ob tem naj bi pregloboko v kozarce pogledale tudi kmečke ženske, ki so prišle jemati slovo. *Slovenski narod* se je hudoval, da je takšna »urnebesna pijanost«, ki so ji bili priče, že »kar grozna, kakor tudi ta splošna brezbriznost za delo in zaslužek«. ⁸⁶

⁷⁹ Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 202.

⁸⁰ *Vojna kronika uršulink*, str. 3.

⁸¹ C. kr. državna obrtna šola v Ljubljani, Izvestje o šolskih letih 1914/1915, str. 7.

⁸² NŠAL/ŠAL, Vincencijeva družba, fasc. 3. Desetletno poročilo uprave Marijanišča o priliki petdesetletnice Vincencijeve družbe.

⁸³ Slovenec, 8. avgust 1914, str. 6.

⁸⁴ Prav tam.

⁸⁵ Hacin, *Vsi ti mladi fantje*, str. 24–25.

⁸⁶ Slovenski narod, 11. avgust 1914, str. 2.

Vrvenje pred odhodom na fronto je marsikje mnogo bolj spominjalo na parado ali nedeljsko veselico kot pa na vojsko v resnem času, ki se je napovedoval. Tudi v Ljubljani ni manjkalo pogostitev vojakov s pivom, pecivom in drugimi dobrotami, ne da bi se ti sploh dobro zavedali, kam gredo.⁸⁷ V vojno so odhajali s pesmijo na ustih in večina vojakov in častnikov je bila okrašena s cvetjem: »Razvili so zastavo, stopili v vrsto in odšlo je krdelo krepkih mož, mi pa smo jim želeli srečno pot, slavno zmago.«⁸⁸

Res je prevladovalo prepričanje, da bo vojna zmagoslavna za avstro-ogrsko armado, predvsem pa, da bo kratka. Navsezadnje, »kaj so vedele l. 1914, po skoraj pol stoletja miru, široke množice o vojni? Niso je poznale in komaj da so kdaj mislile nanjo. Bila je legenda in prav oddaljenost jo je prikazovala junaško in romantično. [...] O božiču bomo zopet doma, so klicali avgusta 1914 nasmejani rekruti svojim materam.«⁸⁹

NA FRONTAH V ZAČETKU VOJNE

Mobilizirano vojaštvo so železniški transporti vozili na bojišča, kamor jih je klical cesarjev ukaz. Skupaj z njimi so odhajala sanitetna moštva in vojaški zdravniki. Na začetku vojne je Avstro-Ogrska v skupni vojski, mornarici in obeh domobranstvih imela na razpolago približno 1500 vojaških zdravnikov. Njihovo število je bilo že v mirnem času premajhno; po oceni generalštabnega zdravnika Kirchenbergerja naj bi že tedaj potrebovali vsaj še dodatnih 200 zdravnikov. Zaradi razsežnosti vojne je bilo torej razumljivo, da so se skorajda ves čas vojne izvajali vpoklici rezervistov in zdravnikov -- obveznikov črne vojske.⁹⁰ Žal pa so si cesarske oblasti pri iskanju novih zdravnikov, primernih za delovanje v vojski, dodatne težave povzročale kar same z nekaterimi neprimernimi odredbami. Ena takšnih je bila tudi ta, da so razveljavili medicinske diplome, ki so jih avstrijski zdravniki dosegli na francoskih univerzah. Podobno so oblasti ravnale po vstopu Italije v vojno: »Domobransko ministrstvo je črtalo iz zapisnika zdravnikov vse tiste zdravnike, ki so si doktorsko diplomo pridobili na italijanskem vseučilišču ter je te diplome razveljavilo.«⁹¹ Ob tem se je tudi pojavilo vprašanje, kaj storiti s takšnimi diplomiranimi zdravniki, ki

⁸⁷ Bogoljub, l. 1914, št. 9, str. 340.

⁸⁸ *Vojna kronika uršulink*, str. 6.

⁸⁹ Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 204.

⁹⁰ Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, str. 95.

⁹¹ Slovenski narod, 1. september 1915, str. 3.

so se prostovoljno prijavili za vojaško službo. Eden izmed njih je bil dr. Maraspine, avstrijski zdravnik, ki je deloval v Kairu. Jeseni 1914 se je obrnil na zunanje ministrstvo z željo, da bi vstopil v vojsko in deloval kot vojaški zdravnik. Ker pa je diplomiral na francoski univerzi, so ga zavrnil.⁹²

V vojaških bolnišnicah so med vojno ponekod delovale tudi zdravnice. Teh pa je bilo v monarhiji relativno malo, saj je kot prva iz medicine doktorirala Gabriele Possanner von Aehrenthal šele spomladi leta 1897, potem ko so ji na Dunaju priznali švicarski doktorat. V Avstro-Ogrski namreč študij medicine ženskam dolgo ni bil omogočen. Šele na podlagi zakona z dne 3. septembra 1900 so jim ga dovolili.

Večina zdravnic je delovala predvsem v zaledju, še posebej pogosto v epidemijskih bolnišnicah.⁹³ Med temi je bila tudi dr. Klara Kukovec, ki je v letu 1916 nekaj mesecev delovala v vojaški bolnišnici v Šternberku na Češkem. Pozneje je delovala v begunskem taborišču Wagna pri Lipnici, kjer se je ukvarjala z internimi in infekcijskimi boleznimi.⁹⁴

Poleg zdravnikov in sanitete so bili na bojišča poslani tudi vojaški kurati. Apostolski vojaški vikar škof Emerich Bjelik je v posebnem pismu, ki so ga objavili v časopisih, podal kratka navodila za delovanje katoliških vojaških duhovnikov. Vsak vojaški kurat je moral imeti s seboj posodico s svetim oljem, štolo, križ in obredno knjižico, na rokavu pa je moral imeti našitek Rdečega križa. Vojaškim kuratom je bilo prepovedano nositi s seboj posvečene hostije, da Najsvetejše ne bi bilo izpostavljeno morebitnemu onečaščenju. V pismu je vojaški škof še zapisal, da smejo kurati po pooblastilu svetega očeta samo z znamenjem svetega križa blagosloviti katerikoli križec s »toties-quoties«⁹⁵ odpustki: »Umirajoči vojaki zamorejo dobiti popoln odpustek, ako tak križec poljubijo ali se ga vsaj dotaknejo in ako vsaj obude kesanje ter sprejmejo smrt iz božjih rok kot spravo za grehe in izgovore ime Jezus, če ne z jezikom pa vsaj v srcu.«⁹⁵ Bjelik je seveda želel, da bi se na bojiščih čim večkrat opravila vojaška služba božja, vendar pa se je že tedaj zavedal, da se bo treba glede tega prilagajati trenutnim razmeram na bojiščih.

Poleg katoliških so na bojišča odšli tudi kurati drugih veroizpovedi, za katere v

⁹² Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, str. 150.

⁹³ O delovanju zdravnic v času vojne vohre glej tudi: Rutkowski, *Ein leuchtendes Beispiel von Pflichttreue. Frauen im Kriegseinsatz 1914-1918*, str. 343–353.

⁹⁴ Klara Kukovec (1883–1979), rojena v Hersonu, takratni carski Rusiji (danes Ukrajina). Med študijem v Švici je spoznala Slovenca Janka Kukovca in se z njim poročila. Obširneje o njej kakor tudi o ženskah in študiju medicine na prelomu stoletja glej: Horvat, *Klara Kukovec (1883–1979)*, str. 31–53.

⁹⁵ Slovenec, 11. avgust 1914, str. 3.

sočasnem časopisju ni bilo mogoče najti posebnih navodil glede njihovega delovanja – kar pa seveda ne pomeni, da teh ni bilo.

Po vožnji z vlaki so se na frontah začeli dolgotrajni pohodi, ki so utrujali vojaštvo, še preden se je to sploh srečalo s sovražnikom. Matičič je opisal, kako je neki visoki avstrijski častnik robantil nad nenehnimi alarmi in marši: »Prekleta zmeda! Vse je brez glave! Armadno vodstvo, korno vodstvo, vse pod psom! Ljudstvo je že teden dni brez počitka in brez hrane! Saj mora vse vzeti vrag! In s takimi polki naj gremo nad sovražnika? Gonijo in ženejo nas kot živino v klavnico.«⁹⁶ Kljub takšnim besedam je med vojaki še vedno prevladovalo upanje na hiter in zmagoslaven konec vojne, pa tudi poguma jim ni primanjkovalo: »„Ruse bomo sesekali na koščke,“ je vsakemu od nas trdno v zavesti, da drugače biti ne more.«⁹⁷ Vojaki so pač mislili, da bo šlo tudi na fronti tako gladko kot na vadbiščih, toda to mišljenje jih je drago stalo. Rusi so avstrijsko vojsko pozdravili s silovitim streljanjem iz topov, pušk in strojnic: »Treskalo in pokalo je kakor v peklju«, se je spominjal vojak Filip Kosmač. Temu ognjenemu krstu je sledil le še umik: »Začeli smo se umikati, na vsakih 20 korakov se je vlekel še kakšen vojak nazaj, po trebuhu do prve nižine potem smo se spustili v največji dir. Rusi pa za nami z granatami, šrapneli, strojnicami in puškami. Streljali so kot, da se je sam pekel odprl. Mi pa smo tekli in padali kakor zdivjana in preplašena zverina. Cvet naših vojakov je pa tam ostal uničen, za 'cesarja in domovino, na polju časti in slave!' kakor so nas preje učili.«⁹⁸

Res so se cesarske sile morale umakniti. Po tem prvem porazu v Galiciji so bili, kot je zapisal Matičič, vojaki prepričani, da bo vojna končana. Toda iz zaledja so prispele nove čete, umiku je kmalu sledil protinapad cesarskih čet in vojska je bila v neprestanem gibanju: »Naprej in nazaj, umik in napad.«⁹⁹ Nič drugače se niso odvijali dogodki na fronti proti Srbiji. Prekaljeni srbski borci iz zadnjih balkanskih vojn, ki so se na vojskovanje spoznali mnogo bolje kot vojaki iz habsburških sil, so v cerski bitki avgusta 1914 prvi prizadejali hud poraz Avstro-Ogrski.

Prav po porazih in s prvim večjim številom ranjenih vojakov so se ljudem začele odpirati oči, da vojna ne bo trajala le kratek čas. Kronistka uršulinskega samostana je o tem zapisala: »Vedno resnejši je postajal svetovni položaj, zamotavali so se do-

⁹⁶ Matičič, *Skozi plamene prve svetovne vojne*, str. 41.

⁹⁷ Hawlina, *Galicija 1914*, zapis z dne 25. avgusta 1914. Njegov dnevnik je dostopen tudi na spletu: http://www.hawlina.com/teksti/Galicija_1914.htm (zapis z dne 15. 6. 2011).

⁹⁸ Kosmač, *V spomin na mojo vojaško službo 1912–1918 in nekaj opisov o poteku vojne*. Dostopno na spletu: <http://prohereditate.com/gallery2/v/clani/pinkfloyd/IR97/> (zapis z dne 13. 3. 2011).

⁹⁹ Matičič, *Skozi plamene prve svetovne vojne*, str. 47.

godki bolj in bolj in naše upanje, ki smo ga gojili v začetku, da utegne vojna trajati kvečjemu en mesec ali dva, je ginevalo kljub tolažbam in obetom dnevnih listov.«¹⁰⁰

Saniteta na fronti

Ob valovanju front je bila zdravstvena oskrba ranjenih vojakov prepuščena improvizaciji in iznajdljivosti sanitetnega osebja in zdravnikov. Dogajanje na bojiščih namreč še zdaleč ni bilo podobno vojaškim manevrom, na katerih je vsa oskrba gladko tekla. Časopisne notice o delovanju sanitete so bile v prvih dneh vojne pisane še pod vtisom manevrov.¹⁰¹

Ta velik razkorak med teorijo in dejanskim stanjem na bojnem polju se je jasno pokazal tudi na frontah. Zdravniki in sanitetne enote so sledili vojski enkrat v napad, drugič nazaj, ko se je v hitrem tempu umikala »in bessere Positionen«.¹⁰²

Neki zdravnik poroča, kako je bilo ob prvih bojih: »Prvi vroč boj. [...] Saniteta je morala naprej. V gozdu ob strmem bregu, kakih 100 korakov od sovražnika, sem moral obvezovati v temi ranjence. Luči nismo smeli prižgati. Krogle so brenčale okoli nas, kakor da sovražnik ve, kje da stojimo. Morali smo si izbrati drug prostor.«¹⁰³ Stanje na bojišču ob prvih spopadih je opisal tudi Filip Kosmač. Ta se je 26. avgusta znašel na bojišču, kjer se je bojeval 97. pehotni polk. Rusi so jih prikovali na tla s silovitim streljanjem, ob tem pa je vojake pestilo še pomanjkanje vode:

»Ne vem kaj bi dal za požirek vode, da bi se jo napil. Ranjencem se je godilo še hujše, zaradi bolečin so trpeli strašno žejo, prva njih prošnja, ko je bil ranjen, je bila vodo, vode, oh, prosim vode, potem so šele klicali sanitetne vojake na pomoč. Ne vode ni mogel nihče prineesti in tudi sanitejci niso mogli do ranjencev, kajti Rusi so popoldne s strašno silo streljali in to tem lažje, ker z naše strani je streljanje počasi ponehalo. [...] Ako se je z naše strani oglasil kakšen strel, ali, če so Rusi videli gibati kakšnega našega vojaka, so spustili v ono smer dež krogelj.«¹⁰⁴

Sanitetne enote so skupaj z zdravniškim osebjem v takšnih razmerah kljub vse-

¹⁰⁰ *Vojna kronika uršulink*, str. 7.

¹⁰¹ Slovenec, 16. avgust 1914, str. 5.

¹⁰² »Na boljše položaje.« Glej: Milčinski, *Dnevnik*, zapis z dne 24. novembra 1914, str. 59.

¹⁰³ Slovenec, 28. januar 1915, str. 1.

¹⁰⁴ Kosmač, *V spomin na mojo vojaško službo 1912–1918*. Glej: <http://prohereditate.com/gallery2/v/clani/pinkfloyd/IR97/>.

mu v največji možni meri skušale uresničevati splošna pravila sanitetne službe na bojišču. Ta so določala, da je treba čim hitreje izvesti umik ranjenih in bolnih vojakov ter jih, če je mogoče, neposredno v zaledju čim bolj razpršiti po prostoru. Ranjene in bolne vojakove, za katere je bilo upati, da bodo hitro okrevali, so morali zadržati na ožjem vojnem območju, nasprotno pa so morali tiste, za katere ni bilo mogoče računati, da bi hitro okrevali, po najkrajši poti spraviti do sanitetnih ustanov, kjer naj bi ostali do ozdravitve.¹⁰⁵ V skladu s temi splošnimi določili je bil tudi zastavljen sam sanitetni sistem, ki je popolnoma zaživel v času pozicijskega bojevanja in je deloval praktično do konca vojne. Vsakega ranjenca ali obolelega je čakala približno enaka pot oskrbe, ki bi jo v grobem lahko razdelili na štiri oziroma pet postaj:

- a) oskrba rane na kraju samem s strani sanitetnega moštva ali vojakov;
- b) sanitetna postaja prve pomoči (*Hilfsplatz*);
- c) divizijska sanitetna postaja (*Divisionssanitätsanstalt* – od l. 1917 so se imenovale *Divisions-Sanitätskolonnen*). Pod njihovim okriljem je delovalo tudi divizijsko obvezovališče (*Verbandsplatz*). To je bilo največkrat nameščeno v isti zgradbi, v kateri je bila vzpostavljena divizijska sanitetna postaja, včasih pa na drugem kraju; največkrat že na poti, ki je vodila do divizijske sanitetne postaje.
- d) Bolnišnice različnih namembnosti v ožjem vojnem območju: npr. poljske bolnišnice (*Feldspitäler*), mobilne rezervne bolnišnice (*Mobile Reservespitäler*), mobilne postaje za obolele vojakove (*Mob. Krankenhaltstationen*), bolniške hiše za maroderje (*Feldmarodenhäuser*), epidemijske bolnišnice (*Epidemiespitäler*);
- e) transport v sanitetne ustanove v notranjosti države, predvsem v rezervne (*Reservespitäler*) in garnizijske bolnišnice (*Garnisonsspitäler*).

Vsak vojak monarhije je poleg oborožitve in opreme nosil s seboj na bojišče tudi paket prve pomoči, ki je vseboval:

- 1 štiri metre dolg povoj iz gaze,
 - 1 varnostno zaponko,
 - dva 15 m dolga in 6 cm široka povoja
- ali
- 1 trikotno ruto,
 - 2 povoja iz gaze,
 - 1 velik povoj in
 - nekaj vate.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Angetter, *Die Militär-Sanitätsversorgung*, str. 56.

¹⁰⁶ Prav tam, str. 43.

Leta 1915 so povečali število paketov prve pomoči, tako da je imel vsak vojak med svojo opremo namesto enega dva paketa zavojev.¹⁰⁷

Ko je bil ranjen Miloš Vauhnik, nista niti on niti zdravnik imela pri sebi nobene obveze več, zato je Vauhnik predlagal zdravniku, naj jo poišče pri padlih: »In res dr. Armuth pogleda k prvemu mrtvemu vojaku v plašč in najde obvezo. Skoči k meni, pritisne od noge viseče in raztrgano meso na kosti, vzame obvezo in jo v naglici ovije okoli noge. Bil je tako nervozen, da je še svojo veliko zimsko rokavico zavezal zraven.«¹⁰⁸

S takimi obvezami so obvezovali ranjene vojake navadno kar na licu mesta, včasih vojaki soborci, praviloma pa sanitejci, ki so pripadali tisti stotnji. Ker jih je vojna izučila, da ni sanitejcev za oskrbo ranjencev in polaganje prve obveze nikoli dovolj, ta pa je še kako pomembna, so v letu 1915 v vojnem ministrstvu odredili, da mora biti vsak vojak poučen o nudenju prve pomoči in da mora znati obvezati rano: »Odreja se zato, da se nadomestne čete, ki se urijo v orožju, praktično in temeljito pouče, kako se mora ravnati z obveznim povojem.«¹⁰⁹

V frontnih razmerah so bili pripadniki sanitetnih enot, še posebej nosači ranjencev, neprestano izpostavljeni nevarnosti. Patrulja štirih mož – nosačev ranjencev, opremljena s torbami prve pomoči, obvezami in z nosili, je bila zadolžena, da pregleda vsa grmovja, jarke, hiše in poišče ranjence.¹¹⁰ Če so v sanitetni enoti razpolagali z izšolanimi sanitetnimi psi, so si pri takšnih iskanjih poskušali pomagati tudi z njimi.¹¹¹ Ranjencem so sanitejci morali takoj nuditi prvo pomoč in okrepčila, ne glede na to, ali je šlo za sovražnike ali za lastne ranjence. Nato so jih poskušali prenesti s frontne linije do zalednih mest prve pomoči (*Hilfsplätze*). Navadno so bila takšna mesta neposredno ob bojišču, po možnosti blizu strelskih jarkov, in označena z zastavo Rdečega križa. Bila pa so majhna in slabo opremljena ter zato neprimerna za večje število ranjencev. Skušali so jih sicer postavljati v varna zavetja, po navadi pod kakšno skalo ali drug naraven zaklon, seveda pa je bila na fronti ta »varnost« zelo relativna, saj granate niso izbirale ciljev. Na postaji prve pomoči so ranjence zato le prevezali in jim postavili prvo diagnozo, saj je vse težilo k temu, da

¹⁰⁷ Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, str. 83.

¹⁰⁸ Vauhnik, *Pe-fau*, str. 128.

¹⁰⁹ Slovenec, 4. maj 1915, str. 4.

¹¹⁰ Angetter, *Die Militär-Sanitätsversorgung*, str. 43–44.

¹¹¹ O sanitetnih psih in o uporabi živali v vojaške namene glej: Koncilja, *"Prezrti heroji velike vojne": konji, psi, golobi in ostale živali na frontah prve svetovne vojne*, Ljubljana, 2008, diplomsko delo. Dostopno tudi na spletu: http://www.sistory.si/publikacije/pdf/diplomskadela/Koncilija_Ziga-Prezrti_heroji_velike_vojne.pdf.

jih čim prej spravijo naprej v zaledje.¹¹² Toda ranjencev ni bilo mogoče prenesti v zaledje takoj; pogosto so morali čakati več ur, navadno do noči, včasih pa tudi še dlje, da so jih odnesli. Da je v takšnem čakanju mnogo ranjencev tudi preminulo, najbrž ni treba posebej izpostavljati.

Nosačem pri opravljanju svojih nalog še zdaleč ni bilo lahko: »Vojaki v bojni črti se skrivajo za drevesa, kamenje, si skopajo v zemlji lunje, kamor se skrijejo in od tam pazljivo streljajo na sovražnika. Saniteti pa morajo hoditi tja in sem, iskati, povezovati in nositi ali spremljati ranjence; seveda skrbijo tudi oni za življenje, kolikor le morejo.«¹¹³ Čeprav je res, da tudi vojakom ni bilo tako lahko, kot je tu opisal sanitetni desetnik Karel Jurca, pa drži, da je bilo prenašanje ranjenih vojakov in skrb zanje nevarno početje, pri katerem so sanitetni vojaki ves čas tvegali svoja življenja. Vojni kurat Leopold Turšič,¹¹⁴ ki je prav tako deloval na zalednih mestih prve pomoči, je od blizu spremljal njihovo nevarno opravilo: »Ko najbolj padajo krogle, morajo hoditi po ranjence v sredo bojne črte. In ko jih za silo obvežejo, se prične križev pot do pravega obvezovališča. Treba je ranjence prenesti do zdravnikov, da mu podeli prvo pomoč. S kolikimi nevarnostmi je združena taka pot! Kako oprežno je treba hoditi, da jih ne zapazi sovražnik! Kolikokrat na dan, ko traja bitka, je treba premeriti isto pot! Ni lahka taka služba. Zato pa je tudi mnogo nosilcev ubitih ali ujetih ali ranjenih.«¹¹⁵

Res so bile izgube pri sanitejih – nosačih dokaj visoke, in marsikateri vojak je zaman pričakoval sanitetno patroljo, saj so bile te na poti do ranjencev nemalokrat žrtve sovražnega ognja. Tako naj bi neki zdravnik v štirih mesecih izgubil kar tri četrtine svojih ljudi.¹¹⁶ Nekoliko lažja je bila služba sanitetnega vojaka – nosača obvez (*Bandagenträger*), ki je stregel zdravnikom pri obvezovanju, skrbel za zdravila, obveze, prehrano in ležišča ranjencev ter za njihov nadaljnji transport. Stalna praksa je te t. i. bandažiste po malem spremenila v »male zdravnike«.¹¹⁷

Po tem, ko so ranjeni ali oboleli vojaki prejeli prvo pomoč, so jih napotili v divizijske sanitetne postaje, v okviru katerih so delovala divizijska obvezovališča (*Verbandsplatz*). Navadno je bilo obvezovališče tri do pet tisoč korakov za bojno črto in v bližini prometnih poti, da je bil transport ranjencev kar se da olajšan. Če je

¹¹² Angetter, *Die Militär-Sanitätsversorgung*, str. 43–44.

¹¹³ Jurca, *Vojni dnevnik desetnika*, str. 31–32.

¹¹⁴ Leopold Turšič, r. 13. 11. 1883 Stari trg pri Ložu, m. 15. 7. 1907, † 30. 5. 1927 Krško. Glej: *Letopis Cerkve na Slovenskem 2000*, str. 429.

¹¹⁵ Slovenec, 6. marec 1915, str. 1–2.

¹¹⁶ Prav tam, 28. januar 1915, str. 1.

¹¹⁷ Prav tam, 6. marec 1915, str. 1–2.

2. Polkovni zdravnik Otto Hawlina.
(Iz zapuščine dr. Otta Hawline)

bilo mogoče, so za divizijsko obvezovališče uporabili šole, hiše, skednje ali cerkve. Prav tako je bilo treba poskrbeti za vodo, kurivo in za slamo.¹¹⁸ Na takem obvezovališču je delovalo sanitetno moštvo, ki je praviloma štelo 78 mož, 2 oficirja in 4 zdravnike, poleg njih pa še 29 vojakov, ki so pripadali pratežu. Za večja divizijska obvezovališča so moštvo seveda skušali okrepiti, posebej še število zdravnikov.¹¹⁹ Ti so skušali doseči predvsem dvoje: ranjence čim hitreje pripraviti za transport in čim bolj preprečiti morebitne nevarne okoliščine (npr. izkrvavitve). V ta namen so po potrebi že na obvezovališčih opravljali nujne kirurške posege. Prav takšne posege je na začetku vojne opravljal tudi dr. Otto Hawlina. 9. septembra 1914 je bil v Kiernici,¹²⁰ kjer je bilo divizijsko obvezovališče: »Enega za drugim nam prinašajo ranjence, mi jih oskrbujemo. Dr. Pollak in jaz operirava podpolkovnika Fabra, ki je imel odstreljen sredinec; drugi strel mu je odbil palec na nogi, tretji pa mu je prestrelil golenico pod kolonom in zlomil kost. Ta-

koj po operaciji so podpolkovnika odpeljali z avtom na postajo in z njim še nekaj ranjencev.«¹²¹

Da bi lahko vojakom nudili kar se da hitro in učinkovito pomoč tudi v obliki operativnih posegov, so v cesarski armadi formirali posebne, t. i. mobilne kirurške skupine. V njih sta poleg izurjenega sanitetnega osebja in asistentov, višjih medicincev, delovala najmanj po 2 kirurga – specialista. Navadno sta prihajala iz katere od univerzitetnih klinik. V zadnjem letu vojne je bilo takšnih mobilnih kirurških skupin 25, od tega jih je pet vodil malteški viteški red.¹²²

¹¹⁸ Angetter, *Die Militär-Sanitätsversorgung*, str. 44.

¹¹⁹ Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, str. 58.

¹²⁰ Kiernica – vas, ki danes leži v Ukrajini, blizu ukrajinsko-poljske meje.

¹²¹ Hawlina, *Galicija 1914*, zapis z dne 9. 9. 1914.

¹²² Tertschek, *Das Sanitätswesen*, str. 27.

Z divizijskega obvezovališča so ranjene in obolele prepeljali z različnimi sanitetnimi vozili v vojaške lazarete (*Feldspitäler*), kjer so bili deležni prve nege, podobne tisti, ki bi jo prejeli v pravih bolnišnicah.¹²³ Vsaka takšna ustanova naj bi imela na razpolago 200 postelj, v njej pa naj bi poleg sanitetnega osebja delovali še trije zdravniki ter po en vojaški kurat, farmacevt in računski podčastnik. Vsaka divizija naj bi razpolagala s tremi takšnimi vojaškimi sanitetnimi ustanovami; tako bi za ranjene in obolele imeli na voljo 600 postelj. Vendar pa se takšnih bolnišnic načeloma ni postavljalo v ožjem vojnem območju, torej v bližini front, ki so se nenehno spreminjale. Znotraj omenjenega vojnega območja so zato vzpostavljali mobilne sanitetne zavode kot npr. mobilne rezervne bolnišnice (*Mobile Reservespitäler*). Te so imele enake zmogljivosti kot vojaške poljske bolnišnice in podoben delokrog, zato so v letu 1917 vse mobilne rezervne bolnišnice preimenovali v vojaške bolnice (*Feldspitäler*), nekatere pa so opustili.

Za lažje ranjene in obolele pa so, prav tako znotraj ožjega vojnega območja, vzpostavili hiše za okrevanje bolnih in izčrpanih vojakov; t. i. bolniške hiše za maroderje (*Feldmarodenhäuser*). Praviloma je vsaka od njih razpolagala s 500 posteljami. V takšni sanitetni ustanovi so delovali 2 zdravnika in 1 sanitetni častnik, ki je skrbel za upravo. Poleg tega so imeli še 25 sanitetnih vojakov.¹²⁴

Ranjence in obolele, za katere je bilo upati, da so zmožni daljšega transporta, so skušali čim hitreje spraviti do železniških postaj. Do tja so jih vozili z vozili sanitetnih transportnih kolon. Sprva so ranjene vozili predvsem s konjskimi vpregami, pozneje pa vse bolj tudi z avtomobili. Sredi leta 1917 je takšna transportna kolona bila sestavljena iz 20 sanitetnih avtomobilov.¹²⁵ Z železniških postaj so ranjence in obolele poskušali z različnimi sanitetnimi vlaki v čim krajšem času odpeljati do rezervnih, garnizijskih ali drugih bolnišnic v notranjosti države.¹²⁶

Kolera v Galiciji 1914

V prvih tednih vojne je sanitetna služba na bojiščih – dokler je šlo le za lažje ranjene in obolele – delovala še dokaj dobro in tako, kot je bilo zamišljeno.¹²⁷ Z jesenskim

¹²³ Angetter, *Die Militär-Sanitätsversorgung*, str. 44.

¹²⁴ Tertschek, *Das Sanitätswesen*, str. 15–22.

¹²⁵ Prav tam, str. 41.

¹²⁶ Angetter, *Die Militär-Sanitätsversorgung*, str. 78.

¹²⁷ »Vse deluje, dovolj imamo vozil za prevoz, pa naj še tako hitimo z delom, nič ni videti, da bi dela kdaj zmanjkalo.« Glej: Hawlina, *Galicija 1914*, zapis z dne 11. septembra 1914.

deževjem pa so se zdravstvene razmere na frontah začele naglo slabšati. Obolevalo je vse več vojakov, začelo je primanjkovati sanitetnega materiala, svoj pohod pa so začele nalezljive bolezni (tifus, griža). Med vojaštvom je začela kositi kolera. »Tega se je bilo nadejati, ker se vojskujemo z nekaterimi državami, kjer še za zdravstvo ni kaj posebno preskrbljeno«, je bilo mogoče prebrati v časopisih. Poleg tega so napisali še kratko pojasnilo o vzrokih in načinu okužbe: »Kolero povzročajo bacili, ki se nahajajo v črevesnih in želodčnih izločilih za kolero obolelih in pa okrevajočih. Ta izločila kaj lahko okužijo vodo (npr. vodnjakov in rek) ter različna jedila, ki potem razširjajo kolero. Obolimo pa tudi, če pridemo v dotik s perilom, obleko in drugimi predmeti, ki so jih rabili za kolero oboleli.«¹²⁸

Prav v tistem času so se v Galiciji vojaki okužili od civilnega prebivalstva in v spopadih z ruskimi enotami. Rusi so pojav bolezni v svoji armadi sicer zanikali, toda ujeti ruski vojaki so kolero res zanesli v avstrijsko zaledje in v taborišča. Avstrijci so bili slabo pripravljeni nanjo, saj ob začetku vojne niso imeli na razpolago niti ene mobilne vojaške epidemijske bolnišnice. Poleg tega je primanjkovalo zdravstvenega materiala, sanitetnega osebja in infekcijskih vlakov. Generalštab je zahteval cepiva, da bi cepili vse vojaštvo, vojno ministrstvo pa temu ni želelo ugoditi, saj so menili, da bodo vojaki zaradi cepljenja nekaj časa onesposobljeni za boj. Razmere so se vse bolj slabšale in izgube so bile vsak dan večje, zato je vojno ministrstvo popustilo in dovolilo cepljenje. S tem je smrtnost padla, kakor je ugotavljal profesor higijene Kaup za drugo armado, s 30–40 % na 1–5 %.¹²⁹ Obolelih seveda niso zanimala papirnata navodila in statistike. Hoteli so ozdraveti! Zato so potrebovali sanitetne enote, zdravnike, potrebovali so cepivo in bolnišnice. Vsega tega pa je primanjkovalo.

V takšnem nezavidljivem položaju se je sredi oktobra leta 1914 znašel tudi doktor Otto Hawlina. Skupaj z doktorjem Negrijem sta na nekem posestvu pri Zablotcu v Galiciji vodila poljsko bolnišnico za ranjene in obolele. Na posestvu sta bila dva gradova. Enega sta namenila za ranjence in obolele, drugega pa izključno za bolnike s kolero. Že nekaj dni po vzpostavitvi poljske bolnice je tja prišlo več kot 700 ranjencev. Kmalu pa so dobili ukaz, naj tu uredijo epidemijsko bolnišnico. Tako so morali oddati vse ranjence in poskrbeti za prihajajoče bolnike. Teh pa je bilo vsak dan več, bolnica je bila prenapolnjena in razmere so se slabšale:

»Ves opij in jodovo tinkturo smo že porabili in jo moramo danes ponovno dobiti iz Premysla. V sili je vse izginilo. Bolnikov ne moremo

¹²⁸ Edinost, 25. oktober 1914, str. 3.

¹²⁹ Biwald, *Von Helden und Krüppeln, Teil II.*, str. 533–535.

niti prešteti in o njih voditi evidenco, saj nenehno prihajajo novi in jih samo grobo razvrščamo; s tem smo tako zaposleni, da do oskrbe sploh ne pridemo. Poljska kuhinja ne zmore preskrbeti zadostne količine čaja in kave za bolnike, ki kličejo po pijači. Moštvo je sicer pridno, vendar povsod ne zmore biti, postaja otopelo in nebrižno, saj vidimo, da s tako množico ne moremo nič! Zvečer imamo 624 bolnikov, 19 jih je danes umrlo.«¹³⁰

Prošnji, da bi jim poslali barake ali pa vsaj, da bi jim ne pošiljali več novih ranjencev, je sledil ukaz, da ne smejo nikogar zavrtniti. Zato so z novimi bolniki, ki so kar naprej prihajali, razmere kmalu postale naravnost katastrofalne. V enem izmed skednjev so zbrali najtežje primere in ga poimenovali pekel:

»Tam je grozen prizor. Komaj zmorem moči, da vstopim, saj obupne klice na pomoč in prošnje za saniteto, zdravnika, vodo komaj še poslušam. Te bolnike moramo pustiti poginiti brez pomoči, saj smo ob neprestanem prihodu novih povsem zaposleni z razvrščanjem, da ločimo lažje primere ali tiste s črevesnim katarom od tistih s kolero. Zelo boleče je biti brezmočna priča tolikemu trpljenju. V svojem življenju nisem nikoli videl trpljenja v taki obliki in obsegu.«¹³¹

Šele po Hawlinovem energičnem posredovanju pri štabnem vodstvu, naj pošljejo dodatno sanitetno osebje in zdravila ali pa postrelijo bolnike in jih s tem rešijo muk počasnega umiranja, so se razmere izboljšale; posebej še, ko so jim poslali okrepitev v sanitetnem moštvu in zdravnikih.

V podobnih razmerah se je znašel tudi duhovnik Andrej Martinčič,¹³² ki je bil poslan za vojaškega kurata v Galicijo. Znašel se je v bolnišnici (*Feldmarodenhaus* 3/3) 3. korpusa, ki je delovala v majhni vasi Korytniki¹³³ blizu trdnjave Przemysl.¹³⁴ Bolnišnico so namestili v pristavi kneza Sapieche. Toda za bolnišnične prostore so lahko uporabili le skromno, nizko hišo, hleve in prostore za shrambo. Tudi tu je zdravstveno oskrbo vodil polkovni zdravnik, pomagali pa so mu še asistenčni zdravnik in sanitetno moštvo. Kurat je navedel, da jih je vodil praporščak Chewal,

¹³⁰ Hawlina, *Galicija 1914*, zapis z dne 23. oktobra 1914.

¹³¹ Prav tam, zapis z dne 24. oktobra 1914.

¹³² Martinčič Andrej, roj. 13. 1. 1889 Šentjurij – Podkum, m.15. 7. 1912, žpk Unec, u. 4. 6. 1958 Madero ob Gardskem jezeru, Italija. V: *Letopis Cerkve na Slovenskem 2000*, str. 449.

¹³³ Korytniki – kraj na jugovzhodu Poljske, približno 9 kilometrov zahodno od Przemysla.

¹³⁴ Przemysl – mesto na jugovzhodu današnje Poljske. V letih 1888–1914 je Przemysl avstro-ogrska vojska spremenila v prvovrstno utrjeno trdnjasko mesto. Med prvo svetovno vojno so se tu bili hudi boji. Rusi so trdnjavo obkloplili dvakrat in jo 23. 3. 1915 celo osvojili. Toda že čez slabe tri mesece, natančneje 5. 6. 1915, so jo izgubili.

ki je imel na voljo sedem sanitejcev. Po izbruhu epidemije so bolnišnico spremenili in jo namenili obolelim za kolero. Ti so noč in dan prihajali z bojišča. Bolnišnica je v tej vasi delovala vse do prvih dni novembra, ko so jo zaradi ruskega napredovanja premestili v trdnjavo. Andrej Martinčič je nato deloval v obkoljenem Przemysłu, po padcu trdnjave 22. 3. 1915 pa se je znašel v ruskem ujetništvu. Ko se je leta 1918 vračal iz Rusije, se je vnovič ustavil v Przemysłu. Tam so v neki hiši še vedno hranili njegove bolnišnične mrliške matrike. V njih najdemo podatke za 291 mož, ki so v času od 18. oktobra do 7. novembra preminuli v Korytnikih. Vse so blizu tega kraja tudi pokopali. Martinčič pa je v kratkem pojasnilu k mrliškim maticam dodal, da je v omenjenem času tam umrlo še več vojakov, kar 426 mož.¹³⁵

V že omenjenem mestu Przemysl so delovali tudi nekateri slovenski zdravniki in sanitetno osebje; tudi med njimi so kosile različne bolezni (npr. kolera, griža). Tako je med drugimi v oblegani trdnjavi deloval znani slovenski zdravnik dr. Avgust Levičnik,¹³⁶ ki je bil ob izbruhu vojne vpoklican v vojaško službo in poslan v Przemysl. Tam je skrbel za bolne in ranjene ter 26. novembra 1914 tudi sam podle gel griži, ki je takrat razsajala med moštvom.¹³⁷

Podobna usoda je doletela tudi bolniško sestro Valentino (Marijo) Vavpotič, hčerko dr. Ivana Vavpotiča. Že pred vojno se je posvetila bolniški strežbi in zato odšla med rudolfske bolniške sestre na Dunaj. Te niso bile redovnice, temveč so sestavljale društvo, v katerem so se za določeno dobo – npr. treh let – zavezale, da bodo pomagale tistim bolnikom, med katere jih bo poslalo predstojništvo. Po izbruhu vojne vihere je bila sestra Valentina poslana v Lvov,¹³⁸ kjer je delovala v tamkajšnji bolnišnici Rdečega križa. V prvih dneh septembra, ko so mesto izpraznili, se je sestra skupaj z drugimi znašla na Dunaju, od koder pa so jo poslali v Przemysl še pred prvim obleganjem. Tu je delala v epidemijski bolnišnici in 7. decembra 1914 postala žrtev lastnega poklica.¹³⁹

Epidemije, še posebej kolere, pa niso bile vezane le na Galicijo, pojavile so se tudi na srbskem bojišču, posebej še med vojnimi ujetniki. Ko je v Bosanskem Brodu za

¹³⁵ Martinčič, *Erklärung zum vorliegenden Sterb-register*. Pismo je bilo priloženo kot priloga mrliški knjigi. V: NŠAL, mrliška matična knjiga Choleraspital – Korytniki. Za opozorilo se iskreno zahvaljujem arhivistu, gospodu Tonetu Krampaču.

¹³⁶ Dr. Avgust Levičnik (roj. 3. 9. 1877 Gornji Logatec, † 26. 11. 1914) je bil prvi slovenski ftiziolog. Po njem se imenujejo nagrade za znanstveno-raziskovalno delo na področju pulmologije – Levičnikova nagrada. Na kratko o njem: <http://www.zps-slo.si/o-zdruzenju-pnevnologov/zgodovina/prejemniki-levicnikovih-nagrad/>.

¹³⁷ Ilustrirani glasnik, 21. oktober 1915, str. 75–76.

¹³⁸ L'viv (pol. Lwów, nem. Lemberg) je danes glavno mesto Zahodne Ukrajine.

¹³⁹ Dolenjske novice, 9. julij 1915, str. 57–58.

kolero umrl eden od obolelih srbskih vojnih ujetnikov, je avstrijsko etapno poveljstvo zahtevalo, da se za vojne ujetnike odredi karantena. Zaradi tega ukrepa naj bi XV. korpus vse svoje ujetnike premestil v Suljin Han. Ob tem naj bi tudi v četah izvedli še druge potrebne zdravstvene ukrepe, vse z namenom, da bi ne prišlo do izbruha epidemije.¹⁴⁰

Kolera je terjala žrtve tudi še v naslednjem letu. V Galiciji je poleti 1915 samo I. armada zaradi te bolezni utrpela precej visoke izgube.¹⁴¹ Vzrok za to naj bi se deloma skrival v sami krepitvi armade z dopolnilnimi bataljoni, sveže moštvo pa je bilo navadno pomanjkljivo cepljeno. Poleg tega je tudi na fronti primanjkovalo cepiva, saj je dovoz zaradi preobremenjene železnice potekal prepočasi, primanjkovalo pa je tudi sredstev za dezinfekcijo.¹⁴²

V takšnih razmerah so si bolniki in ranjenci še kako želeli priti v domovino. Na bojišču je namreč vladalo pomanjkanje tako hrane kot sanitetne opreme, materiala in prostora; celo slame za ležišča ni bilo vedno dovolj; doma pa so bile prostorne bolnišnice s posteljami in opremo, z zdravniki in drugim osebjem. Torej – domov!

Transporti sanitetnih vlakov

Na fronto so veliko večino vojaštva in opreme odpeljali z železniškimi transporti, zato ni čudno, da je železnica igrala pomembno vlogo tudi pri obolelih in ranjenih vojakov – v zaledje so jih večinoma vozili prav s sanitetnimi vlaki.¹⁴³ Ti so se razlikovali glede na namembnost: vlaki za ranjence ali bolnike, spalni sanitetni vlaki, infekcijski vlaki, malteški vlaki, vlaki Rdečega križa itn. Že v mirnem času so za primer mobilizacije imeli predvidenih 1332 pokritih tovornih vagonov, ki jih je bilo mogoče v najkrajšem času predelati v sanitetne vozove. Transportna kapaciteta naj bi pri 52 železniških garniturah znašala 10 478 mož. Prav tako so imeli v načrtu 122 železniških postaj, ki so bile namenjene bolniškim postajam za ranjence in obolele, ki bi ne bili zmožni nadaljnjega transporta.¹⁴⁴ Kljub vsem tem načrtom so ob

¹⁴⁰ ÖSTA/KA, NFA, XVI. Korps, karton 2072: Poročilo o primeru kolere med ujetniki.

¹⁴¹ Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, Teil II., str. 538. Po Biwaldovi oceni bi naj bilo tedaj v I. armadi kar 15.000 mrtvih. Temu je skorajda težko verjeti, res pa je, da je bilo smrtnih žrtev takrat precej več kot sicer.

¹⁴² Prav tam.

¹⁴³ Vojska je razpolagala tudi z rečnimi in mornariškimi sanitetnimi ladjami (*Spitalschiffe*). Glej: Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, str. 129–139.

¹⁴⁴ Schaumann, *Die Bahnen zwischen Ortler und Isonzo*, str. 27.

izbruhu vojne v državi razpolagali le s 33 popolnoma opremljenimi in ogrevanimi vlaki. Pozneje so to število povečali na 63.¹⁴⁵ Kako naj bi bil videti vlak, namenjen prevozu ranjenih in obolelih vojakov, nam sporoča članek v časopisu *Slovenec*:

»Iz navadnega voza prirede bolniško sobo, ki ustreza vsem zahtevam bolniške sobe v kaki bolnišnici. Vlak šteje do 25 voz, 18 jih uporabljajo kot sobe za ranjence. Vozovi so zvezani z varnimi prehodnimi mostiči. Vsi vozovi so zvezani z električnim zvonce, zvezani s petimi službenimi vozovi, ti so pa med seboj zopet zvezani s telefonom. V prvem vozu je nastanjen poveljnik vlaka, višji zdravnik, ki razpolaga s pisarno. En oddelek je prirejen za jedilnico in zabavališče obema zdravnikoma in za akcesiste. Jedilna miza se rabi tudi za operacije. Zraven tega voza so nosilnice in vse druge potrebščine, ki se v bolniški sobi potrebujejo. Kljub tesnobi se vse lahko takoj dobi. V vsakem vozu stoje štiri postelje, ena na drugi in sicer služijo kot postelje močne nosilnice, ki so zavarovane proti sunkom. V vsakem vozu je stranišče. Pri vsaki postelji stoji na deski kozarec, pljuvalnik in druge potrebščine, prirejeno je tako, da si ranjenec lahko sam pomaga in da lahko sam vstane. Na eni strani so vrata trdno zaprta, da ni prepiha, druga vrata so lahko odprta. V vsakem vozu stoji moderna, železna peč in je tudi več manjših oken vrezanih. V vozu, v katerem se kuha, stoji prostorno ognjišče, na katerem se kuha več jedi, na drugi strani voza stoji miza. V kuhinjski shrambi sta dva mogočna čebra z vodo, več ledenic in veliko živil. Premog vozi drug voz. Voz, v katerem biva strežniško osebje, služi podnevi za jedilnico in zabavališče, ponoči pa za spalnico.«¹⁴⁶

V resnici so imeli sanitetni vlaki navadno mnogo več vagonov, in ne le 25, kot poroča časopis, kljub temu pa je bilo število vlakov, ki so jih imeli na voljo, še vedno premajhno, saj so bili ti večkrat prenapolnjeni. Že v prvih mesecih vojne so zato iz dunajske mestne in zvezne železnice sestavili še dodatnih 12 bolniških vlakov s po 25 vagoni. Vsak tak vlak je imel na razpolago 90 ležišč in 240 sedežev, torej je mogel naenkrat prepeljati 330 ranjencev.¹⁴⁷ Ob množici obolelih in ranjenih vojakov se to seveda ni poznalo kaj dosti. Zato so uporabili še tovarne vagone, v katerih pa so imeli zdravniki in ranjenci vsaj eno prednost – dovolj prostora.¹⁴⁸

Tudi Rdeči križ je prispeval svoj vlak. Po načrtih generalnega inšpektorja avstrijskega Rdečega križa nadvojvode Franca Salvatorja so vagone mednarodne družbe

¹⁴⁵ Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, str. 187.

¹⁴⁶ *Slovenec*, 5. september 1914, str. 7–8.

¹⁴⁷ Prav tam, 22. oktober 1914, str. 6.

¹⁴⁸ Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, str. 187.

za spalne vozove na njegove stroške preuredili za transport težko ranjenih.¹⁴⁹ Pozneje se je to število še povečalo, saj je imel Rdeči križ v prvi svetovni vojni na skrbi 12 sanitetnih vlakov.¹⁵⁰

Poveljnik sanitetnega vlaka je bil največkrat polkovni zdravnik, ki mu je pomagal še en zdravnik in sanitetno moštvo. Na takšnih vlakih so bili tudi farmacevti in vojaški kurati. Zaradi razsežnosti in dolgotrajnosti vojne pa so na vlakih delovale tudi bolniške strežnice.¹⁵¹ Če bi sklepali po časopisih, so vsi ti svoje delo opravljali v skorajda idiličnih razmerah. Toda posamezne notice o prihodih sanitetnih vlakov, ki že v prvih mesecih vojne omenjajo slamo v vagonih, dajejo slutiti, da vse le ni bilo tako popolno.¹⁵² Zapis Ivana Matičiča nam pove, da so bili v prvih septembrskih dneh leta 1914 sanitetni vlaki sestavljeni predvsem iz živinskih vagonov.¹⁵³ Še bolj temučno sliko razmer na sanitetnih vlakih pa je v svojih spominih naslikal Stefan Zweig. Leta 1915, po veliki avstrijsko-nemški ofenzivi pri Tarnóv-Gorlicah, je bil po službeni dolžnosti poslan na zasedeno območje, da za vojni arhiv zbere vse ruske razglase in objave, ki so bile izdane na tistem ozemlju. Za vrnitev ni imel druge možnosti, kot da se do Budimpešte pelje z lazaretnim vlakom, ki pa ni prav nič ustrezal časopisnim opisom krasnih vagonov in opreme. Nasprotno, vlak so sestavljali le tovrni vagoni, v katerih so eno poleg drugega stala provizorična nosila »in na vseh so ležali mrtvaško blede ljudje, ki so v zadušljivem smradu po človeških iztrebkih in jodoformu zdihovali in se potili ter hlatali za zrakom. Sanitejci so se bolj opotekali kot hodili, tako so bili utrujeni; nikjer ni bilo sledu bleščeče beline posteljnega perila s fotografij. Ljudje so ležali na slamah ali na trdih nosilnicah, pokriti s plahtami, ki so bile že zdavnaj prepojene s krvjo, v vsakem vozu so bili med umirajočimi in zdihujočimi vojaki po trije ali štirje mrtvi. Govoril sem z zdravnikom, ki mi je priznal, da je bil pravzaprav samo zobozdravnik v malem ogrskem mestecu in že več let ni opravljal kirurških del.«¹⁵⁴

Na tem vlakcu je po njegovem opisu primanjkovalo tako čistih prevez in vate kot tudi morfija. Poleg vsega pa so bili v »*to premikajočo se krsto*« naloženi ranjenci in oboleli iz različnih enot, ki so prihajali praktično iz vseh dežel monarhije, zato je bilo sporazumevanje še toliko težje. Posebno težavo sta povzročala ukrajinski in hrvaški jezik, in »edini, ki je pri tem lahko nekoliko pomagal, je bil star, belolas

¹⁴⁹ Slovenski narod, 11. september 1914, str. 3.

¹⁵⁰ Angetter, *Die Militär-Sanitätsversorgung*, str. 81.

¹⁵¹ Tertschek, *Das Sanitätswesen*, str. 32.

¹⁵² Slovenec, 3. oktober 1914, str. 5.

¹⁵³ Prim. Matičič, *Skozi plamene prve svetovne vojne*, str. 51.

¹⁵⁴ Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 223–224.

3. Prelaganje ranjencev na sanitetni vlak v Galiciji. (Muzej novejšje zgodovine Slovenije)

duhovnik, ki je bil nad pomanjkanjem morfija prav tako obupan in je poleg tega pretresljivo tožil, da ne more opravljati svoje svete dolžnosti, ker nima olja za poslednje maziljenje umirajočih.¹⁵⁵

Na vlakih so delovale tudi sestre usmiljenke. V njihovi kroniki lahko o tem preberemo tudi to: »Nekatere so prevzele prevoz ranjencev in so se dan na dan vozile z vlakom, večkrat do smrti izmučene. S. Veronika Strašek je pri tem darovala svoje mlado življenje in počiva v tujini.«¹⁵⁶

Kljub takšnim težkim razmeram in kljub temu, da so sanitetne vlake na postajah velikokrat vse predolgo zadrževali (»Die Verwundeten haben Zeit, zuerst das Kriegesmaterial!«),¹⁵⁷ pa je gotovo, da so vlaki ranjenim in obolelim vojakom, ki so bili pred tem deležni še hujšega gorja, pomenili vsaj olajšanje, če že ne odrešitve, saj so se z njimi odpeljali daleč proč od frontnega pekla.

¹⁵⁵ Prav tam, str. 224.

¹⁵⁶ *Kronika sester usmiljenk*, str. 204.

¹⁵⁷ »Ranjeni imajo čas, najprej vojni material!« Glej: Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, str. 67.

V DOMOVINI

Medtem ko so vojaki hiteli na bojišča, so se v zaledju že mrzlično pripravljali na prihode ranjencev. Po mobilizacijskem načrtu je 191 vojaških sanitetnih ustanov razpolagalo s približno 16 708 posteljami, kar je bilo seveda občutno premalo. Zato so povečali število ustanov sprva na 567, končno pa na 874 ustanov s približno 95 000 posteljami.¹⁵⁸

Vojaške sanitetne ustanove so v ta namen po kronovinah ustanovljale svoje podružnice (filialke), rezervne in zasilne rezervne bolnišnice (*Not-Reservespitäler*). Za zdravljenje ranjencev in obolelih so uporabljali tudi državne in zasebne bolnišnice ter druge sanitetne ustanove, ki so bile sicer namenjene predvsem civilnemu prebivalstvu. Podružnice svojih ustanov pa je organiziral tudi Rdeči križ.¹⁵⁹ V ta namen so skušali uporabljati predvsem javne zgradbe (npr. večja šolska poslopja), ki so bile dovolj prostorne za sprejem večjega števila ranjencev. Tako je *Slovenec* med drugim poročal, da naj bi za to uporabili tudi nekatere gradove in cesarske rezidence, npr. grad Gödöllő na Madžarskem, pa prostore dunajskega parlamenta: »poslopje parlamenta se porabi kot bolnica za ranjene častnike«.¹⁶⁰ Obe stavbi so dejansko namenili potrebam vojaške sanitete.

PRIPRAVE V LJUBLJANI

Tudi v Ljubljani so se po odhodu vojaštva lotili pripravljanja prostorov za sprejem morebitnih ranjencev in obolelih vojakov. Rdeči križ za Kranjsko je že takoj po izbruhu vojne preuredil nekatere prostore, za katere se je obvezal, da jih bo oskrboval. Tako naj bi po poročanju časopisa skrbel za rezervno bolnišnico Leonišče s 70 posteljami, bolniško postajo Ljubljana v belgijski vojašnici z 210 posteljami, azil cesarja Franca Jožefa s 70 posteljami in Ljudski dom s 100 posteljami. Najbolj so bili ponosni na rezervno bolnišnico v Leonišču, ki je imela dve operacijski dvorani v visokem pritličju, poleg ene od dvoran pa je bila urejena tudi soba za »fotografiranje s pomočjo Roentgenovih žarkov«. Da bi težkih ranjencev ne nosili v prvo nadstropje, so jih namestili v istem nadstropju kot operacijski sobi. Za ostale ranjence

¹⁵⁸ Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, str. 205.

¹⁵⁹ Prav tam, str. 205–208.

¹⁶⁰ *Slovenec*, 19. avgust 1914, str. 3.

in bolnike pa so pripravili bolniške sobe v prvem nadstropju.¹⁶¹ Bolnišnica je bila namenjena predvsem ranjencem, ostali prostori pa večinoma rekonvalescentom.¹⁶²

Po časopisnih noticah naj bi Rdeči križ na začetku vojne imel 450 postelj. *Slovenski narod* je – z izjemo bolniške postaje, o kateri je zapisal, da naj bi bila na glavnem kolodvoru in da naj bi imela le 10 postelj – o ostalih ustanovah poročal enako kot *Slovenec*.¹⁶³ V poročilu društva RK za leto 1914 zasledimo, da je RK po prvotnih dogovorih z vojaško upravo dejansko prevzel skrb za Leonišče s 70 posteljami, azil Franca Jožefa s 60 posteljami, postajo Ljubljana z zasilno bolnišnico in kapaciteto 210 postelj, postajo na Rakeku z 10 posteljami in bolnišnico za maroderje s 40 posteljami. Ta ustanova je delovala pod pokroviteljstvom in na stroške kneza Windischgrätza.¹⁶⁴

Kljub prostorom in kapacitetam, ki jih je imel na začetku vojne Rdeči križ, je bila ta številka glede na vojne razsežnosti dokaj nizka. Tega se je zavedalo tudi društvo RK na Kranjskem. Že prve dni avgusta je časopis objavil povzet razglas notranjega ministrstva o skrbi za ranjene in obolele vojake. Posebej je bila poudarjena pomembna vloga avstrijske družbe RK, ki naj bi v sodelovanju z vojaško upravo nosila glavno breme. Temu je Rdeči križ za Kranjsko dodal poziv, da potrebuje še novih prostorov, ki bi se lahko namenili oskrbi bolnikov in ranjencev: »Kdor bi rad kaj priglasil, naj se oglasi pri deželni vladi ali pa pri okrajnih glavarstvih, ki bodo potem v družbi z RK potrebno ukrenila.«¹⁶⁵

Apel ni bil objavljen zaman, in že v avgustu sta svoje prostore ponudila Mestni licej in društvo Mladika. Odzval se je tudi knezoškof A. B. Jeglič, ki je ponudil Zavod sv. Stanislava: »Zavod sem ponudil "Rdečemu križu" za ranjence: je 350 postelj, 20 sestra, 15 dekel, pralnica, kopališče itd. Lepo so se mi zahvalili.«¹⁶⁶ Prav tako je po navodilih centralne tobačne uprave, ki je uredila bolnišnice v tovarnah v različnih mestih monarhije, v ta namen ponudila svoje prostore c.-kr. tobačna tovarna v Ljubljani.¹⁶⁷

Oskrbe za večino poslopij, ki so bila dana na razpolago, ni prevzel Rdeči križ, temveč vojaška uprava, ki je v njih uredila prostore za rezervne bolnice ali pa za

¹⁶¹ Slovenski narod, 31. avgust 1914, str. 3.

¹⁶² Slovenec, 21. september 1914, str. 4.

¹⁶³ Slovenski narod, 31. avgust 1914, str. 3.

¹⁶⁴ Slovenec, 10. marec 1915, str. 2.

¹⁶⁵ Prav tam, 3. avgust 1914, str. 2–3.

¹⁶⁶ JD, zapis 23. avgust 1914. O delovanju zavodske bolnišnice med vojno glej: Šimac, *Zavod svetega Stanislava 1914–1918*, str. 143–160, citat na str. 144.

¹⁶⁷ Slovenec, 23. september 1914, str. 4.

4. *Vojaška rezervna bolnica v Mladiki. Izobešeni zastavi označujeta vojaški objekt. (Iz zapuščine dr. Hawline).*

podružnice (filialke) garnizijske bolnišnice. Vojaška uprava je seveda vodila priprave predvsem v ljubljanski vojaški sanitetni ustanovi in v različnih vojaških objektih. Poleg tega pa je za potrebe bolnišnic preuredila še nekatera druga šolska poslopja, v katerih so dotlej že imeli nameščeno mobilizirano vojaštvo. Tako so v avgustu, po odhodu 27. domobranskega pešpolka, izpraznili vse šolske sobe, knjižnico in kabinete v obrtni šoli ter jih preuredili v vojaško bolnišnico.¹⁶⁸ Podobna usoda je doletela II. državno gimnazijo, kamor se je vselila še pisarna Rdečega križa,¹⁶⁹ postelje za ranjence pa so na začetku vojne pripravili tudi v unionski dvorani.¹⁷⁰

Da bi se izognili težavam, ki bi lahko nastale zaradi različnih upravnih organov posameznih sanitetnih ustanov, so v časopisju objavili pojasnilo, kako lahko prebivalci že na zunaj prepoznajo, pod katero upravo spada določen objekt v mestu. Na stavbah, ki so bile pod vojaško upravo, sta bili tako izobešeni črno-rumena

¹⁶⁸ C. kr. državna obrtna šola v Ljubljani, Izvestje o šolskih letih 1914/1915, str. 7.

¹⁶⁹ Izvestje c. kr. II. državne gimnazije v Ljubljani o šolskem letu 1914/15, str. 4.

¹⁷⁰ Slovenec, 22. oktober 1914, str. 3.

državna zastava in bela zastava Rdečega križa, na bolnišnicah Rdečega križa pa so bile izobešene le zastave Rdečega križa.¹⁷¹

Ob pripravah in preureditvah prostorov, ki so bili namenjeni vojaškim bolnicam, so kaj kmalu ugotovili, da primanjkuje sanitetne in druge opreme, ki bi jo takšne ustanove nujno potrebovale. Zato so se pozivi Rdečega križa in vojaške uprave kar vrstili. Apelirali so na ljudi, naj poleg denarja za prihajajoče ranjene vojake darujejo postelje, žimnice, rjuhe, krožnike, čaše, oblačila itd. Pri tem so še posebej računali na darežljivost trgovcev in zasebnikov.¹⁷² Vse poslano je bilo prosto poštnine, če so pošiljatelji na pakete zapisali »Podpora za vojaštvo – Militärunterstützungssache«. ¹⁷³ Ljudje so se na te pozive v prvih dneh radi odzvali, nekateri pa so šli v svoji skrbi še dlje; tako je veletrgovec Vinko Majdič za potrebe Rdečega križa daroval tudi svoj avtomobil.¹⁷⁴

Ves čas vojne so nadaljevali z različnimi zbiralnimi akcijami. Takšni apeli so postali praktično stalnica časopisnih strani, odziv pa zaradi draginje in pomanjkanja ni bil nikoli več tako velik kot v prvih dneh vojne.

Tudi v drugih večjih krajih so se pripravljali na prihode ranjenih in obolelih vojakov. Bolniške sobe so pripravljali med drugim v Trstu, Gorici, v Celju, na Ptuj, v Mariboru in drugod. V Novem mestu so tako za prihajajoče ranjence med drugim preuredili Elizabetino bolnišnico,¹⁷⁵ sestre usmiljenke pa so morale za ranjence preurediti tudi prostore v kočevski sirotišnici.¹⁷⁶

Zdravniki

Samo urejeni in opremljeni bolniški prostori seveda še zdaleč niso zadoščali. Treba je bilo okrepiti zdravniške vrste. Največ zdravnikov so vpoklicali v vojno službo s pomočjo vojaških evidenc. Starejšim zdravnikom so praviloma namenili službovanje v zalednih vojaških bolnišnicah ter drugih vojaških ustanovah. Računali so tudi na sodelovanje že upokojenih zdravnikov, nekateri pa so se prostovoljno javili in dali svoje moči na voljo različnim sanitetnim ustanovam. V Ljubljani je bil eden

¹⁷¹ Slovenski narod, 22. september 1914, str. 3.

¹⁷² Slovenski narod, 3. avgust 1914, str. 3.

¹⁷³ Slovenec, 24. september 1914, str. 5.

¹⁷⁴ Prav tam, 15. september 1914, str. 4.

¹⁷⁵ Prim. Dolenjske novice, 2. oktober 1914, str. 102.

¹⁷⁶ *Kronika sester usmiljenk*, str. 208.

takšnih tudi doktor Ivan Oražen.¹⁷⁷ Po dostopnih poročilih je bilo mogoče sestaviti le približen pregled nekaterih zdravnikov, ki so delovali v Ljubljani v prvih mesecih vojne, saj so bile njihove premestitve zelo pogoste. Zagotovo pa bi nam z bolj točnimi podatki in natančnim številom službujočih zdravnikov v Ljubljani lahko postregli dunajski arhivi.

Po šematizmu skupne vojske je v letu 1914 nalogo poveljujočega garnizijskega vojaškega zdravnika v Ljubljani opravljal dr. Paul Winternitz. Ob vojni napovedi pa je očitno tudi on odšel na fronto. Na njegovo mesto je bil imenovan dr. Edmund Geduldiger. Morda ni odveč, če zapišemo nekaj besed o tem pomembnem zdravniku, ki je v času vojne vohre deloval v Ljubljani in se zapisal v spomin mnogih vojakov, ki ga omenjajo v dnevniških noticah ali spominih.¹⁷⁸

Višji štabni zdravnik doktor Edmund Geduldiger je bil rojen 24. decembra 1852 v kraju Rožatov¹⁷⁹ na Češkem. V vojsko je vstopil kot enoletni prostovoljec. V vojaškem temeljnem listu so o njem zapisali, da je bil manjše postave, črnih las in modrih oči. Govoril in pisal je češko in nemško. V listu piše, da je bil katoliške vere, iz nadaljnjih zapisov pa izvemo, da je bil v resnici prvotno judovske veroizpovedi, saj se je 24. junija 1894 v praški sinagogi (Klaus Synagoge) poročil z gospodično Emilie Hermann. Res pa je, da je leta l. 1904 prestopil v katoliško vero. V zakonu sta se mu rodila dva sinova, Josef in Paul. V aktivni službi vojaškega zdravnika je napredoval vse do višjega štabnega zdravnika 1. razreda. Deloval je v različnih vojaških garnizijskih bolnišnicah in v različnih vojaških enotah kot polkovni zdravnik. V času od 11. aprila 1886 do 1. oktobra 1899, ko je bil premeščen k takratnemu 30. lovskemu bataljonu, je kot polkovni zdravnik 2. razreda služboval tudi v celjskem 87. pehotnem polku, kjer je napredoval v polkovnega zdravnika 1. razreda. Najbrž se je prav v tem času naučil tudi slovenščine. Da je je bil večč, nam potrjuje Matičič, s katerim se je dr. Geduldiger pogovarjal slovensko.¹⁸⁰

Dr. Geduldiger je s 1. junijem 1913 stopil v pokoj. Ob vojni napovedi se je reaktiviral. Že v avgustu 1914 je višji štabni zdravnik 1. razreda dr. Edmund Geduldiger

¹⁷⁷ Dr. Ivan Oražen, roj. 8. 2. 1869 Kostanjevici na Krki, † 11. 3. 1921 Ljubljana. Medicino je študiral na Dunaju in v Gradcu. Po prvi svetovni vojni je bil zdravstveni referent pri deželni vladi za Slovenijo, šef zdravstvenega odseka in prvi predsednik pokrajinskega zdravstvenega sveta za Slovenijo in Istro. Ob smrti je z oporoko vse svoje premoženje namenil medicinski fakulteti. Podrobneje o njem glej: Pirjevec, Oražen Ivan, str. 227. Glej tudi: <http://www.orazen.net/dr-ivan-orazen/>; Zupanič Slavec, *Dr. Ivan Oražen*, str. 82.

¹⁷⁸ Prim. Robida, *Iz stare Ljubljane na soško fronto*, str. 206–207.

¹⁷⁹ Rožatov je danes del mesta Mladá Boleslav, ki je približno 50 km severovzhodno od Prage.

¹⁸⁰ Prim. Matičič, *Skozi plamene prve svetovne vojne*, str. 54.

5. Zdravniki garnizijske bolnišnice v Ljubljani. Na sredi med njimi sedi dr. Edmund Geduldiger. (*Ilustrirani glasnik*, 17. II. 1914, str. 182)

nastopil službo poveljnika garnizijske bolnišnice št. 8.¹⁸¹ Bil je torej odgovoren za delovanje vseh drugih vojaških zdravnikov. In kdo so bili ti zdravniki, ki so delovali v Ljubljani v l. 1914?

Na začetku vojne je v Leonišču kot vodja bolnišnice deloval dr. Edo Šlajmer, pomagali pa so mu dr. Ivan Jenko, dr. Andrej Jenko in dr. Rihard Karba.¹⁸² Azil Franca Jožefa je vodil dr. Emil Bock.¹⁸³ V domobranski vojašnici, preurejeni v bolnišnico, sta delovala dr. Mavricij Rus¹⁸⁴ in dr. Wagner, obema pa je asistiral dr.

¹⁸¹ ÖSTA/KA, GBBL, Diverse (Böhmen, Mähren, Schlesien), karton 160: Dr. Edmund Geduldiger.

¹⁸² Slovenski narod, 31. avgust 1914, str. 3.

¹⁸³ Prav tam, 27. avgust 1914, str. 2.

¹⁸⁴ Dr. Mavricij Rus, roj. 12. 8. 1879 v Matenji vasi pri Postojni, † 22. 3. 1977, pokopan na Rovih. Medicino je študiral na Dunaju in bil promoviran l. 1903. Služboval je v Ljubljani, v času balkanskih vojn kot zdravnik deloval na bolgarsko-srbski strani v Vratcih pri Sofiji. Po prvi svetovni vojni je znova deloval v Ljubljani, vse do upokojitve l. 1950. Podrobneje o njem glej: Rus Mavricij, str. 173. Glej tudi: <http://www.lukovica.si/kultura/znamenite-osebnosti/209>.

Bogdan Derč.¹⁸⁵ Skrb za bolnike in ranjene v bolnišnici tobačne tovarne sta vodila kar tovarniška zdravnika dr. Hans Högl in dr. Košenina.¹⁸⁶ V prvih mesecih vojne najdemo v časopisnih poročilih omenjene kot poveljnike nekaterih bolnišnic še dr. Brettla, dr. Šešarka, dr. Wartewesiewicz in dr. Krautgasserja.¹⁸⁷ Poleg teh so bili v pripravljenosti tudi civilni zdravniki, ki so tedaj delovali v deželni bolnišnici, in seveda vojaški zdravniki garnizijske bolnice, med katerimi je bil dr. Franc Derganc¹⁸⁸ (starejši, op. a.).¹⁸⁹

Osebj

Zdravniki sami bi zelo težko skrbeli za vse ranjene in obolele vojake brez primerno izšolanega strežnega osebja. V garnizijski bolnišnici so računali predvsem na lastno vojaško sanitetno moštvo. Toda večina aktivnega personala ljubljanske vojaške bolnišnice je odšla na rusko bojišče na čelu s poveljnikom sanitetne čete Martinom Colaričem, ki je bil slovenskega rodu.¹⁹⁰ Namesto njega je postal poveljnik sanitetnega osebja major Rudolf Kollaritsch.¹⁹¹

Ne glede na to zamenjavo so v vojaških bolnišnicah potrebovali vse pripadnike garnizijskega sanitetnega moštva. Oblasti pa so se zavedale, da samo oni ne bodo zadoščali za strežbo, zato so najbolj računale na sestre usmiljenke Družbe sv. Vincencija, ki so delovale v Ljubljani in so bile izurjene za ta poklic. Sploh so vse v vojno vpletene države, v katerih so usmiljenke delovale, upale na njihovo pomoč.

¹⁸⁵ Dr. Bogdan Derč, roj. 6. 2. 1880 v Ljubljani, † 17. 10. 1958 v Ljubljani. Medicinsko fakulteto je obiskoval v Gradcu, 2. semester pa v Pragi. Leta 1904 je bil v Gradcu promoviran. Po promociji je stažiral v Ljubljani, še največ časa pa je prebil na kirurškem oddelku pri dr. Šlajmerju. V času vojne je deloval sprva v Ljubljani, pozneje pa na fronti v Galiciji in naposled v Plznu na Češkem. Po vojni se je vrnil v Ljubljano, kjer se je kljub nerazumevanju popolnoma posvetil pediatriji. Podrobneje o njem glej: Zupanič Slavec, Prva učiteljica pediatrije, posebej str. 34–38; Slovenec, 6. september 1914, str. 4.

¹⁸⁶ Slovenec, 26. oktober 1914, str. 6.

¹⁸⁷ Slovenski narod, 20. oktober 1914, str. 3.

¹⁸⁸ Dr. Franc Derganc, roj. 26. 2. 1877 v Semiču, † 30. 6. 1939 v Ljubljani. Študiral je na Dunaju in se specializiral za kirurgijo. Bil je dolgoletni šef primarij kirurškega oddelka ljubljanske bolnišnice in kot tak l. 1932 upokojen. V Ljubljani si je postavil tudi lasten sanatorij »Emona«, ki ga je vodil do smrti. Poleg medicinskega dela se je ukvarjal tudi s filozofijo in leposlovjem. Kratka biografija o njem: Zdravnik Dr. Franc Derganc, str. 188.

¹⁸⁹ Slovenec, 18. september 1914, str. 3.

¹⁹⁰ Kratko biografijo o njem glej: Tedenske slike, priloga Domovini, 17. april 1930.

¹⁹¹ Ilustrirani Glasnik, l. 1914, št. 10, str. 113.

6. Dame Rdečega križa v Ljubljani. (Barbara Laschan pl. Moorland (rojena baronica Rechbach) (sedi v sredini) s hčerko Sofijo baronico Sommaruga (sedi skrajno levo) v službi na ljubljanski železniški postaji med prvo svetovno vojno. Poleg njiju še (zgoraj, od leve): gospa Paulin, Helena Bretl (vdova Naglas) in gospa Šarabon; spodaj skrajno desno Rosy Bleiweis pl. Trsteniški (roj. Souvan) in poleg nje Berta Triller. Druga z leve je neznana. Rugäle, Preinfalk: *Blagoslovljeni in prekleti* 1, str. 119).

Časopisje je tako poročalo, da je tedaj red sv. Vincencija Pavelskega štel 35.000 usmiljenih sester, in od teh »se jih je čez 10.000 oglasilo, da v resnici pokažejo to, kar vedno izpovedujejo, krščansko usmiljenost napram trpečim«. ¹⁹²

Prav z namenom, da bi v primeru vojne imeli na voljo dovolj zdravstvenega strežnega osebja, so pod vodstvom Rdečega križa že pred vojno prirejali tečaje za prostovoljne bolniške strežnice. Število izšolanih strežnic, s katerimi so razpolagali ob izbruhu vojne, seveda ni zadostovalo. Zato so se v avgustu 1914 in še v naslednjih mesecih v deželni bolnišnici odvijali tečaji za pomožne bolniške strežnice. Kandi-

¹⁹² Prim. Slovenec, 20. februar 1915, str. 7.

datke, ki so želele opraviti takšen tečaj, so morale izpolnjevati naslednje pogoje: »1. Starost najmanj 18 let. 2. Neoporečno življenje. 3. Popolna telesna in duševna sposobnost za strežniški poklic. 4. Učenke ne smejo imeti nikake obveznosti za preskrbovanje mladoletnih otrok ali za vzdrževanje samostojnega gospodarstva.«¹⁹³

Prosilke so prav tako morale podpisati reverz, da se bodo – če bo potreba – posvetile strežbi bolnikov in ranjencev. Prvega takšnega tečaja, ki ga je vodil dr. Ivan Jenko, se je udeležilo okoli 45 dam.¹⁹⁴

Zanimivo je, da dokument graškega korpusnega poveljstva iz marca 1915, ki obravnava organizacijo ženske bolniške oskrbe v vojaških sanitetnih zavodih, pomožnih bolniških strežnic ne omenja. Ženska bolniška oskrba se je po tem dokumentu organizacijsko delila le na strežnice duhovnih redov, poklicne negovalke in prostovoljne bolniške strežnice.¹⁹⁵ Torej bi pri omenjenih pomožnih bolniških strežnicah v resnici lahko šlo za prostovoljne bolniške strežnice, za katere pa so v dokumentu navedeni za spoznanje strožji pogoji. Dame, ki so želele opravljati to službo, so morale biti starejše od 22 let, predložiti so morale zdravniško spričevalo o psihični sposobnosti, za operativno delo pa so morale predložiti potrdilo o opravljenem tečaju in opraviti vsaj štiritedensko prakso v bolnišnici. Poleg tega so se s podpisom zavezale, da se bodo dosledno držale zdravniških navodil, da bodo opravljale nego bolnikov le v za to določenih prostorih in da bodo spoštovale hišni red. Če se tega ne bi držale, jim je grozila takojšnja odpoved bolnišničnega vodstva. Iz osebnih razlogov so odpoved lahko dale tudi same.¹⁹⁶

Po vzoru tečajev za bolniške strežnice so organizirali še tečaje za bolniške strežnice. Pri tem so najbolj apelirali na študente medicine in druge slušatelje visokih šol.¹⁹⁷ O bolniških strežnikih je pozneje bolj malootic, kar sicer ne pomeni, da jih ni bilo, nakazuje pa, da je bila udeležba na tečajih po vsej verjetnosti skromnejša, najbrž predvsem zaradi vedno novih vojaških naborov. So pa zato lahko računali na bogoslovce, posebej še na tiste, »kateri so se zadnja leta pod vodstvom zdravnikov vadili v bolniški strežbi«. ¹⁹⁸ Že na začetku vojne je bilo v Ljubljano v to službo poklicanih 34 bogoslovcev.¹⁹⁹ Iz zapisa škofa Jegliča izvemo, da je šlo v tem

¹⁹³ Slovenski narod, 4. avgust 1914, str. 3.

¹⁹⁴ Prav tam, 31. avgust 1914, str. 3.

¹⁹⁵ ÖSTA/KA, Militärkommando Graz (M.A.), 1915, Abteilung 14, 73 – 21/10, karton 294: Weibliche Krankenpflege in MilSanAnstalten, Graz, am 28. März 1915.

¹⁹⁶ Prav tam.

¹⁹⁷ Slovenec, 9. avgust 1914, str. 3.

¹⁹⁸ Ilustrirani Glasnik, I. 1914, št. I., str. 1.

¹⁹⁹ Slovenec, 7. september 1914, str. 5.

primeru predvsem za bogoslovce drugega in tretjega letnika, zaradi česar so imeli šolo v semenišču »samo prvo- in četrtoletniki«.²⁰⁰

Katoliški duhovniki

Bogoslovci so ranjence lahko negovali in jim pomagali s prijazno besedo, niso pa jim mogli nuditi duhovne oskrbe. Ta skrb je padla na ljubljanske vojaške kurate. Žal so že na začetku vojne skupaj z vojaštvom poslali na fronto večino vojaških kuratov in tudi duhovnikov, ki so jih v evidenci vodili kot nadomestne rezerviste. Te so za vojaške kurate imenovali ob vpoklicu. Ob prvem pozivu so bili v Ljubljani med drugimi imenovani:²⁰¹ poznejši znani politik dr. Franc Kulovec,²⁰² Ivan Cegnar,²⁰³ Franc Žurga,²⁰⁴ Ivan Kogovšek,²⁰⁵ Franc Walland,²⁰⁶ Anton Gnidovec²⁰⁷ in Josip Gnidovec.²⁰⁸

V naslednjih mesecih in letih vojne so v vojaško službo vpoklicali še več duhovnikov. Med vsemi vojaškimi kurati avstro-ogrske vojske je bilo tako razmeroma veliko slovenskih duhovnikov, predvsem zato, ker so znali več jezikov, sposobni pa so se jih bili tudi hitro naučiti.²⁰⁹ *Slovenski narod* je o vpoklicanih duhovnikih v marcu 1916 povzel uradni »Catalogus cleri« ljubljanske škofije, ki je navajal, da je v vojni službi 16 duhovnikov ljubljanske škofije.²¹⁰ Škof Jeglič pa je že v juniju istega leta v svoj dnevnik zapisal, da je bilo za vojaške kurate vpoklicanih 22 vojakov.²¹¹

²⁰⁰ JD, zapis z dne 23. oktobra 1914.

²⁰¹ Slovenec, 17. avgust 1914, str. 5.

²⁰² Dr. Franc Kulovec, r. 8. 1. 1884 Toplice, m. 15. 7. 1907, † 6. 4. 1941 Beograd. Glej: *Letopis Cerkve na Slovenskem 2000*, str. 437.

²⁰³ Janko (Ivan) Cegnar, r. 12. 10. 1887 Stara Loka, m. 14. 7. 1910, † 9. 9. 1939 Ljubljana – Trnovo. Prav tam, str. 436.

²⁰⁴ Žurga Janez (pri krstu Franc), frančiškan, r. 22. 9. 1885 Dolenje Gradišče pri Dolenjskih Toplicah, m. 14. 7. 1910, † 5. 3. 1969 Kamnik. Prav tam, str. 456.

²⁰⁵ Ivan Kogovšek, roj. 4. 9. 1884 Ljubljana – Šentvid, m. 4. 1. 1907, † 22. 6. 1966 Kopanj. Prav tam, str. 454.

²⁰⁶ Franc Walland, salezijanec, r. 9. 8. 1887 Lesce pri Radovljici, m. 10. 8. 1911, † 14. 2. 1975 Varazze, Italija. Prav tam, str. 204.

²⁰⁷ Anton Gnidovec, r. 28. 12. 1888 Ajdovec, m. 14. 7. 1913, † 23. oktober 1916 Postojna. Prav tam, str. 422.

²⁰⁸ Jožef Gnidovec, r. 26. 1. 1885 Ajdovec, m. 19. 7. 1909, † 17. 9. 1963 Dvor – Žužemberk. Prav tam, str. 452.

²⁰⁹ Bogoljub, l. 1915, št. 4, str. 137.

²¹⁰ Slovenski narod, 13. marec 1916, str. 2.

²¹¹ JD, zapis z dne 22. junija 1916.

Seveda so v poklici potekali tudi v naslednjih mesecih. Kljub odhodom duhovnikov v vojsko ljubljansko vojaštvo ni ostalo brez duhovne oskrbe.

Glavno skrb za duhovno oskrbo ranjencev v vojski je že na začetku vojne prevzel upokojeni mornariški superior Karl Kokolj.²¹² Mornariški superior je v avgustu, ko so se v Ljubljani preurejala poslopja za vojaške bolnišnice, ugotovil, da v II. državni gimnaziji, dekliškem liceju, Mladiki in obrtni šoli nimajo kapele, kar bi bilo za duhovno oskrbo ranjencev zelo primerno. Vojaška oblast je vse svoje rezervne kapele namreč oddala v uporabo kuratom na bojiščih, novih pa zaradi finančnih težav ni mogla kupiti. Zato je mornariški superior 21. avgusta 1914 za pomoč zaprosil ljubljanski škofijski ordinariat: »Ponižno podpisani prosi prečastiti knezoškofijski Ordinariat, da mu milostljivo odstopi dva oltarja in vse, kar je potrebno za daritev svete maše.«²¹³

Ordinariat je naročil nekaterim župnijskim uradom v Ljubljani, naj priskrbijo vse potrebno, da se bodo v teh prostorih postavile kapele in da se bo tam omogočilo maševanje.²¹⁴ Ta naloga je pripadla tudi trnovskemu župniku, ki je že 18. septembra 1914 ordinariatu poslal poročilo, v katerem piše, da je tega dne izročil »c. in kr. garnizijskemu in bolniškemu dušobrižništvu altarne in mašne potrebščine za kapelo vojaške rezervne bolnice v obrtni šoli na Mirju. O posojenih bogoslužnih stvareh se je napravil zapisnik in izrekla prošnja, da te svoječasno vrnejo trnovski cerkvi.«²¹⁵

Tako so se uredile kapele v vseh poslopih, da bi ranjenci in oboleli vojaki povsod imeli, kakor v garnizijski bolnišnici, »Boga blizu«.

Prevoz ranjencev – gasilsko in reševalno društvo

Da bi zdravniki, sanitetna služba in duhovniki sploh lahko pomagali ranjenim in obolelim vojakom, je bilo treba poskrbeti za njihov prenos iz vagonov ter za njihov transport s kolodvora v ljubljanske bolnišnice. To skrb je prevzelo nase ljubljansko prostovoljno gasilsko in reševalno društvo pod poveljstvom načelnika Jožefa Turka. Društvo je za prevoz ranjencev na začetku vojne imelo na razpolago: »10 voz s 4 prostori za ležeče ranjence 40 mož, 3 rešilne voze po 1 prostor za ležečega in 3 prostori za sedeče 12 mož, 7 odprtih voz (brekov) po 6 prostorov za sedeče ranjence 42

²¹² Karl Kokolj, r. 3. 11. 1865 Sveta Elizabeta v Pohorju pri Ptuj, m. 6. 7. 1890. Glej: *Catalogus cleri*, str. 29.

²¹³ NŠAL/ŠAL, serija: spisi V, Vojne zadeve, fascikel 313, št. 4309.

²¹⁴ Prav tam.

²¹⁵ NŠAL/ŠAL, Vojne zadeve, fasc. 313, št. 4738.

mož, 1 voz z 12 prostori za sedeče ranjence 12 mož, 2 avtomobila po 20 prostorov za sedeče ranjence 40 mož. Skupaj 146 mož in 30 izvežbanih mož za prenos ranjencev s 7 nosili ter potrebno vprego za konje.«²¹⁶

Poleg tega so ob prihodu ranjencev za njihov prevoz do bolnišnic večkrat poskrbeli nekateri ljubljanski meščani, pa tudi deželna vlada je dala na razpolago svoj avtomobil.²¹⁷

Iz poročil o delovanju ljubljanskega mestnega sveta, ki so jih objavljali časopisi, izvemo, da so za transport ranjenih in obolelih že leta 1914 uporabili tudi cestno mestno železnico (tramvaj). Od dunajske uprave je konec februarja 1915 prišlo še naročilo, naj se ljubljanski garnizijski bolnišnici omogoči, da bo vsak dan upravičena do 100 brezplačnih voznih listkov, »na katerih naj participira Rdeči križ«. Tej prošnji se je na seji mestnega sveta tudi ugodilo.²¹⁸

²¹⁶ Slovenski narod, 27. avgust 1914, str. 3.

²¹⁷ Lampe, *Dnevniški zapiski dr. E. Lampeta*, str. 58.

²¹⁸ Slovenski narod, 20. marec 1915, str. 4.

PRVI RANJENCI V LJUBLJANI

PRVI RANJENCI ... IN PRVE TEŽAVE

Vse je bilo torej pripravljeno na prihod prvih ranjencev. Tedanji trnovski župnik Ivan Vrhovnik navaja, da naj bi sicer že 16. avgusta 1914 prišlo v Ljubljano 525 ranjencev,²¹⁹ toda to po vsej verjetnosti ne drži, saj bi o tolikšnem številu ranjencev zagotovo pisali vsi časopisi, posebej še, ker bi šlo za prve ranjence. O prvih dveh ranjencih tako poroča časopisje šele 21. avgusta, ko sta v Ljubljano s srbskega bojišča prišla stotnik pl. Nowy in poročnik Pavel Cvenkel.²²⁰ Po notici lahko sklepamo, da sta bila oba že v domači oskrbi. To nakazuje, da sta bila pred tem na zdravljenju v bolnišnici že drugod in da sta bila le lažje ranjena.

Do 4. septembra je v Ljubljano prispelo le malo ranjenih vojakov, več je bilo častnikov, ki pa so bili nastanjeni v zasebnih stanovanjih.²²¹ Tega dne pa je v Gradec pripeljal prvi sanitetni vlak z 275 ranjenci. Tam so obdržali 104 ranjence, ostali pa so bili poslani v Maribor in Ljubljano. V Ljubljano se je tako, po časopisnih noticah, tistega večera pripeljalo 19 ranjencev: »Nepozabljiv bo vsakemu prizor, ko so večeraj pripeljali prve ranjence našega domačega pešpolka št. 17.«²²² V naslednjih dveh dneh so prihajali ranjenci le v manjših transportih. Z enim od teh se je s severnega bojišča v Ljubljano pripeljal tudi Ivan Matičič:

»Tako se znajdemo dne 5. septembra o pol dveh ponoči na glavnem kolodvoru v Ljubljani. Pričakovali smo, da nas ob tej uri globokega spanja pač nihče ne bo pričakoval na postaji, morda komaj dremava straža. A smo se na moč začudili, ko smo uzrli poln peron ljudi. Večinoma so bili sanitejci in oficirji. Gotovo je bilo že vse prej avizirano. Sicer ni bilo nobenega gibanja, vse je mirno stalo in molče čakalo. Sanitejci prineso k vlaku nosilnice, k nam v vagonu se pa vzpne sam starosta gasilcev ata Turk, s trakom Rdečega križa na rokavu. Vpraša, koliko nas je in ukazuje sanitejcem, naj nas previdno spravijo dol z vagona.«²²³

²¹⁹ »O pol 11. dopoldne je pritrobental neki poslanec Rdečega križa čez Trnovski most s pozivom, naj gredo ljudje vozit ranjence v obrtno šolo na Mirju, vseh je bilo 525, med njimi 80 Črnogorcev.« Glej: Vrhovnik, *Trnovska župnija v Ljubljani*, str. 150.

²²⁰ Slovenec, 21. avgust 1914, str. 5; Slovenski narod, 22. avgust 1914, str. 3. Ta v svoji notici piše o »rezervnem poročniku Zwenklu«.

²²¹ Slovenec, 4. september 1914, str. 5.

²²² Prav tam, 5. september 1914, str. 3.

²²³ Matičič, *Skozi plamene prve svetovne vojne*, str. 52.

Ranjencem so nato dame Rdečega križa priredile slovesen sprejem s pogostitvijo. Ljudi je seveda zanimalo, kako gre vojski na severnem bojišču, vendar si ranjenih vojakov o tem niso upali spraševati. Te so po pogostitvi odvedli pred kolodvor:

»Odpro vrata – in mi obstanemo, močno presenečeni, lastnim očem ne moremo verjeti. Pred kolodvorom stoji velikanska množica ljudstva! Do zdaj je stala negibna in tiha, tako da nismo prav nič slutili o njej. Ko nas pa uzre, pritisne na policijski kordon, ki jo je zadrževal najmanj deset metrov proč od kolodvorskega poslopja. Prav pred vrati je pa čakal sanitetni voz. Brž so nas spravili noter, voz zaprli – in že smo se peljali. Joy kakšna množica, in to ob dveh po polnoči! Gotovo je bilo kje naznanjeno, da pripeljejo ponoči z vlakom prve ranjence s severnega bojišča.«²²⁴

Takšnega naznanila v resnici v časopisju ni bilo mogoče najti, po vsej verjetnosti pa so ljudje o prihodu ranjencev izvedeli od železničarjev. Matičič omenja, da so si novinarji zapisali njihova imena, vendar pa so poročila o tem prihodu zelo skopa. *Slovenski narod* je tako 5. septembra zapisal: »Včeraj in danes ponoči so zopet pripeljali več ranjencev s severnega bojišča, tako, da je danes v Ljubljani 36 ranjencev. Trije težje, drugi lažje.«²²⁵ Časopis *Slovenec* pa je 6. septembra celo poročal, da je Ivan Matičič med lahko ranjenimi vojaki na Dunaju.²²⁶ On sam v opisu transporta do Ljubljane Dunaja ne navaja; kot vmesne postaje omenja le Budimpešto in Ptuj.²²⁷

Očitno manjši transporti, ki so prihajali v Ljubljano, niso bil najavljeni, zato pa je bil 6. septembra naznanjen transport 700 ranjencev z ruskega bojišča, ki naj bi popoldne prispel v mesto. Bila je nedelja, zato je mnogo meščanov prišlo pred kolodvor, ki je bil obdan z vojaškim kordonom, da bi pričakalo ranjence. Lampe je o tem dogodku v svoj dnevnik zapisal: »Pred južnim kolodvorom in po Resljevi cesti se je nabralo na tisoče ljudstva. Dobra dva tedna je, kar smo spremljali naše vojake čile in zdrave na kolodvor in se med gromovitimi klici od njih poslavljali. Sedaj pa stoji tisočglava množica nema po ulicah in čaka, da vidi rojake ranjene.«²²⁸

Vlak je imel zamudo in je prispel v Ljubljano šele tri četrt na sedmo zvečer. Ves ta čas so ljudje potrpežljivo čakali, in ko so začutili, da prihaja vlak, so se mnogi nemo odkrili: »Dolg vlak, okoli 50 voz, je prisopihal na kolodvor. Tudi ko se je vlak

²²⁴ Prav tam, str. 53.

²²⁵ *Slovenski narod*, 5. september 1914, str. 4.

²²⁶ *Slovenec*, 6. september 1914, str. 4.

²²⁷ Matičič, *Skozi plamene prve svetovne vojne*, str. 51–52.

²²⁸ Lampe, *Dnevniški zapiski dr. E. Lampeta*, str. 55.

ustavil, je bilo v vlaku vse tiho.«²²⁹ Meščani so seveda pričakovali, da bodo s tem vlakom v mesto prispeli tudi domači, slovenski fantje, toda teh je bilo med ranjenci le malo. Še isto noč je drugi vlak pripeljal v glavno mesto Kranjske 442 vojakov, od katerih je bilo ranjenih okoli 50 mož, ostali pa so bili večinoma bolniki in maroderji.²³⁰ Ljubljana je s tem prvim večjim transportom ranjencev naletela na realno podobo vojne, ki ji je bila nato priča še naslednja štiri leta.

Naslednji večji transport je v Ljubljano prispel 12. septembra, ko je poseben sanitetni vlak pripeljal 540 ranjencev, večinoma vojakov II. armadnega zbora.²³¹ Še večji transport z ranjenci pa je v Ljubljano prispel 17. septembra. Tega dne je prišlo v Ljubljano kar 1290 ranjencev in bolnikov s severnega bojišča, med katerimi je bilo tudi nekaj ruskih ujetnikov.²³² Slovencev je bilo tudi v tem transportu malo.

Med večjimi transporti pa so skoraj vsak dan v mesto prihajali manjši transporti z nekaj ranjenci.²³³ Do 3. oktobra je tako prispelo v Ljubljano okoli 6000 ranjencev, vendar jih je bilo tega dne na bolniških posteljah še okoli 3300.²³⁴

Na ljubljanski železniški postaji so lazaret za prvo pomoč ranjencem vodile sestre usmiljenke. Poleg njih pa so ranjence in obolele vojake pričakale tudi dame, predstavnice Rdečega križa. In čeprav je časopisje ob prihodih ranjencev pisalo o brezhibnosti delovanja Rdečega križa ter o tem, kako »ginljivo je bilo gledati s kako presrečno so dame postregle ranjencem«, ²³⁵ temu v resnici ni bilo ravno tako. S prvimi večjimi transporti so se namreč razgalile slabosti Rdečega križa, pokazale pa so se tudi napetosti med zdravniki iz vse monarhije, ki so delovali v ljubljanskih bolnišnicah. O tem, »da v bolnici ni harmonije in potrebnega sporazuma med zdravniki«, je deželnemu odborniku dr. Evgenu Lampetu v začetku septembra potožil sam garnizijski šef-zdravnik dr. Edmund Geduldiger.²³⁶ Dr. Lampe mu je kot deželni odbornik ponudil vso pomoč, in pozneje naj bi se te stvari vsaj za silo uredile. Vendar nam Lampe že naslednji mesec spet poroča, da so imeli velike težave z nekaterimi zdravniki. Eden takšnih, ki naj bi se v bolnišnici v liceju surovo obnašal do ranjencev, je bil zdravnik dr. Mathias Slavik. Poleg ranjencev so se nad njegovim ravnanjem pritoževali tudi bogoslovci, ki so tam stregli, češ da imajo slabo hrano

²²⁹ Slovenec, 7. september 1914, str. 4–5.

²³⁰ Prav tam.

²³¹ Slovenec, 12. september 1914, str. 6.

²³² Slovenski narod, 18. september 1914, str. 2–3.

²³³ Slovenec, 10. september 1914, str. 5.

²³⁴ Prav tam, 3. oktober 1914, str. 5.

²³⁵ Slovenski narod, 7. september 1914, str. 3.

²³⁶ Lampe, *Dnevniški zapiski dr. E. Lampeta*, str. 57.

in da z njimi slabo postopa. Dr. Lampe je zapisal: »Na našo pritožbo je dr. Slavik prestavljen na fronto.«²³⁷ Očitno pa kljub vsem pritožbam do prestavitve ni prišlo in je omenjeni doktor še naprej opravljal službo v Ljubljani. To nam potrjuje tako dopis dr. Slavika škofijskemu ordinariatu kakor tudi vojna kronika. Dopis je dr. Slavik kot bolnišnični poveljnik poslal na ordinariat 9. novembra 1914 in v njem – zanimivo! – posebej pohvalil prav delo bogoslovcev v svoji sanitetni ustanovi.²³⁸ Vojna kronika uršulinskega samostana pa omenja njegovo delovanje konec leta, ko je Slavik na uršulinski samostan naslovil posebno zahvalo ob božičnih praznikih.²³⁹

DOGODKI NA BOJIŠČIH IN NOVI TRANSPORTI V ZADNJIH MESECIH LETA 1914

S prvimi večjimi transporti so se kljub dejstvu, da je bilo veliko ranjenih in obolelih vojakov iz bolnišnic kmalu odpuščenih ali pa oddanih v domačo oskrbo,²⁴⁰ pokazale potrebe po povečanju bolnišničnih kapacitet v ljubljanski garniziji. Da bi lahko zagotovili večje število bolniških postelj, je bilo treba poskrbeti tudi za nove prostore. Vojaška uprava je v ta namen 21. septembra 1914 zasedla uršulinsko zunanjo šolo, kjer so pripravili »železne vojaške postelje z natlačenimi slamnicami.«²⁴¹ Dodatne prostore je urejalo tudi društvo Rdečega križa, ki je v Ljubljani pripravilo prostore v Elizabetinski bolnišnici, za potrebe prihajajočih ranjencev pa je priredilo še prostore v nekaterih bolnišnicah in ustanovah v drugih krajih na Kranjskem.²⁴² Pri širitvi bolnišnic in iskanju objektov za nove vojaške bolnišnice ali vsaj podružnice garnizijske bolnice je sodelovala tudi deželna vlada, ki je v oktobru garnizijski bolnici v Ljubljani ponudila prostore v deželnem dvorcu, kjer je bila potem tudi urejena njena podružnica s kapaciteto 50 postelj.²⁴³ Tam je bolniško strežbo vodila usmiljenka, sestra Kandida Dermota.²⁴⁴

Prav v prvih dneh oktobra so v Ljubljano zopet pripeljali večje število ranjencev. Večina ranjenih ali obolelih vojakov je prišla z južnega bojišča, na katerem so v

²³⁷ Prav tam, str. 83.

²³⁸ NŠAL/ŠALj, Vojne zadeve, fascikel 313, št. 5568.

²³⁹ *Vojna kronika uršulink*, str. 13.

²⁴⁰ Slovenec, 11. september 1914, str. 3.

²⁴¹ *Vojna kronika uršulink*, str. 8.

²⁴² Slovenec, 10. marec 1915, str. 2.

²⁴³ Prav tam, 20. oktober 1914, str. 5.

²⁴⁴ *Kronika sester usmiljenk*, str. 204.

7. Ranjenci v Ljubljani. (Muzej novejšje zgodovine Slovenije)

septembru potekali hudi boji. Avstro-ogrsko vojska je namreč po bolečem porazu v bitki na Ceru začela z novo ofenzivo na srbske položaje. Zaradi dogodkov na vzhodni fronti je bila ofenziva konec meseca ustavljena, nekatere enote s srbskega bojišča pa so bile kot okrepitve premeščene na rusko fronto. Ofenzivo so znova ponovili šele 6. novembra, ko je avstrijska vojska prekoračila Drino in Savo ter v začetku decembra zasedla Beograd. Že sredi decembra pa so jo Srbi s protinapadom prisilili k vnovičnemu umiku.²⁴⁵

Na severnem bojišču so ruske sile v oktobru izvedle veliko ofenzivo in po težkih bojih pri Varšavi in Ivangorodu nemške in avstro-ogrske enote prisilile k umiku v zgornjo Šlezijo in zahodno Galicijo. Da bi centralne sile obrnile položaj v svoj prid, so 11. novembra Nemci izvedli napad v hrbet glavnine ruskih sil v smeri proti Lodžu, ki so ga po hudih bojih 6. decembra 1914 tudi zavzeli. Avstro-ogrska armada je sočasno vezala nase dobršen del ruskih enot v zahodni Galiciji, ki jih je porazila in potisnila nazaj od 1. do 15. decembra v bitki pri Limanow-Lapanowu. Kljub tem

²⁴⁵ Piekalkiewicz, *Prva svetovna vojna*, str. 114–115.

uspehom avstrijskih sil pa je ruska vojska prodrla globoko v Bukovino in Galicijo ter zasedla oziroma ponekod tudi prekoračila karpatski greben.²⁴⁶

Glede na dogajanje na frontah so v Ljubljano prihajali tudi ranjeni vojaki. V novembru je bilo zopet veliko transportov s severnega bojišča. Tako je 12. novembra vlak pripeljal večje število ranjencev iz bojov pri Ivangorodu in Varšavi.²⁴⁷ Z ruskega bojišča je prihajala večina ranjencev še konec novembra in v začetku decembra. Mnogi so bili že pred tem v drugih bolnišnicah, nekateri pa so zaradi potencialne okužbe z nalezljivimi boleznimi prestali tudi karanteno na kateri od karantenskih postaj. Ker je možnost okužbe obstajala tudi v Ljubljani, naj bi v novembru preuredili tovarno papirja Leykam-Josefsthal v Vevčah v karantensko postajo s 350 posteljami: »Neposredno z bojišča došle vojake bodo s postaje Zalog na posebnem železniškem tiru prepeljali v papirnico, kjer bodo ostali pet dni v karanteni, nato jih bo pa ljubljansko reševalno društvo v posameznih skupinah prepeljalo v ljubljanske bolnišnice.«²⁴⁸ Do 19. novembra ta karantenska postaja še ni delovala, pozneje pa sta bili obe dvorani v papirnici spremenjeni v mobilni vojaški bolnišnici za infekcijske bolezni. Bolnišnici sta delovali do leta 1916, ko sta se obe umaknili iz Vevč, v tovarniške prostore pa so namestili krojaške delavnice.²⁴⁹

V decembru je bilo mnogo ranjencev pripeljanih s karpatskega dela bojišča, v drugi polovici meseca pa so sanitetni vlaki spet vozili ranjence s srbske fronte.

O ŠTEVILU RANJENCEV V LJUBLJANI DO KONCA LETA 1914

Časopisni viri nam v prvih mesecih vojne občasno poročajo o številu ranjenih ali obolelih vojakov, ki naj bi bili določenega dne v Ljubljani. Tako *Slovenec* poroča, da naj bi bilo 19. septembra v Ljubljani 2074 ranjencev,²⁵⁰ medtem ko naj bi bilo 3. oktobra v bolniških posteljah 3300 ranjencev. Dotlej naj bi bilo v mesto pripeljanih že okoli 6000 ranjencev.²⁵¹ Seveda se postavlja vprašanje, kolikšno število ranjencev je prispelo v Ljubljano do konca leta 1914.

Število vojakov, ki so v Ljubljano prispeli s posameznimi sanitetnimi vlaki, sta v svojih poročilih navajala oba slovenska časopisa. Zbirati takšne podatke je zelo

²⁴⁶ Prav tam, str. 106–108.

²⁴⁷ *Slovenec*, 13. november 1914, str. 3.

²⁴⁸ Prav tam, 19. november 1914, str. 5.

²⁴⁹ Kokolj, *Vevški papirničaji v boju za svoje pravice*, str. 146.

²⁵⁰ *Slovenec*, 19. september 1914, str. 7.

²⁵¹ Prav tam, 3. oktober 1914, str. 5.

Tabela 2: Število v Ljubljano pripeljanih ranjencev po poročanju časopisov *Slovenec* in *Slovenski narod* od septembra do decembra 1914.

Datum transporta	Slovenski narod	Slovenec
2. 9.	3	3
3. 9.		11
4. 9.		19
5. 9.	36	47
6. 9.	629	700
7. 9.	48	422
9. 9.	34	30
10. 9.		14
12. 9.	540	540
13. 9.	72	40
14. 9.	28	14
16. 9.		35
17. 9.	1290	1290
18.–19. 9.		59
1. 10.	430	430
1. 10.	786	810

Datum transporta	Slovenski narod	Slovenec
2. 10.	500	504
2. 10.		307
7. 10.	354	360
2. 11.	316	316
4. 11.	380	
11. 11.	240	218
12. 11.		322
27. 11.	420	420
6.–7. 12.	253	253
7. 12.	420	400
8. 12.	743	751
15. 12.	511	511
16. 12.	122	122
24.–25. 12.	133	
Skupaj	8288	8948

nehvaležno opravilo, in to zaradi vsaj dveh razlogov. Prvi je ta, da se raziskovalcu kljub pozornemu branju kakšen članek hitro izmuzne (zavedam se, da se je to lahko pripetilo tudi meni). Drugi ne nepomemben razlog pa je, da časopisna poročila navadno opisujejo pretekle dogodke. Že res, da praviloma poročajo le za dan nazaj, vendar pa nastane težava, ko se poročila, na primer, začenjajo z besedami: »V petek ob 6. uri zjutraj ...«²⁵² Za določitev točnega datuma prihoda sanitetnega transporta je bilo tako treba uporabiti koledar.

Iz razpredelnice je razvidno, da sta časopisa o istem transportu pogosto navajala različne številke. Navadno so sicer odstopanja relativno nizka, v oči pa zbode poročilo o transportu, ki naj bi v Ljubljano prispel v prvih urah ponedeljka, 7. septembra 1914. *Slovenski narod* v svojem poročilu navaja prihod 48 ranjencev, medtem ko *Slovenec* piše, da je tega dne s sanitetnim vlakom v Ljubljano prišlo kar 442 vojakov. Veliko vprašanje, čemu takšna razlika, pa se nam razreši ob podrobnejšem branju poročila, ki ga je objavil *Slovenec*, kjer med drugim piše: »Od teh 442 jih je ranjenih 50, katere so pripeljali v garnizijsko bolnišnico, ostali so maroderji, mnogi imajo

²⁵² Prav tam, 11. september 1914, str. 3.

revmatizem.«²⁵³ Očitno je torej *Slovenski narod* v tem primeru navedel le število ranjencev, medtem ko maroderjev in vojakov, ki so boleli za revmatizmom, ni vključil v svoje poročilo.

Kako različno sta lahko pisala časopisa o istem transportu, nam pokaže primer prihoda ranjencev v Ljubljano v prvih dneh oktobra. Prvega in drugega oktobra so v Ljubljano prispeli štirje transporti. Prvi od teh transportov je v Ljubljani le počival in ranjence nato odpeljal v Beljak. Drugi trije pa so pripeljali ranjence, namenjene v ljubljanske bolnišnice. Če pogledamo razpredelnico, vidimo, da sta poročili obeh časopisov o številu ranjenih in obolelih vojakov pri prvem in tretjem transportu skorajda identični, pri opisu drugega pa je razlika že opazna. Podrobneje si oglejmo, kako sta poročala *Slovenec* in *Slovenski narod* o drugem transportu:

Slovenec, 2. oktober 1914:	Slovenski narod, 2. oktober 1914:
»Ranjence, ki so došli ob ½ 12. zvečer, so odpeljali: 70 v licej, 85 v Ljudski dom, 340 v domobransko vojašnico, 220 v obrtno šolo, ostale v II. državno gimnazijo. Vseh ranjencev je bilo 810.«*	»Vlak ob pol 12. ponoči je pripeljal 786 ranjencev, od katerih so jih dali v Ljudski dom 67, v domobransko vojašnico 339, v obrtno šolo 300, v državno gimnazijo pa 80.«**

* Slovenec, 2. oktober 1914, str. 5.

** Slovenski narod, 2. oktober 1914, str. 3.

Razlika v številu prispelih ranjencev – če primerjamo obe poročili – torej znese 24 ranjencev. Vendar so te razlike mnogo bolj očitne pri poročanju o razmestitvi. Predvsem je to opazno pri številu ranjencev, poslanih v Ljudski dom, še bolj pa pri ranjencih, ki so bili nameščeni v obrtni šoli.

Popolnoma razumljivo je, da časopisa nista vedno poročala o manjših transportih, kakor sta to počela pri večjih transportih. Da je bilo temu tako, dokazuje tudi Slovenec v svoji notici o skoraj vsakodnevnih prihodih manjšega števila ranjencev v Ljubljano.²⁵⁴

Po časopisnih poročilih, ki govorijo o ranjenih ali obolelih vojakih, je do konca leta 1914 v Ljubljano prišlo nad 8000, skoraj 9000 ranjencev. Rdeči križ v svojem letnem poročilu za leto 1914 navaja »transportno kolono v Ljubljani, ki stoji, kar se tiče odločilnega sodelovanja – spravilo je 11 802 ranjencev in bolnikov v razna oskrbovališča [–], v celi Cislajtaniji na osmem mestu.«²⁵⁵

²⁵³ Prav tam, 7. september 1914, str. 4–5.

²⁵⁴ Prav tam, 10. september 1914, str. 5.

²⁵⁵ Prav tam, 10. marec 1915, str. 2.

Če domnevamo, da je Rdeči križ v svojem poročilu navedel dejansko število, ni jasno, od kod razlika v številu prispelih ranjencev. Vsekakor bi k številu ranjencev, ki smo ga pridobili na podlagi časopisnih poročil, morali šteti tudi tiste transporte, o katerih časopisje sploh ni poročalo. In če drži že omenjena notica *Slovenca* o skoraj vsakodnevnih prihodih »nekaj ranjencev«, nas seveda zanima natančnejše število teh vojakov.

Zadnji štirje meseci leta imajo skupaj 122 dni. Če od teh odštejemo prva dva septembrska dneva, ko o ranjencih še ni nobenih poročil, in pa tiste dneve, v katerih imamo poročila za manjše transporte, ko vsaj eden od časopisov poroča o manjšem številu (do 40) ranjencev ali obolelih, nam ostane še 112 dni. Razlika med 11 802 in številom ranjenih ali obolelih, ki jo navaja *Slovenec*, znaša 2854 ranjencev. Če to razliko delimo s številom preostalih dni, nam izračun pokaže, da je v Ljubljano vsak dan prišlo povprečno 25–26 ranjencev oziroma vsak drugi dan okoli 50 ranjenih ali obolelih vojakov.

Izračun je narejen na podlagi poročila RK. Pri tem pa se postavi novo vprašanje. Ali je Rdeči križ v delo transportne kolone všteli tudi tiste ranjence, ki so bili samo lažje ranjeni in so do bolnišnic zmogli iti sami? Da se je to dogajalo, ni nobena skrivnost, med drugimi to potrjuje Milčinski: »Ranjenci – sto jih je peš korakalo v bolnišnico.«²⁵⁶ Če ti niso bili všteti, je bilo število ranjenih in obolelih, prispelih v Ljubljano do konca leta 1914, gotovo še višje.

TRANSPORTI V PRVIH MESECIH LETA 1915

Z iztekom leta 1914 se železniški transporti, ki so bili namenjeni v Ljubljano, seveda niso ustavili. Že januarja 1915 je prispelo precejšnje število vojakov s severnega bojišča, kjer so trpeli bolj zaradi vremenskih razmer in mraza kot pa zaradi dogajanja na bojišču. Seveda to še zdaleč ni mirovalo. Prav sredi januarja so centralne sile izvedle zimsko ofenzivo v vzhodni Prusiji in v Karpatih, da bi razbremenile vzhodno fronto. Ofenzivi pa je sledil ruski protiudar, ki je nevarno oslabil položaj avstro-ogrskih sil v Karpatih. Februarja je poleg tega v Karpatih pritisnil še ostrejši mraz: na frontnih pozicijah so mnogi vojaki zmrznili, veliko pa jih je bilo zaradi ozeblin poslanih v bolnišnice.²⁵⁷ Nekateri ranjenci ali oboleli vojaki so že pred prihodom v Ljubljano bili v drugih sanitetnih ustanovah v monarhiji, nekatere pa so pripeljali »direktno z

²⁵⁶ Milčinski, *Dnevnik*, str. 62.

²⁵⁷ Piekalkiewicz, *Prva svetovna vojna*, str. 215–219.

bojišča; imeli so s seboj še tornistre, puške in municijo.«²⁵⁸ Med njimi je bilo mnogo ranjencev, ki so imeli »ozeble ude«. Eden takšnih je bil tudi poročnik Franc Zupančič, ki se je boril v zahodnem delu karpatskega bojišča. Zaradi ugotovljene druge stopnje ozeblin je bil določen za transport v zaledje: »Ob 6h zvečer se odpeljemo s sanitetnim vlakom proti Kašau.²⁵⁹ Pridemo tja na glavni kolodvor šele ob 6h zjutraj. Vlak ima mnogo ranjencev in bolnikov. V našem vozu je osem oficirjev.«²⁶⁰ Zupančič je prosil zdravnika, da ga pošljejo v Ljubljano. Zanimivo je, da se je pred prihodom oglašil doma, v Ljubljano pa je odšel šele naslednji dan, ko je tudi izvedel, da je povišan v nadporočnika: »Popoldan (½ 5h) v bolnišnico Mladika. Postal nadporočnik.«²⁶¹ V bolnišnici je – glede na dnevnik – ostal dobra dva meseca.

Sanitetni vlaki so ranjene in obolele vojake vozili v Ljubljano tudi v marcu, o večjem številu transportov pa nam časopisje poroča še v aprilu leta 1915. Pregled večjih transportov, o katerih so poročali časopisi od začetka leta pa do prvega maja 1915, nam poda spodnja tabela:

Tabela 3: Število v Ljubljano pripeljanih ranjencev po poročanju časopisov Slovenec in Slovenski narod od januarja do 1. maja 1915.

Datum transporta	Slovenec	Slovenski narod
2. 1.	510	510
9. 2.	217	222
12. 2.	338	335
17. 2.		429
20. 3.	305	
29. 3.		272
8. 4.	500	406
21. 4.	322	332
24. 4.	118	118
1. 5.	354	354
Skupaj	2664	2978

Če upoštevamo še vse Transporte, o katerih časopisi niso poročali, je bilo število ranjenih in obolelih vojakov, pripeljanih v Ljubljano, znatno višje. Poročilo policijske direkcije v Ljubljani, ki je bilo 20. maja 1915 naslovljeno na deželno predsedstvo,

²⁵⁸ Slovenski narod, 17. februar 1915, str. 4.

²⁵⁹ Kassa/ Kaschau, danes Košice, največje mesto vzhodne Slovaške.

²⁶⁰ Zupančič, *Dnevnik*, str. 17.

²⁶¹ Prav tam, str. 17.

poroča tudi o delovanju Rdečega križa. To je ves čas od začetka vojne opravljalo brezplačne prevoze ranjenih in obolelih vojakov v posamezne sanitetne ustanove v mestu. Prav tako so na željo pristojnih urejali prevoz iz ene bolnišnice v drugo. V poročilu je zapisano, da je društvo Rdečega križa do 13. maja 1915 v Ljubljani tako prepeljalo 17.290 vojaških oseb.²⁶²

Ves ta čas so se ljudje z nezaupanjem ozirali proti Italiji in jugozahodni meji. Imeli so občutek, da se bo tisto pomlad tam nekaj zgodilo: »E, z Lahi ne bo nič, smo rekli, da bi vsaj ostali nevtralni.«²⁶³ Tako je želje ljudi opisal takratni postojnski župnik. Toda ko so ljudje brali o pogajanjih z Italijo in o tem, da ji je bila monarhija za nevtralnost voljna prepustiti znaten kos slovenskega ozemlja, je to povzročilo nemalo ogorčenja: »Naravnost užalilo nas je pa, ko smo brali, da jim je vlada za nevtralnost hotela žrtvovati precejšen kos Slovencev. Malo smo ji pri srcu, smo rekli, akoravno so se že dotakrat povsod hvalili naši vojaki ter jih je že premnogo prelilo kri za mater domovino.«²⁶⁴ Kljub tem pogajanjem so ljudje menili, da bo prej ali slej prišlo do vojne z Italijo. Takšno mnenje je še dodatno okrepilo kopanje strelskih jarkov na Kranjskem in Goriškem. Vsi pa so z negotovostjo in strahom pričakovali to zlovešče sporočilo. Moreča negotovost se je sredi maja dokončno razblinila. Zgodilo se je, kar so slutili.

²⁶² AS 16, konvolut 19, Rdeči križ (1904), t. e. 128.: K.k. Polizeidirektion in Laibach, 20. 5. 1915, Zl. 423/1/Präs.

²⁶³ NŠAL, Razne knjige, Kronika župnije Postojna, str. 85.

²⁶⁴ Prav tam.

JUGOZAHODNA FRONTA – SOŠKA FRONTA

»Kralj italijanski mi je napovedal vojno!« je bilo zapisano v manifestu z dne 23. maja 1915, s katerim je cesar Franc Jožef I. svojim narodom oznanil vojno napoved.²⁶⁵ Z njo se je odprla 600 km dolga jugozahodna fronta, ki je tekla od tromeje med monarhijo, Švico in Italijo čez slovensko ozemlje do Tržaškega zaliva. Slovensko ozemlje je čez noč postalo ne le prvo frontno zaledje, pač pa tudi frontna črta, saj so se najsrditejši boji bili na območju od Devina do Rombona, torej na soški fronti. Avstro-Ogrska je ob vstopu Italije v vojno imela na voljo premalo vojaštva, da bi ga lahko takoj poslala na novo bojišče. Pričakovati je bilo, da bo Italija to prednost izkoristila in takoj začela s splošnim napadom na vsej frontni črti. Toda Italijani so bili pretirano previdni in so se predolgo obotavljali, priložnost hitrega prodora v osrčje Avstro-Ogrske in s tem njenega zloma pa je tako splavala po vodi. Prav v začetku maja 1915 so namreč avstro-ogrske in nemške enote sprožile zmagovito ofenzivo na ruskem bojišču. Pri Gorlicah²⁶⁶ in Tarnowu²⁶⁷ so prebile rusko frontno črto ter jo prestavile daleč proti vzhodu. S tem je bila avstro-ogrska vojska razbremenjena. Njeno poveljstvo je z ruskega bojišča takoj začelo premeščati enote na italijansko fronto, tja pa so korakali tudi nadomestni bataljoni.

PRVE BITKE IN NALEZLJIVE BOLEZNI

Prva soška bitka je 23. junija 1915 zahrumela po kraški pokrajini in jo do 7. julija dodobra oškropila s krvjo in svincem. Že čez deset dni, 18. julija, je Doberdob znova žarel od vročega poletnega sonca in zagrizenih bojev. V teku je že bila 2. soška ofenziva (18. 7.–10. 8. 1915). Italijanske vojaške enote so z vso silo želele zavzeti vrh Debele Griže (Šmihel) in predreti frontno črto na doberdobski planoti. Dobro italijansko opazovanje ter posledično natančen in silovit topniški ogenj sta močno zamajala obrambne položaje avstro-ogrskih sil. Kljub temu pa je cesarskim četam za ceno velikih žrtev uspelo zavrniti italijanske napade in v veliki meri obraniti položaje. V teh prvih spopadih je italijanska vojska utrpela precejšnje izgube, nič manjše pa niso bile žrtve v cesarskih enotah. Kot je zapisal Marko Simić, naj bi imele avstro-ogrske sile v prvi bitki ob Soči 8800 mrtvih in ranjenih ter 1150 pogrešanih, v drugi bitki

²⁶⁵ Prim. Slovenec, 24. maj 1915, str. 1.

²⁶⁶ Gorlice – mesto na jugovzhodu današnje Poljske.

²⁶⁷ Tarnów – mesto severno od Gorlic, na jugovzhodu današnje Poljske.

pa je v mesecu dni padlo 7721 vojakov, 26.629 je bilo ranjenih in 12.290 pogrešanih, skupaj torej 46.640 mož.²⁶⁸

Žrtve pa niso bile številne le zaradi topniških obstreljevanj slabo utrjenih položajev, strelskih spopadov in letočih odkruškov kamenja, ki so bili posebej nevarni na Krasu, pač pa tudi zaradi splošnih razmer, ki so pripomogle k širitvi nalezljivih bolezni. »Glad je hud, a žeja je še hujša«, je zapisal Pepernik, »danes se nam gnusi, če pomislimo, kaj smo tedaj pili. Takrat pa smo pili to črno tekočino z isto naslado kot danes vino ali pivo. Tisoči in tisoči so svojo nepokorščino plačali tedaj z življenjem. Griža, tifus in kolera so uničili mnogo življenj«. ²⁶⁹

Prav pomanjkanje vode, hrane, slabe razmere v strelskih jarkih, nepokopana trupla in pomanjkanje sanitetne oskrbe so pripomogli, da so se tudi po soškem bojišču razširile epidemije nalezljivih bolezni, predvsem kolera in tifus.²⁷⁰ Na italijansko fronto naj bi sicer kolero iz Karpatov prinesel VII. korpus, vendar so bile razmere na bojišču za izbruh te bolezni več kot ugodne. Sprva naj bi bilo le nekaj primerov, pozneje pa so bolezni terjale med vojaštvom vedno večji davek.²⁷¹ Razmere se niso umirile niti po koncu 2. soške bitke. Sanitetni referent vrhovnega etapnega poveljstva 5. armade²⁷² je tako v tedenskem poročilu za čas od nedelje 22. avgusta 1915 do sobote 28. avgusta 1915 izgube in bolezni popisal takole (gl. tabelo 4).

Po poročilu naj bi bilo največ obolelih za kolero v 96. pehotnem polku iz Karlovca, ki se je zato znašel v karanteni. Tako naj bi v tem času v polku zaradi kolere zbolelo kar 50 vojakov. Poleg tega pa so v omenjenem polku s pomočjo bakterioloških raziskav odkrili še 60 nosilcev vibrionov. Vojake, ki so zboleli za kolero, so imeli v manjšem številu tudi v raznih drugih vojaških enotah.²⁷³

Iz poročila je razvidno, da je bilo v tem tednu za malenkost več bolnih kot ranjenih vojakov. Iz tabele 4 pa kljub manjši nepravilnosti v izračunih (ob koncu tedna bi po izračunu morali pravilno zapisati 625 vojakov, obolelih za kolero!) razberemo, da je med bolnimi največ smrtnih žrtev povzročila prav kolera. Zanimivo je, da je bilo

²⁶⁸ Simić, *Po sledeh soške fronte*, str. 46 in str. 53.

²⁶⁹ Pepernik, *Doberdob, slovenskih fantov grob*, str. 79.

²⁷⁰ Prim. Klavara, *Doberdob*, str. 67.

²⁷¹ Prim. Hmelak, *Soška fronta*, str. 86.

²⁷² 5. armada, ustanovljena konec maja 1915, pozneje imenovana tudi Soška armada (Isonzo Armee), ki je pod poveljstvom generala Svetozarja Borojevića vzdrževala fronto proti Italiji od Krna do Jadrana. Glej: Simić, *Po sledeh soške fronte*, str. 21. Po reorganizaciji v avgustu 1917 sta iz nje nastali 1. in 2. soška armada.

²⁷³ ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee (HGK. Borojevic), Karton 1499: Sanitäts-Wochenbericht für die Zeit vom Sonntag den 22. 8. bis Samstag den 28. 8. 1915.

Tabela 4: Tedensko poročilo sanitetnega referenta 5. armade za čas od 22. avgusta 1915 do sobote 28. avgusta 1915. Vir: ÖSTA/KA, Neue Feldakten (NFA), 5. Armee (HGK. Borojevic), Karton 1499.

Pregled izgub:

	Ranjeni	Oboleli	Mrtvi	Pogrešani
V tem tednu	2921	3134	496	144

Pregled infekcij – število obolelih za:

			Kolera	Pegavica (Fleckfieber)	Trebušni tifus (Bauchtyphus)	Griža (Ruhr)
Število bolnikov, ki so ostali od minulega tedna:			462	-	650	519
Oboleli v tem tednu:			413	-	440	127
V tem tednu		Smrtnih primerov	188	-	17	1
		Ozdravelo	62	-	128	66
Ob koncu tedna ostalo			626	-	945	579
Približno skupno število dosedanjih	Do konca tedna	Obolelih primerov (Krankheitsfälle)	1033	8	1981	1037
		Smrtnih primerov (Todesfälle)	274	7	138	16

primerov bolnikov s trebušnim tifusom skorajda še enkrat več, kar 1981, vendar je bila umrljivost manjša.

Vojaške oblasti so tudi tukaj skušale s cepljenjem, dezinfekcijo in vzdrževanjem ustrezne higiene vojakov zajeziiti širjenje teh bolezni. V ta namen so skrbele predvsem za prekuhanje oblačil in primerna mesta za vojaško higieno. Pri tem pa najbrž ni odveč opozoriti, da je predvsem na Krasu voda povzročala največ skrbi, saj je še za pitje ni bilo dovolj. Kljub temu so vojaške oblasti skušale storiti vse potrebno. Zato so najbrž tudi tukaj v zaledju frontne črte vsaj občasno uporabljale t. i. dezinfekcijske vlake. O urejenosti in njihovem delovanju je že spomladi 1915 poročalo časopisje. Te vlake za kopanje in razkuževanje vojakov in njihove obleke naj bi priskrbelo vojno ministrstvo. Po časopisnem opisu naj bi vlak sestavljalo osemnajst vagonov; od tega sta bila dva namenjena za kopalnico, en vagon za slačilnico, en vagon za oblačenje, 5 vagonov pa je prevažalo oblačila, perilo, obutev in »kožuhe za 12. 000 mož«. Prav tako sta bila dva vagona namenjena za razkuževanje; eden je bil poln formalina, dva druga pa sta vozila 50.000 litrov vode. Takšen vlak sta

vozili dve lokomotivi. V časopisju so takole opisali ves postopek: »Med obema kopalnicama je dolg voz za slačenje, tam denejo vojaki obleko vsak v svoj žakelj. Žaklje odnesejo v drugi v voz za razkuževanje, kjer je prostora za 600 polnih žakljev. Sopari žvepla in formalina zamore uši in kali bolezni. Uši poginejo pri 106 stop. – Razkuženje traja pet ur, kopanje in oblačenje približno pol ure, v desetih urah se je izkopalo 12.000 mož in je bila razkužena njih obleka. Ko se je slekel vojak v slačilnici, gre v kopalnico. Sleče se naenkrat 60 mož, trideset jih gre v kopalnico na levo, trideset na desno. Vsaka kopalnica ima trideset kopanj na tuš. Izkopani vojaki gredo iz kopalnice v oblačilnico, kjer jih čaka čisto perilo in obleka, katero oblečejo, dokler se ne razkuži in očedi njihova obleka.«²⁷⁴

Poleg vlakov pa so za frontnimi črtami precej pogosteje uporabljali predvsem mobilne pralnice na paro (*Felddampfwäscherei*). V takšni pralnici je navadno deloval en gažist (aktivni častnik ali podčastnik) in 20 mož. Pralnice, v katerih so kuhali v parnih kotlih, so bile namenjene prekuhavanju in čiščenju oblačil. Na ta način so skušali uničevati uši, ki so poleg nesrečnega srbenja med vojaki širile tudi bolezni.²⁷⁵

Tudi na soškem bojišču so delovale takšne pralnice. O njih je na kratko poročal Matičič: »Perilo smo si preoblekli v zadnjem času skoro vsak teden. Tam zad nekje so nam ga prekuhali v razkuževalnih aparatih in nam vrnilo vse ožgano in marogasto.«²⁷⁶ Velikokrat so bili takšni aparati oziroma pralnice poleg kopališč, ki so jih postavili v neposrednem zaledju front. Iz poročila, ki so ga konec decembra 1915 poslali višjemu poveljstvu, razberemo, da so takšna kopališča že delovala v zaledju soškega bojišča, med drugim v Ajdovščini, Prvačini, Vipavi in Nabrežini, še več pa jih je bilo tedaj načrtovanih ali pa so bila že v gradnji. Takšna sanitetna ustanova naj bi tako samo v Vipavi dnevno oskrbela (*Tagesleistung Mann*) 2000 mož.²⁷⁷ Skrb za higieno vojaštva je opisala tudi Alice Schalek, ki si je ogledala t. i. dezinfekcijsko postajo v zaledju soške fronte: »Povsod me vodijo. V dezinfekcijsko postajo – tako imenovani lausoleum – v kateri se je kopalo že 170.000 ljudi in ki dnevno 2000 do 3000 njih reši mrčesa; zato potrebno kemično čisto milo delajo sami. Moštvo se tukaj striže in brije, pere in kuha se njihovo perilo. V petnajstih minutah je odstranjenih šestdeset frontnih brad, cela kompanija je v uri in pol brez

²⁷⁴ Domoljub, 8. april 1915, str. 215.

²⁷⁵ Tertschek, *Sanitätswesen*, str. 60–61.

²⁷⁶ Matičič, *Skozi plamene prve svetovne vojne*, str. 267.

²⁷⁷ ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee (HGK. Boroëvic), Karton 1499: Kriegsseuchenwochenrapport für die Zeit von Sonntag den 19. XII. bis Samstag den 25. XII. 1915; Bade – und Entlasungsstation der 5. Armee, Beilage.

uši. V ravno zato pripeljanem potoku se v tekoči vodi namaka perilo, usnjene stvari se dezinficirajo z žveplovo paro in v laboratorijih se določajo najdene bakterije.«²⁷⁸

Tudi sanitetni desetenik Karl Jurca je v svojem dnevniku ohranil zapis o takšnem obisku kopališča. Njegova enota je 5. aprila 1916 dobila povelje za odhod na kopanje v Ajdovščino. Tja so prišli že pod večer istega dne, kopanje pa jih je čakalo naslednje jutro: »Zjutraj smo vstali ob 6. uri, dobili in popili kavo ter znesli naše imetje iz tovarne. Nato se je začelo kopanje; do poldne je bil že cel naš bataljon gotov.«²⁷⁹

SANITETNA OSKRBA NA FRONTI

Po končani drugi ofenzivi je prišlo do relativnega zatišja; večjih bojov ni bilo. Uradna poročila so v časopisih tako večkrat poročala, da ni na fronti nič novega, da je na bojišču mir. »Toda hvala lepa za tak 'mir', ko žvižga na tisoče krogel in granat okoli naših ušes«, je zapisal Pepernik, ki je kot pripadnik 87. celjskega polka sam okusil tovrstno »zatišje« na soškem bojišču.²⁸⁰ V resnici so se obstreljevanja in manjši spopadi na frontah odvijali praktično vsak dan – v teh spopadih ni manjkalo padlih, ranjenih, bolnih ali pogrešanih. Za ranjene in bolne pa so tudi tukaj skušali poskrbeti, kolikor je bilo to v danih razmerah seveda mogoče. Iz zapisov lahko razberemo, da so avstro-ogrske oborožene sile na jugozahodnem bojišču vzpostavile podobno zdravstveno oskrbo kot na drugih frontah; tudi tu so se v neposrednem zaledju ustanovljale mobilne sanitetne postaje, prevezovališča, infekcijske bolnice itd. Seveda pa so bile razmere na gorskem delu frontne črte nekoliko drugačne, bolj zahtevne. Cesarska vojska je v karpatskih gorah s krvjo drago plačala za izkušnje, ki jih je lahko na italijanski fronti s pridom izkoristila.

V gorskih sanitetnih enotah so zato podvojili število sanitejcev, k opremi pa dodali še šest štirimetrskih vrvi, s katerimi so sanitejci lahko sestavili celo nosila. Prav tako je veljalo načelo, da ostaneta v njihovih gorskih enotah stalno prisotni dve tretjini njim določenih zdravnikov. Težave je saniteti povzročala oskrba z zdravili, ki so bila pogosto v neprimernih embalažah, najpogosteje v stekleničkah. Zaradi neugodnega terena so sredstva za dezinfekcijo, različne tinkture in druga zdravila do sanitetnih enot pogosto prihajala razbita in zato neuporabna. Predvsem neugoden teren je povzročal precej težav tudi nosačem ranjencev.

²⁷⁸ Schalek, *Posočje: marec do julij 1916*, str. 79.

²⁷⁹ Jurca, *Vojni dnevnik desetnika*, str. 205.

²⁸⁰ Pepernik, *Doberdob, slovenskih fantov grob*, str. 78.

Da bi tem vsaj malo olajšali delo, so na posameznih delih frontne črte, kjer se je ta vila po gorskih strminah, vzpostavili menjalne postaje, na katerih so se menjavali nosači ali pa so ranjence tam prelagali na vozila. Nadaljnja pot oskrbe je bila bolj ali manj podobna oskrbi ranjencev v dolinah.²⁸¹

SANITETNA OSKRBA V ČASU TRETJE SOŠKE BITKE

Kako pa je vsa ta oskrba potekala na bojišču v praksi? Na to vprašanje nam morda še najbolje odgovarjajo poročila o vojaški zdravstveni oskrbi v času 3. soške bitke. Jeseni 1915, natančneje 18. oktobra 1915, se je nad soškim bojiščem znova oglasilo silovito bobnenje. Obstreljevanje italijanskih topov je avstro-ogrski 5. armadi napovedovalo težke trenutke. Začela se je 3. soška bitka, ki je bila v posameznih dokumentih poimenovana tudi kot bitka za Gorico, pa čeprav so se boji odvijali tudi na drugih delih fronte. Na začetku 3. bitke bi razporeditev avstro-ogrskih korpusov lahko prikazali takole:

- XV. korpus je branil I. odsek soškega bojišča na območju od Bohinja, Baške grape in severnega dela Banjske planote do črte Avče–Kal (vključno z obema);
- XVI. korpus je branil II. odsek, torej preostali del Banjske planote in Vipavsko dolino do njenega južnega roba (po reki Vipavi);
- III. odsek je bil razdeljen na dva dela: VII. korpus je branil odsek III a, ki je obsegal severni del Krasa do črte Doberdob–Štanjel, odsek III b pa je branil graški III. korpus do črte Sesljan–Sežana.

Italijanska vojska se je za 3. bitko še posebej pripravila. Pripeljala je precej novih topov in potrebnega streliva. Tako je okrepila topništvo in povečala njegovo udarno moč. S strelivom v tej bitki ni prav nič varčevala. Predvsem je udarila po avstro-ogrskih položajih na Doberdobu, Debeli Griži in Martinščini; želela si je končno zasesti Gorico, kar ji do tedaj še ni uspelo. Težki boji so bili tudi na goriškem mostišču, na grebenu od Batognice do Mrzlega vrha in na tolminskem mostišču. Italijani so skušali prečkati Sočo in zasesti rob Banjske planote, vendar se jim to ni posrečilo. Res so sicer prodrli na severni greben Javorščka, vendar se tam niso dolgo obdržali. Prav tako so osvojili nekaj prednjih položajev branilcev na Kalvariji. Cena za te manjše uspehe pa je bila velika. Do 4. novembra 1915, ko se je končala 3. soška bitka, naj bi tako imeli 10.733 mrtvih, 44.290 ranjenih in 11.975 pogrešanih. Toda

²⁸¹ Angetter, *Die Militär-Sanitätsversorgung*, str. 47–55.

tudi izgube branilcev so bile precejšnje: 8228 mrtvih, 26.214 ranjenih in 7201 pogrešanih.²⁸²

Med drugimi je bil v teh spopadih posebej na udaru VII. korpus, ki je imel velike izgube. Jurij Mušič je v svojem članku navedel pismo, ki ga je poveljstvu VII. korpusa poslal poveljnik 22. domobranske divizije in ki priča o tedanjih obupnih razmerah na frontni črti. Med drugim je omenjeni poveljnik zapisal: »Ne glede na težki topniški ogenj, ki ga vedno spremlja kamnita toča in ki neprenehoma podnevi in ponoči udriha po postojankah, še druge okoliščine pogubno vplivajo na moštvo. Vojaki pogostokrat leže več dni poleg ranjenih in mrtvih. Težke granate odkrivajo plitke grobove, ki so dostikrat tik za postojankami, ter razmetavajo dele že razpadajočih trupel po postojankah, v katerih gomazi od podgan. Ljudem se že v dveh, treh dneh zagabi vsaka jed in želja po njej. Zaradi pomanjkanja vode je onemogočena najosnovnejša osebna higiena, dokler so v postojankah. Da bi mogli priti do zavetja, se mnogi ranjenci zatekajo v bližnje kotanje in če jih ne morejo takoj najti, tam umirajo v največjih mukah. Ko sta domobranska polka prevzemala postojanke, ponekod sploh niso našli nobene posadke več. Njeni ostanki so v obupu čepeli v posameznih kotanjah in jamah. Nek poveljnik stotnije je imel pri sebi samo še šest mož svoje stotnije.«²⁸³

Vrhovno armadno poveljstvo je želelo pridobiti natančen vpogled v vojaško zdravstveno oskrbo in njeno delovanje med 3. soško bitko. S tem namenom so 25. novembra poveljstvom korpusov in podrejenih enot poslali poziv, v katerem so jim naložili, naj kolikor mogoče jedrnatno opišejo delovanje sanitetnih enot in razmere na bojišču.

Na zastavljena vprašanja so poleg korpusov poslala poročila tudi poveljstva nižjih enot. Iz vseh odgovorov je razvidno, da so za ranjence na prvi frontni črti najprej skušali poskrbeti sanitetni podčastniki in nosači ranjencev, ki so se tudi v najhujših razmerah velikokrat izkazali s požrtvovalno vneto in pripravljenostjo pomagati. Toda ta naloga prve oskrbe v dneh hudih bojov in obstreljevanja je bila izredno zahtevna in včasih skorajda nemogoča.

23. domobranski pehotni polk je bil v času 3. soške bitke v sestavi 5. gorske brigade, podrejen XVI. korpusu in na položajih južno od Podgore. V svojem odgovoru je med drugim zapisal, da je bila sanitetna oskrba v dneh, ko je divjal bobneči ogenj in so po položajih tolkli italijanski minometi in topovi, praktično nemogoča. Takrat je bilo skorajda nemogoče spraviti ranjence v neposredno frontno zaledje,

²⁸² Simić, *Po sledeh soške fronte*, str. 79.

²⁸³ Mušič, *Obramba na Soči 1915–1917*, str. 110–111.

»kajti vsak nosač ranjencev, ki se je pokazal, je bil ustreljen. Šele ko je sovražnikov topniški ogenj nekoliko pojenjal, se je sanitetno moštvo lahko lotilo reševanja ranjencev.« Prav tako so v tem poročilu potarnali nad neprimernimi nosilnicami, ki jih v ozkih povezovalnih jarkih velikokrat niso mogli uporabiti. Zato so se tudi pri tem zatekli k improvizaciji: težje ranjence so v danih razmerah skušali čim bolje oskrbeti in obvezati že na kraju samem, za njihov prenos s prve frontne črte pa so pripravili improvizirana nosila. Največkrat so si pri tem pomagali z vojaškimi šotorskimimi krili ali pa z odejami. Manj težav so imeli z lažjimi ranjenci. Te so obvezali in v večjih skupinah poslali do sanitetne postaje prve pomoči.²⁸⁴

Toda taki prenosi in prevozi ranjenih ter obolelih vojakov iz prve črte v zaledje so zaradi sovražnega obstreljevanja lahko potekali le ponoči. To pa je pomenilo, da so morali težki ranjenci, ki so bili ranjeni npr. v jutranjih urah, čakati vse do noči ali pa včasih še dlje, da so jih lahko odpeljali v zaledje. V tem času so mnogi tudi preminuli. Prenos ranjencev pa je bil nevaren tudi ponoči. V poročilu sanitetnega šefa VII. korpusa lahko o tem preberemo: »Prenos do sanitetnih postaj prve pomoči na odseku Doberdoba in vključno Martinščine ter na odseku Debele Griže je bil večinoma možen samo ponoči, a je bil tudi še takrat zelo nevaren.«²⁸⁵

Nevarnost je bila namreč še vedno prisotna, saj so italijanski žarometi neprestano osvetljevali bojišče in, kot je zapisal Pepernik, oprezovali za novimi žrtvami: »Vsaj kratek čas naj postane temno. Pa ne! Kot nalašč ostaja ravno ta del razsvetljen. [...] Italijan ugasne za nekaj časa svoje žaromete. Artilerijski oficir prav dobro ve, kako se godi našim ranjencem. Naši fantje pridno izrabijo priliko ter spravijo ranjence na varno. Na varno ne smemo reči. Varni pred smrtnimi sli tukaj nikjer nismo, vendar pa je granatna jama ali celo dolina varnejša kakor prosta bojna poljana.«²⁸⁶ Če so italijanski opazovalci slučajno le odkrili posameznika, so ga pozdravili z granatami, šrapneli in minami. Italijanski topničarji namreč niso prav nič varčevali s strelivom in so streljali skoraj na vsakogar, ki so ga opazili. Delo sanitetnih moštev je bilo torej res nevarno in tvegano. Da so se sanitetni vojaki tveganja pri prenosu ranjencev zavedali tudi sami, nam razkriva njihovo pismo, ki ga je objavil časopis *Slovenec*: »Ni nam treba biti v strelskem jarku, a smo mnogokrat, ko vršimo naše delo, v večji nevarnosti kot vojaki v prvi bojni črti. Prenašanje ranjencev je na laškem bojišču

²⁸⁴ ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee, Karton 1499: K.k. LIR Nr. 23: SanDienst während der 3. Isonzoschlacht – kurze Darstellung.

²⁸⁵ ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee, Karton 1499: K.u.k. Sanitäts-Chef des 7. Korps: Kurze Darstellung des SanDienstes während der 3. Isonzoschlacht von Görz von 18./XI./: ad Op. Nr. 1999 des 5. OAK:/-, Nr. 1999/2, str. 1.

²⁸⁶ Pepernik, Doberdob, slovenskih fantov grob, str. 73.

8. Sanitetna postaja prve pomoči – Kapellenthal. [dolina, ki danes nima imena, se nahaja v zaključku doline Dolič, med Golobarjem in Lipnikom na severu ter pogorjem Kal-Vršič-Vrata-Krnčica-Krn na jugu] (Fotoalbum LIR 21, last Davida Brezigarja)

grozno težavno, ker ni skoro nobenega kritja in ker Lahi streljajo brez vsakega pardona tudi na sanitetne postaje in obvezovališča.«²⁸⁷

Prav zato so bile tudi izgube v sanitetnih moštvih dokaj visoke. Poleg tega se je še izkazalo, da je predpisano število nosačev nezadostno. Sanitetni šef VII. korpusa je v svojem poročilu o izgubah zapisal: »V 31. črnovojniškem pehotnem polku je bilo 41, v 32. črnovojniškem pehotnem polku pa 31 nosačev mrtvih ali ranjenih.«²⁸⁸ Tudi III. korpus je poročal o izgubah v sanitetnem moštvu in navajal, da so bili ranjeni 1 zdravnik, 2 sanitetna kadeta in 27 nosačev, 11 nosačev pa je ob opravljanju svojih nalog padlo.²⁸⁹ Te izgube so v času bojev pogostokrat nadomestili kar navadni vojaki iz bataljonov ali drugih enot.

Ranjence, ki so jih prenesli za prvo frontno črto, so z improviziranih nosil pogo-

²⁸⁷ Slovenec, 27. december 1915, str. 3.

²⁸⁸ ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee, Karton 1499: K.u.k. Sanitäts-Chef des 7. Korps: Kurze Darstellung.

²⁸⁹ ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee, Karton 1499: K.u.k. 3. Korpskommando: Darstellung des Sanitätsdienstes während der 3. Schlacht vor Görz.

sto šele tukaj spravili na prave nosilnice in potem do sanitetnih postaj prve pomoči. Te so bile še vedno precej izpostavljene sovražnemu obstreljevanju. 23. domobranski pehotni polk tako navaja, da je bila sanitetna postaja prve pomoči v neposrednem zaledju njihovih položajev sprva v neki hiši v Podgori, ker pa je sovražno topništvo to stavbo deloma razdejal, so sanitetno postajo prestavili v relativno bolj varno območje, v vilo Leitgeb.²⁹⁰ Matičič je nekoč opazoval delo na takšni postaji: »Ustavim se na obvezovališču v nekem hlevu, kjer opazujem delo zdravnikov in sanitejcev. Tu sem vlačijo ranjence v trumah, vse črne in krvave; a vsi molče prenašajo: zdravniki naporno delo, ranjenci bolečine.«²⁹¹

Tudi sanitetni vodja VII. korpusa je poročal o postajah prve pomoči, ki so takrat bile v posameznih hišah v neposrednem zaledju Debele Griže in vasice Doberdoba. Toda tudi te so bile preveč izpostavljene sovražnemu ognju in se zato niso najbolje obnesle, saj je delo zdravnikov in sanitetnega osebja vse prevečkrat zmotilo topniško obstreljevanje. Poleg tega so sovražnikove granate nekajkrat celo zadele v polno in so bili tako ranjenci kot sanitetni vojaki pobiti. Zato so postaje prve pomoči premaknili na relativno varnejše pozicije: »Najbolj so bile zavarovane, če so bile vzdane v dolinah, kot na primer pri Poljanah (Marcottini) in na jugozahodnem izhodu iz Doberdoba.«²⁹²

Vse je težilo za tem, da bi ranjence in bolnike v čim krajšem času z različnimi sanitetnimi vozili, vpregami in vozovi prepeljali najprej do zbirališč (*Sammelstellen*). Takšna zbirališča so bila za VII. korpus v Dolu (Palkišče, Vižintini in Sapnišče).²⁹³ Od tod pa so ranjence in obolele potem s sanitetnimi vozili in vozovi prepeljali do sanitetnih ustanov različnih namembnosti (lazareti, mobilne bolnišnice). Takoj po prihodu takšnega transporta so, kot je zapisal Andrej Zlobec, vojaški zdravniki s pomočjo sanitejcev opravili t. i. triažo oziroma razvrstitev ranjencev na lahke, težke, umirajoče in mrtve. Nato so sanitejci ranjence odnesli v ustrezen oddelek, mrtve pa na poseben prostor, ki je bil določen za mrtvašnico.²⁹⁴

Posamezne bolnišnice so bile zaradi nenehnih prihodov ranjencev in bolnikov praktično noč in dan oblegane ter posledično preobremenjene. Zato ne preseneča, da se je ta preobremenjenost pokazala tudi pri sanitetnem osebju in zdravnikih, ki so delovali v obupnih razmerah. V poročilu VII. korpusa lahko med drugim prebe-

²⁹⁰ ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee, Karton 1499: K.k. LIR Nr. 23: SanDienst während der 3. Isonzoschlacht – kurze Darstellung.

²⁹¹ Matičič, *Skozi plamene prve svetovne vojne*, str. 94.

²⁹² ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee, Karton 1499: K.u.k. Sanitäts-Chef des 7. Korps: Kurze Darstellung.

²⁹³ Prav tam.

²⁹⁴ Mesesnel, *Soška fronta*, str. 174.

remo: »Še posebej je treba izpostaviti hvalevredno držo zdravnikov in sanitetnega osebja tako na prvi bojni črti kakor tudi v bolnišnicah. V najhujšem topniškem ognju so z največjim samoodpovedovanjem nudili ranjencem oskrbo, dokler ni vse osebje fizično povsem obnemoglo.«²⁹⁵

V poročilu XV. korpusa je zapisano, da so tu veliko število ranjencev prepeljali prav v vojno bolnišnico v Podmelcu (Fsp. 3/15). V dokumentu so med drugim zapisali še, da je bilo samo v času od 18. novembra do 3. decembra 1915 tja pripeljanih 3469 ranjencev, bolnišnica pa je odpravila 3314 ranjencev. O zdravnikih in osebju ter opremi v dokumentu piše: »V bolnišnici v Podmelcu so na predlog zdravnikov enot prenesli iz drugih sanitetnih ustanov 4 operacijske mize, na katerih so 4 kirurške skupine lahko opravljale vse potrebne posege (čeljustne opornice, rentgen).« Iz tega bi torej mogli sklepati, da so tu v veliki meri oskrbovali predvsem težje ranjence. Lažje ranjence in bolnike pa so odposlali na zdravljenje v rezervno bolnišnico 3/15, ki je bila takrat v Podbrdu. Prav tako so bolnike, ki so zboleli za katero od nalezljivih bolezni, poslali v rezervno bolnišnico v Bohinjsko Bistrico (ResSpit. 2/15), ki je bila namenjena infekcijskim bolnikom.²⁹⁶

Podobno poročilo o delovanju bolnišnic najdemo tudi za XVI. korpus:

»Za bolnišnično oskrbo ranjencev je od vseh zdravstvenih ustanov korpusa prišla v poštev le poljska bolnišnica 2/16 v Prvačini. Ta zdravstvena ustanova je istočasno delovala tudi kot edina odpravna postaja (Abschubstation) celotnega XVI. korpusa, deloma tudi VII. korpusa. Mobilna rezervna bolnišnica 2/16 je bila ustanovljena v Ajdovščini le kot epidemijska bolnišnica in postaja za iztrebljanje uši. Mobilna rezervna bolnišnica 4/16 v Logu pri Ajdovščini (Mia Au) in poljska bolnišnica v Vipavi sta služili kot postaji za okrevanje po infekcijskih boleznih (podružnica mobilne rezervne bolnišnice 2/16). Poljska bolnišnica 8/13 se je uporabljala tudi kot postaja za lažje ranjence, če niso bili ti oskrbljeni že v poljski bolnišnici 2/16. Preostale zdravstvene ustanove so ostale v trenu korpusa. Preden so ranjenci odšli v poljsko bolnišnico 2/16, jih je deloma oskrbela društvena rezervna bolnišnica Rdečega križa v Gorici.«²⁹⁷

Ob tem najbrž ne bo odveč beseda o številčenju vojaških bolnišnic, ki ga opazimo v poročilih. Kot primer vzemimo omenjeno mobilno rezervno bolnišnico 2/16.

²⁹⁵ ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee, Karton 1499: K.u.k. Sanitäts-Chef des 7. Korps: Kurze Darstellung.

²⁹⁶ ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee, Karton 1499: K. und k. 15. Korpskommando. S. Ch. Nr. 1934; Nr. 1999/1.

²⁹⁷ ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee, Karton 1499: K.u.k. 16. Korpskommando. SanDienst während der 3. Isonzoschlacht.

Ta številka nam pove, da gre za 2. mobilno rezervno bolnišnico XVI. korpusa. Podobno je mogoče razumeti tudi številčenje drugih vojaških bolnišnic. Februarja 1917 pa so začeli uporabljati nov sistem številčenja. Tako so npr. zapisali Feldspital Nr. 1007. To število nam pove, da gre za 7. vojaško bolnišnico X. korpusa.²⁹⁸

Iz vseh omenjenih poročil je še mogoče razbrati, da so vojakom rane prizadejali predvsem šrapneli in drobci granat ter min. Zagotovo je bilo precej manj vojakov ranjenih od strelnega orožja. Izpostavili so tudi ročne granate in kamenje, ki je ob obstreljevanju, še posebej na kraških tleh letelo na vse strani in zahtevalo precej dodatnih žrtev. XV. korpus je v svojem poročilu o tem zapisal: »80–85 % ran od topniških izstrelkov in tudi od ročnih granat; raznovrstne rane od kamenja, 40 % težjih. Vsak ranjenec je dobil serum proti tetanusu. Številni streli v glavo, manj v trebuh.« Tovrstne rane, še posebej rane od drobcev granat, so pogosto povzročile tudi plinske prisade, ki so zahtevali takojšnje ukrepanje. »To zadostno pojasnjuje presenetljivo visoko število amputacij okončin. Te so drobci granat pogosto povsem zmrcvarili.«²⁹⁹ Podobno so najnujnejše primere skušali oskrbeti tudi v Gorici, kjer je delovala društvena bolnišnica Rdečega križa. Kakšne so bile razmere v teh zalednih bolnišnicah, je lepo opisal Andrej Zlobec, ko je predstavil stanje v bolniških sobah v bolnišnici v Štanjelu: »V sobah je bilo kot v klavnici. Mnogim ranjencem so roke in noge bingljale in se le še malo držale telesa. Kosti so molele iz udov in roji muh so obletavali te mučenike. Nekateri so imeli že črvičke v odprtih ranah.«³⁰⁰

Če smo predvsem na podlagi uradnih poročil skušali predstaviti, kako je delovala sanitetna oskrba ranjenih in bolnih vojakov v času 3. bitke, pa je vsekakor prav, da omenimo, kako je vse to doživljal tudi ranjeni vojak sam. Joža Čop, ki je bil ranjen v 5. soški bitki, je opisal svojo izkušnjo:

»Privlečem se v bližino kaverne. Iz kritja mi kličejo znanci. So pri špranjastem vhodu v kaverno, a mi ne morejo pomagati. Ne upajo se premakniti iz zaklonov, ker bi bilo takoj po njih. Sam se privlečem k odprtini. Oni ves čas napeto čakajo, me bodrijo in prigovarjajo.

²⁹⁸ Treba je opozoriti, da se novo številčenje ni ujemalo z dejanskim obstojem korpusov v avstro-ogrskih oboroženih silah. Na začetku vojne je bilo namreč le XVI korpusov, pozneje pa so v oboroženih silah ustanovili še nove korpuse z višjimi številkami (XXV). Toda številčenje vojaških bolnišnic je kljub temu ostalo pri XVI. korpusih, čeprav sta denimo na soškem bojišču delovala tudi XXIII. in XXIV. korpus. Najvišja obstoječa številka poljske bolnišnice je bila po novem številčenju torej 1609 – 9. poljska bolnišnica XVI. korpusa, ki je bila leta 1917 na Tirolskem. Prim. Tertschek, *Sanitätswesen*, str. 16, 22.

²⁹⁹ ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee, Karton 1499: K. und k. 15. Korpskommando. S. Ch. Nr. 1934; Nr. 1999/1.

³⁰⁰ Mesesnel, *Soška fronta*, str. 174.

Končno sem že v zaklonu. Vojaki mi pomagajo skozi odprtino, ki so jo poškodovale granate. Na vsej poti ne čutim nobenih bolečin, ko me pa bolničar prime za roko in prične obvezovati, me pretrese silna bolečina, iz ran se požene kri [...] Obvežejo me za silo. Čepim na pol omamljen v kaverni. Sem v bližini vhoda, ker drugje ni prostora. Niti vzravnati se ne morem, čeprav ranjen, moram čepe prenašati nezno-sne bolečine [...] Kaverna je prostorna, a sedaj polna ranjencev. Čez dan se ne da kaj ukreniti. V skalni duplini sem še celo noč in še drugi dan. Rane se razbolijo. Šele naslednjo noč spravijo na varno večino ranjencev ... Bosanca zavihtita nosila in hitita navzdol po kamniti kraški poti. Vsak korak čutim, tulim in vpijem, kar se da. [...] Ječim, vpijem in si grizem ustnice ter padam v nezavest. Končno me spravita pod Kalvarijo. Tam dobim šele prvo zdravniško pomoč. Potem me nalože na voz nekemu Madžaru. Ima vprežena dva konja. Poganja ju, kar se da. Kolesa poskakujejo, mi na vozu pa vpijemo, preklinjamo in se zvijamo od bolečin. Madžar pa kakor da je gluhi. Vpije samo na konje, 'Hajta! Brr!' in silovito udriha po njunih rebrih. Tako gre vse do Gorice in še naprej do Volčje drage, kjer je vojaška bolnica. Tam me previjejo, mi potegnejo železo iz leve noge, poberejo drobce ko-sti iz levega komolca in povežejo cel hrbet. Roke ne pustim odrezati za nobeno ceno. [...] In res, vojaški zdravnik mi pusti roko. [...] Po operaciji ležim tri dni, zavest se mi oddaljuje in približuje. Potem me spravijo na vlak in z drugimi ranjenci prepeljejo v Maribor. Fronta se je namreč dobro razživela in v Ljubljani ni več prostora za toliko ranjencev ...«³⁰¹

Res je zdravstveno osebje vselej storilo vse, da bi bolnišnice čim prej izpraznilo in ranjence odposlalo v notranjost, s tem pa pripravilo prostor za nove. Zaledne sanitetne ustanove so bile namreč največkrat prenapolnjene, poleg tega pa so bile velikokrat tarča italijanskih topničarjev. Neredko se je zgodilo, da so vojaki preži-veli vse grozote v prvih strelskih jarkih, potem pa so preminuli zaradi granate, ki je zadela bolnišnico, čeprav je bila ta označena z rdečim križem. O takšnem obstrelje-vanju bolnišnice Rdečega križa, ki je delovala v centralnem semenišču v Gorici, je 27. septembra 1915 pisalo celo uradno časopisno poročilo avstrijske vojske. V njem med drugim piše, da je sanitetni zavod, označen z zastavo Rdečega križa, »sovra-žna artiljerija celo petkrat zadela, ena granata je prodrla do operacijske dvorane«.³⁰² Poročilo ne navaja žrtev, ki jih je to obstreljevanje skoraj gotovo zahtevalo; ta »ne-

³⁰¹ Mesesnel, *Soska fronta*, str. 132–133.

³⁰² Slovenski narod, 27. september 1915, str. I.

9. Sanitetni vlak v Štanjelu. (Zasebna zbirka Simona Kovačiča)

človeški akt brez primere« pa je v *Neue Freie Presse* obsodil tudi znani avstrijski pisatelj in satirik Alexander Roda-Roda.³⁰³ Pozneje so bolnišnico zaradi obstreljevanja prenesli v goriško malo semenišče, ki pa je bilo z italijanskih položajev prav tako vidno, tako da tudi temu objektu granate niso dolgo prizanašale. Že 13. decembra, malo po 11. uri dopoldne, je »prva 15 cm granata vdrla v operacijski prostor, ubila enega sanitetnega podčastnika in enega sanitetnega vojaka. Ranila je težko dva vojaka in dvorano popolnoma razbila.« Zadelo so še stolp poslopja, v katerem je bil vodni rezervoar, kuhinjo, oficirski prostor in bolniško sobo. Bolnišnico so skušali kar najhitreje izprazniti, vendar naj bi, kakor poroča časopis, Italijani streljali tudi na transporte ranjenecv.³⁰⁴

Glede obstreljevanja bolnišnic, označenih z rdečim križem, je treba omeniti, da se tudi avstrijska stran ni zmeraj držala mednarodnih konvencij o spoštovanju

³⁰³ Prav tam, 28. september 1915, str. I.

³⁰⁴ Prav tam, 17. december 1915, str. 2.

nevtralnosti bolnišnic in drugih sanitetnih ustanov, označenih z oznakami Rdečega križa. Italijanski zdravnik Primo Dondero je prav »v upanju, da bodo Avstrijci spoštovali naša obvezovališča«, ta označeval z rdečimi križi. Tudi njegovi sanitejci so morali med iskanjem ranjencev vedno nositi s seboj tudi zastavo Rdečega križa. Kljub temu so ta obvezovališča pogosto obstreljevali, velikokrat pa so bila v vsesplošnem streljanju verjetno tudi nenamerno zadeta.³⁰⁵

Ranjene in bolne vojake so iz bolnišnic torej skušali čim hitreje spraviti do železniških postaj, od koder so jih z vlaki potem vozili v notranjost države. Toda tudi železniške postaje so bile pogoste tarče sovražnega obstreljevanja, ki ni bilo le delo topništva, pač pa včasih tudi letalcev. Franjo Robida je konec septembra leta 1917 na soškem bojišču zbolel za zlatenico. Sprva se je zdravil v vojaški bolnišnici v Branici, od koder pa so ga že čez nekaj dni skupaj z drugimi poslali v zaledje:

»Zvozili so nas na kolodvor v Štanjelu, tu pa v vagone Rdečega križa, kjer sem dobil posteljo v prvi etaži pri oknu. Do odhoda je bilo še dokaj časa, zato sem jo mahnil v kino, nazaj grede se pa pošteno skrival, ker so laški avioni metali zašiljene jeklene strelice, ki so vagon predrle skozi streho in pod. Klel sem Lahe, ki bi me sedaj tik pred odhodom v zaledje 'fentali', ko me na fronti niso mogli.«³⁰⁶

Zaradi nevarnosti obstreljevanja so se torej vsi še toliko bolj trudili, da bi ranjence čim hitreje prepeljali v notranjost.

³⁰⁵ Dondero, Brigada Livorno-Briški dnevnik. Glej: *Oko*, 3. 12. 1998, št. 147 (leto VI.), str. 12; 17. 12. 1998, št. 149 (leto VI.), str. 10; 31. 12. 1998, št. 151 (leto VI.), str. 10; 25. 2. 1999, št. 158 (leto VI.), str. 12.

³⁰⁶ Robida, *Iz stare Ljubljane na soško fronto*, str. 199.

LJUBLJANA – »MESTO VOJAŠKIH BOLNIŠNIC«³⁰⁷

»Same bolnišnice!«

(Miroslav Krleža)³⁰⁸

Po italijanski vojni napovedi Avstro-Ogrski so se na Kranjskem in Štajerskem pripravljali novi, dodatni prostori za potrebe vojaške zdravstvene sanitetne oskrbe ranjencev in bolnikov. Tako so se med drugim pripravljali na nove Transporte ranjencev v Mariboru, Celju, na Ptuju in v drugih večjih krajih. Takšne priprave so potekale tudi v Strnišču (Sterntal) pri Ptuju, kjer so vojaške oblasti sicer imele namen zgraditi taborišče za vojne ujetnike. V maju 1915 so tam še gradili barake, namenjene nastanitvi ruskih vojnih ujetnikov, ob vojni napovedi pa so jih skušali preurediti in uporabiti za delovanje vojaških bolnišnic.³⁰⁹

Tudi Ljubljana se je čez noč spremenila v eno najvažnejših garnizij v zaledju. Že ob koncu maja oz. v začetku junija so začeli s soške fronte v mesto voziti prve ranjence. Tako poroča Slovenski narod o prvih štirih ranjencih v Ljubljani že 26. maja,³¹⁰ tri dni pozneje pa naj bi prispelo še 108 vojakov, od katerih je bilo 17 težko ranjenih, ostali pa so bili po večini oboleli in le nekateri tudi lahko ranjeni.³¹¹ V naslednjih dneh se je med ljudmi širila govorica, da naj bi bilo v Ljubljano pripeljanih že več sto ranjencev z italijanskega bojišča, zato se je Slovenski narod pozanimal na pristojnem mestu, kjer pa so mu odgovorili, da je do 2. junija 1915 v Ljubljano prispelo poleg omenjenih 108 vojakov »vsega skupaj 274 lahko in težje ranjenih ter 151 marodnih ali obolelih vojakov.«³¹² A to so bile le uverture pred veliko večjimi transporti, ki so v Ljubljano prihajali posebej v času italijanskih ofenziv.³¹³ Peter Naglič je med drugim opisal prve večje Transporte ranjencev, ki so s soškega bojišča prihajali v Ljubljano: »Nekajkrat sem imel priliko opazovati te reveže. Bili so nekateri razmesarjeni, polomljeni, osmojeni od granat, da skoraj ni bilo zaznati človeške

³⁰⁷ »Laibach, Stadt der Kriegsspitäler.« Citat iz: *Bericht über das Jahr 1915*: ZAL-LJU 295, fasc. 9, šk. 18, ovoj leto 1916–17, št. 8/A/916.

³⁰⁸ Krleža, *Hrvatski bog Mars*, str. 200.

³⁰⁹ Več o bolnišnicah v Strnišču glej: Kolar, *"Oj fanti, kaj pa zdaj?"*.

³¹⁰ Slovenski narod, 26. maj 1915, str. 3.

³¹¹ Prav tam, 29. maj 1915, str. 4.

³¹² Prav tam, 2. junij 1915, str. 4.

³¹³ Več o dvanajstih ofenzivah na soški fronti glej: Simić, *Po sledeh soške fronte*, str. 42–178.

podobe. Samo ob sebi se razume, da jih je mnogo bela žena ali smrt rešila iz tega mračnega položaja.«³¹⁴

Takšnih transportov je bilo v času spopadov ob Soči veliko. Tudi samo število pripeljanih ranjenih vojakov je bilo visoko. O tem je mogoče sklepati tudi iz Lampetovih zapiskov; 11. avgusta 1916, v času, ko je na Soči v polnem zamahu divjala 6. soška bitka (4.–16. avgust 1916), je o prihodih ranjencev v Ljubljano zapisal: »Danes došlo 1000 ranjencev samo v Ljubljano.«³¹⁵ Koliko vlakov pa je Ljubljano takrat obšlo in ranjence odpeljalo naprej, v druge kraje, lahko za zdaj le ugibamo.

Žal je časopisje že v juniju prenehalo poročati o prispelih sanitetnih vlakih v Ljubljano, zato ni bilo mogoče narediti pregleda, ki bi nam vsaj okvirno podal število ranjenih in obolelih vojakov, pripeljanih v ljubljanske bolnišnice.

Prav te pa so se v času, ko so v Ljubljano vozili prve ranjence z nove frontne črte, že pripravljale na prihode večjih sanitetnih vlakov. S tem ko je Ljubljana postala del ožjega vojnega območja, so v mestu urejene bolnišnice postale predvsem prehodne postaje, kjer so ranjenci ostali le kakšnih pet dni, »toliko da se nekoliko okrepe in da se pokaže, ali niso morda nalezljivo bolni. Po preteku tega roka pa odpravijo vsakogar, če le ni prenevarno ranjen ali bolan, daleč proč v notranjost države, kjer ga sprejme ta ali ona bolnišnica v stalno oskrbo.«³¹⁶

Kljub temu pa so potekale priprave za širitve bolnišnic in povečanje posteljnih kapacitet. Zavedali so se namreč možnosti, da mnogo ranjencev, ki bodo z nove frontne črte pripeljani v ljubljanske sanitetne ustanove, za poznejši transport morda ne bo več sposobnih in bo treba zanje poskrbeti v Ljubljani.

ŠIRITVE BOLNIŠNIC IN POVEČANJE BOLNIŠKIH ZMOGLJIVOSTI

Etapno poveljstvo 5. armade je na podlagi ukaza jugozahodne fronte 3. junija 1915 odredilo, da se mora že obstoječe število bolniških postelj (124 za oficirje in 5780 za moštvo) takoj podvojiti, za poznejši čas pa je treba poskrbeti še za dodatne širitve bolnišnic. Etapno poveljstvo je ocenilo, da bi za uspešno izvedeno širitev potrebovali dodatno zdravstveno osebje. Zato je v tem dopisu tudi zaprosilo, naj jim dode-

³¹⁴ Naglič, *Moje življenje v svetovni vojni*, str. 83.

³¹⁵ Lampe, *Dnevniški zapiski dr. E. Lampeta*, str. 126.

³¹⁶ Slovenski narod, 13. julij 1915, str. 3.

10. Izsek s fotorazglednice: Bolnišnica Marijanišče z rdečim križem na strehi. (Zasebna zbirka dr. Walterja Lukana)

lijo še 1000 ljudi strežnega osebja, najmanj 30 zdravnikov, 10 oficirjev in 10 računskih podčastnikov.³¹⁷

Z veliko verjetnostjo lahko sklepamo, da takšni zahtevi glede novega osebja ni bilo mogoče ugoditi v celoti, saj so se velike potrebe po strežnem osebju in zdravnikih kazale tudi drugod po državi. Da je bilo temu tako, posredno dokazuje tudi dejstvo, da so že v oktobru 1915 v eni od ljubljanskih bolnišnic zaprosili za okrepitve prav v strežniških vrstah: »Prosimo, pošljite nam 10 bolniških strežnic za epidemijske bolezni. (Epidemie-schwestern).«³¹⁸

So pa zato za povečanje strežnega osebja prišle v poštev predvsem sestre različnih ženskih redov, ki so delovale v Ljubljani, a se doslej še niso preizkusile v tej službi.³¹⁹

Preurejanja in širitve bolnišnic so bili junija v polnem teku. V prvih dneh tega meseca so začasno izpraznili bolnišnico v uršulinski zunanji šoli, očistili njene prostore in postelje ter jo na novo uredili.³²⁰ Podobno so po vsej verjetnosti ravnali v vseh ljubljanskih rezervnih bolnišnicah; pripravljali pa so že tudi nove prostore. Tako so po italijanski vojni napovedi in odhodu divizijskega sodišča v Gradec v bolnišnico preuredili tudi stavbo Marijanišča;³²¹ konec junija, v začetku julija je vojaška oblast v ta namen zasedla še notranjo šolo pri uršulinkah.³²²

Ljubljansko etapno štacijsko poveljstvo je 21. julija 1915 v Gradec poslalo poročilo o uresničevanju odredbe o širitvi bolnišnic in povečanju posteljnih kapacitet.

³¹⁷ ÖSTA/KA, Militärkommando Graz, M. A. Nr. 50016, Rub. 73-11/65/2, karton 292: K.u.k. Etappenstationskommando Laibach, res. Nr. 501/15.

³¹⁸ ÖSTA/KA, M. A. 1915, Abt. 14, Nr. 48 – 2/27.

³¹⁹ *Kronika Marijanišča*, str. 118.

³²⁰ *Vojna kronika uršulink*, str. 16.

³²¹ *Kronika Marijanišča*, str. 118.

³²² *Vojna kronika uršulink*, str. 17.

Poveljstvo je v poročilu navedlo, da so v Ljubljani povečali število postelj v uršulin-skem samostanu in škofovih zavodih ter na novo postavili 3036 postelj v različnih poslopjih, preurejenih za vojne bolnišnice. Po prihodu pomožnega osebja so postavili postelje še v nekaterih ljubljanskih bolnišnicah, pa tudi v Domžalah, Kamniku, Kočevju in v Ribnici. Etapno poveljstvo je še sporočilo, da bo na Codellijevi posesti, nasproti garnizijske bolnice št. 8, postavilo epidemijske barake, ki bodo lahko sprejele približno 500 mož, prav v juniju pa so nasproti glavne železniške postaje v Ljubljani zgradili še 3 barake za 450 mož.³²³

V Domžalah je deloval župnik Franc Bernik,³²⁴ ki je o nastanitvi in delovanju vojaških sanitetnih ustanov v župniji podal zanimiv pregled v svoji knjigi: »V največji naglici se je vsled telegrafičnega poziva 31. julija morala v Domžalah prirediti vojaška bolnišnica v treh prostorih: v slovenski šoli (156 postelj), v Društvenem domu (142 postelj) v Sokolskem domu (104 postelje) in pozneje še v Bončarjevem mlinu (40 postelj).« Iz njegovih zapisov izvemo, da je v tem primeru šlo za sanitetno ustanovo 15. korpusa (k.k. Feldmarodenhaus 1/15). Ta je pod poveljstvom češkega polkovnega zdravnika dr. Ballona delovala v Domžalah do 12. septembra 1916, ko so jo premestili drugam.³²⁵ Na njeno mesto pa je takrat prišla mobilna rezervna bolnišnica 1. korpusa, v katero so znova vozili ranjence.³²⁶

V Domžale so prve ranjence pripeljali že v prvih dneh avgusta z vlakom. Bernik je zapisal, da je šlo za 385 vojakov, ki so prišli »naravnost iz bojišča ob Soči«. Večina naj bi bila ranjena v »krvavih bojih na doberdobski planoti.« Župnik je še opisal, kako je izgledal ta prvi sprejem ranjencev: »Nepopisno ganljiv je bil vtis, ko so ranjenci izstopili iz vlaka. Ranjeni so bili na najrazličnejše načine, mnogi zelo hudo. Več jih ni moglo hoditi. Dali so jih na nosilnice in potem na vozove. Precej dolgo je trajalo, predno so bili na kolodvoru primerno razvrščeni.«³²⁷

Za ranjence je bilo torej treba pripraviti dovolj prostora. Do konca leta 1915 in še v naslednjih mesecih so se, v skladu s potrebami, v ljubljanskih sanitetnih zavodih zato dogajale intenzivne spremembe. Tako je v marcu 1916 začasno prenehala delovati podružnica garnizijske bolnice v deželnem dvorcu. Milčinski poroča, da naj

³²³ ÖSTA/KA, Militärkommando Graz, M. A. 1915, Abt. 14, Nr. 73/11/65/7, karton 292: Etappenstationskommando Laibach, Erweiterung, bezw. Vermehrung der Krankenbetten in stabilen San. Anstalten. An das k.u.k. Militärkommando Graz, am 21. Juli 1915, Res. Nr. 744/15.

³²⁴ Franc Bernik, roj. 28. 9. 1870 Ljubljana-Šentvid; m. 21. 7. 1894; † 5. 11. 1948 Domžale. Glej: *Letopis Cerkve na Slovenskem 2000*, str. 443.

³²⁵ Bernik, *Zgodovina fare Domžale*, 1923, str. 305.

³²⁶ Prav tam, str. 308–309.

³²⁷ Prav tam, str. 305.

bi prav tedaj že dvakrat izpraznili tudi deško šolo na Grabnu, ki pa naj bi jo konec marca vnovič usposobili za vojaško bolnišnico.³²⁸ Podružnico v deželnem dvorcu naj bi oživili šele v maju.³²⁹

Le domnevamo lahko, zakaj je prihajalo do takih naglih sprememb; škof Jeglič je v svojem dnevniku ugotavljal, da je v marcu vse kazalo na ofenzivo in so bile zato bolnišnice v Ljubljani skoraj prazne, saj so ranjence vozili naprej.³³⁰ Ob tem se postavlja vprašanje, katero ofenzivo je imel škof Jeglič v mislih, saj se je prav 16. marca končala t. i. peta soška bitka.³³¹ So res vsi zunanji znaki kazali na to, da se nekaj pripravlja,³³² ali pa je škof Jeglič to samo slutil?

V Ljubljani so tako aprila 1916 v bolnišnicah razpolagali z 9076 posteljami, od tega jih je bilo 229 pripravljenih za vojake, ki so oboleli za katero od infekcijskih bolezni, 8425 za moštvo, 422 pa jih je bilo pripravljenih za gažiste. Osebe v avstro-ogrski armadi je bilo namreč razdeljeno na t. i. gažiste, ki so prejeli letno plačo, in na nabornike, ki so dobivali dnevnice. Gažisti so bili razdeljeni še glede na socialno ozadje: oficirji, kleriki, vojaški pravniki, sanitetni in računski častniki, administrativno osebje ter gažisti, ki niso imeli čina.³³³ Iz tabele je razvidno, da so s tem izrazom tedaj mislili predvsem na vse ranjene ali obolele oficirje – lep dokaz za to je oficirska bolnica v Mladiki.

Zanimivo je, da so tedaj v t. i. »kolera barakah« razpolagali le s 100 posteljami; po vsej verjetnosti zato, ker ni bilo potrebe po večjem številu postelj. So se pa te potrebe očitno pojavile že v naslednjem mesecu, saj so imeli v teh barakah tedaj na voljo 330 postelj.³³⁴

V tabeli 5 je med drugimi moč najti tudi podružnično bolnišnico v deželnem dvorcu, ki naj bi v aprilu sploh ne delovala; zato pa je v dokumentu navedena stavba nemškega viteškega reda, v kateri aprila sploh niso imeli bolniških postelj! Prav tako je zanimivo, da sta si v aprilu 1916 Deželni inštitut za gluhoneme delili kar dve bolnišnici: garnizijska bolnica št. 8 in rezervna bolnica št. 2.

³²⁸ Milčinski, *Dnevnik*, str. 169.

³²⁹ Lampe, *Dnevniški zapiski dr. E. Lampeta*, str. 102, 113.

³³⁰ JD, zapis z dne 16. marca 1916.

³³¹ Peta soška bitka, ki se je začela 11. marca 1916 s topniškim obstreljevanjem in se končala že čez pet dni, ni spremenila položaja samega poteka fronte. V: Simić, *Po sledih soške fronte*, str. 113.

³³² V resnici so takrat že potekale nekatere premestitve enot, ki so napovedovale pripravo na avstro-ogrsko ofenzivo, poimenovano *Kazenska ekspedicija* (*Strafexpedition*). To ofenzivo, s katero so želeli presenetiti in poraziti Italijane, so sprožili 15. maja 1916. O tej ofenzivi glej: Marko Simić, *Po sledih soške fronte*, str. 113.

³³³ Rest, Ortner, Ilming, *The Emperor's Coat in the First World War*, str. 40.

³³⁴ ÖSTA/KA, KM., Register 1916, Abt. 14, Nr. 11482/16: *Nachweisung vom 11. Mai 1916*.

Tabela 5: Pregled vseh sanitetnih zavodov v Ljubljani aprila 1916. Vir: ÖSTA/KA, Militärkommando Graz, M. A. Nr. 134272/1916, Rub. 73-17/26/15, karton 396: *Übersicht aller im 5. Armeebezirke befindlichen stabilen Militär-Sanitätsanstalten, Anstalten der freiwilligen Sanitätspflege und zum militärischen Belage herangezogenen Zivilanstalten, mit Ende April 1916, str. 6–9.*

Bolnica	Objekt	Naslov	Normalna obremenitev		
			Neinfekcijsko bolni gažisti	moštvo	Infekcijsko bolni
Garnizijska bolnica št. 8	Centralna uprava	Zaloška cesta 29	14	112	46
	II. državna gimnazija	Strossmayerjeva ulica 2		230	
	Deželna bolnica	Zaloška cesta 15	70	240	
	Deželna prisilna delavnica	Poljanski nasip	9	140	
	»kolera barake«	Pokopališka cesta 19			100
	Šola Moste	Zaloška cesta 39		180	
Rezervna bolnica št. 1 – Zavod sv. Stanislava	Deželni inštitut za gluhoneme	Zaloška cesta 5		300	
			10	1260	30
Rezervna bolnica št. 2	Nemški šolski kuratorij	Trg sv. Jakoba 2		220	
	Dekliška mestna šola	Trg sv. Jakoba 1		255	
	II. deška ljudska šola	Cojzova cesta 5		200	
	Deželni inštitut za gluhoneme	Zaloška cesta 5		230	
	IV. deška šola Prule	Na Prulah 13		230	
	Stavba nemškega viteškega reda	Gosposka ulica 18			
	Alojzijevišče	Poljanska cesta 3		120	
Rezervna bolnica št. 3 – vsi objekti domobranskih vojašnic			60	1370	
Rezervna bolnica št. 4	C. kr. obrtna šola	Nadvojvode Evgena cesta 9	23	570	
	Marijanišče	Poljanska cesta 28	55	165	
	Oficirska bolnica Mladika – mestni deklški licej	Šubičeva ulica 9	120		
	Uršulinski samostan – deklška ljudska šola	Nunska ulica 2 Kongresni trg 13		410	40 trahom3
	Ljudska šola Vič	Tržaška cesta 266		180	
	Tobačna tovarna	Tržaška cesta 12		68	
	Deželni dvorec	Vegova ulica 1	10	80	
Rezervna bolnica št. 5	Nova mestna pehotna vojašnica	Metelkova ulica 2	16	1225	10
	Marijin dom	Slomškova ulica 20	25	60	
	Barake na železniški postaji	Metelkova ulica		300	
Društvene bolnice Rdečega križa	Leonišče	Zaloška cesta 11	10	66	3
	Azil Franca Jožefa	Stara pot 3		70	
	Ljudski dom	Streliška ulica 12		144	
Skupaj			422	8425	229

Tudi še v naslednjih mesecih so se v ljubljanskih sanitetnih zavodih izvajale nove spremembe v samem delovanju bolnišnic – pač glede na potrebe in dogodke na bojišču.

Spremembe v zdravniških vrstah

Spremembe so se odvijale tudi v zdravniških vrstah. S frontnih bojišč so prihajali ranjeni ali oboleli zdravniki, na fronto pa so pošiljali mlajše doktorje, ki so dotlej delovali v zaledju. Tako je zaradi bolezni, ki jo je dobil na fronti, v začetku leta 1915 v Ljubljano prispel polkovnik zdravnik Otto Hawlina. Po dopustu in okrevanju v domači oskrbi je prevzel službo vojaškega zdravnika v rezervni bolnišnici številka 4 in bil pozneje tudi poveljujoči zdravnik omenjene bolnišnice.³³⁵

Vojno ministrstvo je v zvezi z zdravniško službo izdalo v letu 1916 posebno odredbo:

»Večino zdravnikov, ki se vrnejo bolni z bojišča, je mogoče prav kmalu pritegniti k službi v zaledju. Pri subarbitracijah je tozadevno postopati bolj rigorozno. Vsled razširjenja črnovojniške dolžnosti, je na razpolago tudi večje število izkušenih zdravnikov. To mora omogočiti, da stopijo tudi mlajši, doslej v zaledju nastavljeni strokovnjaki, v službo pri armadah na bojnem polju. Izmena oddelnih zdravnikov-šefov in izvežbanih sekundarijev ne sme biti ovira, da bi se za službo na bojišču zmožni zdravniki ne poslali k armadi.«³³⁶

Ker so na bojiščih v zdravstvenih službah delovali tudi študentje medicine višjih semestrov, je bilo izdano navodilo, da morajo takšne, ki bi ne bili več sposobni za tovrstno službo, uporabiti v zaledju predvsem pri »mikroskopičnih preiskavah«. Ob tem je bilo prepovedano, da bi študente zaradi nadaljevanja študijev oproščali službe v bolnišnicah, kajti merodajen je bil edino vojaški interes.³³⁷ Vendar pa so morali to prepoved pozneje zelo omiliti ali pa povsem odpraviti, saj so prenekateri študentje medicine nadaljevali s študijem. Eden takšnih je bil tudi poznejši ljubljanski doktor Ivo Pirc, ki je konec leta 1917 z romunske fronte odšel kot sanitetni poročnik nadaljevat svoje študije v Gradec.³³⁸

Premestitve v zdravniških vrstah tudi v Ljubljani niso bile nič posebnega. Posebej pogoste so bile, po poročilih uršulinske samostanske kronike, prav leta 1916 in

³³⁵ Hawlina, *Galicija 1914*, zapis z dne 12. januar 1915.

³³⁶ Slovenski narod, 7. februar 1916, str. 3.

³³⁷ Prav tam.

³³⁸ Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva*, str. 224–226.

v začetku naslednjega leta: »V splošnem je povzročalo to leto pogosto menjavanje zdravnikov na naši bolnici znatnih težkoč. Ponovno se je zgodilo, da so ostali nekateri le en dan tu, pa so bili zopet prestavljeni.«³³⁹ Januarja 1917 je med drugimi zdravniki iz bolnišnice v obrtni šoli odšel na novo delovno mesto v Novo vas tudi dr. Hawlina.³⁴⁰

Vendar pa se vsa premeščanja zdravnikov niso izvajala le zaradi potreb na frontah ali v drugih bolnišnicah, temveč so za to obstajali tudi drugi, predvsem politični razlogi. Tako je bil konec leta 1916 nenadoma prestavljen v Gradec dr. Ivan Oražen, ki se je prostovoljno prijavil za pomoč bližnjemu in je dve leti deloval v rezervni bolnišnici št. 2.³⁴¹ Pravi vzrok njegove premestitve nam razkrije dopis vojaških oblasti, ki je bil v januarju 1918, ko se je Oražen vrnil v ljubljansko bolnišnico, poslan ljubljanski c.-kr. garnizijski bolnišnici št. 8. V dopisu je poizvedovalna služba c.-kr. vojnega poveljstva v Gradcu navedla kot glavni očitok, da je Oražna treba prištevati med »najnevarnejše srbofile«. Sam naj bi to jasno izpričal s svojim delovanjem v srbskih vojaških bolnišnicah v času prve balkanske vojne: »Spet je šel v Srbijo, ob balkanski vojni je tudi deloval daljši čas v srbskih bolnišnicah, bil je v stiku s srbskimi politiki in člani Narodne obrane.«³⁴² Očitno so doktorja Oražna nadzirali prav zaradi njegovega aktivnega delovanja v srbskih vojaških bolnišnicah in v zvezi s tem tudi zaradi knjige, v kateri je opisal svoje delovanje v Srbiji in v kateri se čuti njegova naklonjenost do srbskega naroda.³⁴³ Zanimivo pri očitkih, ki so jih navedli v dopisu, pa je to, da niso iz istih razlogov premestili še nekaterih drugih slovenskih zdravnikov. Med njimi bi tako lahko bil tudi dr. Šlajmer, saj je kakor Oražen v dobi balkanskih vojn nekaj časa aktivno deloval v srbskih vojaških bolnišnicah.

Poleg zamenjav iz političnih razlogov so nekateri zdravniki za premestitev zaprosili tudi sami; posebej še, če so lahko računali, da bodo zanje posredovali predstojniki ali prijatelji, ki so zaradi svojega vpliva lahko pripomogli k ugodni rešitvi

³³⁹ *Vojna kronika uršulink*, str. 37.

³⁴⁰ Prav tam.

³⁴¹ O Oražnovem delovanju v bolnišnici poroča časopisje: »*Mestna deška šola na Cojzovi cesti služi sedaj v vojaške namene kot rezervna bolnišnica, ki je zlasti izza vojne z Italijo močno zasedena. Ogromno delo zmaguje šef-zdravnik dr. Ivan Oražen...*« Glej: Slovenski narod, 29. december 1915, str. 3.

³⁴² Zupanič Slavec, *Dr. Ivan Oražen*, str. 83–84.

³⁴³ Oražen, *Med ranjenimi srbskimi brati*.

prošenj. Tako si je zdravnik Mirko Černič³⁴⁴ leta 1917, po triletnem aktivnem delovanju na severnem bojišču, zaželel vrnitve v domovino. Da bi se mu želja izpolnila, je zdravnik naprosil svojega nekdanjega pacienta, generalštabnega majorja barona Waldstettna, ki mu je z amputacijo noge rešil življenje, naj zanj zastavi besedo pri oblasteh. Prav gotovo je prav posredovanje generalštabnega majorja vplivalo, da je bil dr. Černič že v nekaj dneh dodeljen ljubljanski bolnišnici, ki je bila v škofovih zavodih.³⁴⁵

Lahko bi torej podvomili o domnevi, da je do zdravniških premestitev prihajalo le zaradi potreb in dogodkov na bojiščih. Zagotovo pa lahko potrdimo, da je do takšnih sprememb v ljubljanskih bolnišnicah prišlo leta 1917, po preboju na Soči. Fronta se je namreč premaknila daleč proti zahodu; temu so sledile tudi nekatere bolnišnice, skupaj z njimi pa so se bližje »beneški fronti« pomaknili tudi zdravniki in strežniško osebje. Na čelu vseh je bližje frontni črti odšel tudi ljubljanski generalštabni šef-zdravnik dr. Edmund Geduldiger.³⁴⁶

Po preboju na Soči in v letu 1918 – invalidska šola

Vojna vihra in boji na soški fronti so še vedno divjali in šele po preboju na Soči konec oktobra 1917 je Ljubljana lažje zadihala. »Vsled srečnih vojnih uspehov se je bojna črta na italijanskem ozemlju premaknila daleč tja do Piave. Zato so tudi bolnice premestili bližje – tja v zasedeno ozemlje. Tako je prišla Ljubljana izven vojnega ozemlja in smo bili po 4 letih razmeroma daleč od vojnega hrupa. Bolnice so začeli eno za drugo prazniti in vrsta je prišla tudi na našo«, ³⁴⁷ je v vojno kroniko zapisala kronistka uršulinskega samostana v Ljubljani.

Res se je po preboju na Soči število vojaških bolnišnic v Ljubljani zmanjšalo in marsikatera je prenehala z delovanjem; ne bi pa mogli reči, da jih po preboju ni bilo več. Nekatere so še delovale v dotedanjem obsegu, nekatere pa so – tako kot prej ranjence – sedaj v prvi vrsti sprejemale bolnike in invalidne vojake. Tudi prostore rezervne bolnišnice, ki je dotlej delovala v Marijanišču, so po preselitvi rezervne

³⁴⁴ Dr. Mirko Černič, roj. 29. 4. 1884 v Metliki, † 27. 7. 1956 v Mariboru. Medicino je študiral v Gradcu in na Dunaju, kjer se je specializiral v kirurgiji. Bil je primarij v bolnici v Mariboru. Med drugim je leta 1919 v Ljubljani objavil delo *Pegavica*. Podrobneje glej: *Mirko Černič*, v: SBL, I, str. 93–94. Glej tudi: <http://www.gorenjci.si/Default.aspx?id=134>.

³⁴⁵ Černič, *Doživljaji in doživetja*, str. 33–35.

³⁴⁶ Slovenski narod, 17. november 1917, str. 3.

³⁴⁷ *Vojna kronika uršulink*, str. 47–48.

bolnišnice bližje frontni črti uporabili v ta namen ter tja preselili oddelek za očesne in ušesne bolezni, »in tako je bila hiša zopet polna bolnikov.«³⁴⁸

V tem letu je po pričevanju italijanskega vojnega ujetnika, zdravnika dr. Giovanni Perillija, delovala vojaška bolnišnica tudi na ljubljanskem gradu. Ta je bil sicer določen za karantensko postajo italijanskih ujetnikov, »od julija do novembra 1918« pa je tu delovala omenjena bolnišnica, ki jo je vodil slovenski zdravnik dr. Franc Zupan. V bolnišnici so delovali tudi italijanski zdravniki – ujetniki. Vanjo so »premestili iz ljubljanskih vojaških bolnišnic skoraj vse ranjene Italijane, tako da je bila v kratkem prenapolnjena ter se je delo vršilo neprekinjeno vsak dan od ranega jutra do poznega večera«. Kot je zapisal Perilli, jim je pri tem primanjkovalo zdravil in drugega sanitetnega materiala, zato je bilo delo zdravnikov še bolj oteženo.³⁴⁹

V januarju 1918 so v Ljubljani končno odprli tudi tako želeno obrtno invalidsko šolo,³⁵⁰ ki so jo želeli vzpostaviti že v prvem letu vojne v prostorih obrtne šole, vendar to zaradi vojne z Italijo in širjenja bolnišnice, ki je ob vse večjem številu prihajajočih ranjencev in bolnikov potrebovala vse prostore, ni bilo mogoče. Kljub težkim časom in prostorski stiski je vojaška oblast v obrtni šoli konec leta 1916 ustanovila manjša posebna oddelka (ortopedični in terapevtski) za invalide dežele Kranjske. V teh oddelkih naj bi se poleg izobraževanja invalidov odvijala izdelava potrebnih protez. Invalidi so se zdravili deloma s pomočjo posebnih aparatov, deloma s primernimi opravili v posebnih obrtnih delavnicah, ki jih je vojaška oblast imenovala »Vorschule für die Invalidenschule«. Toda – kot je zapisal vladni svetnik Ivan Šubic v dopisu 24. januarja 1917 – teh delavnic niso mogli obiskovati vsi invalidi, ki naj bi jih bilo takrat okoli 70. Zato je bila vse večja potreba in želja po ustanovitvi invalidske šole. Kot odgovor na to je vladni svetnik Šubic zapisal, da je 10. januarja 1917 »otvoril na lastno odgovornost nekaj skromnega šolskega pouka (pisanje, slovensko in nemški jezik, računstvo) v edinem učnem prostoru, ki ga ima državna obrtna šola še v svojih rokah.« Toda to je bil le prvi poskus, da bi invalidom vsaj malo pomagali v vmesnem času do odprtja prave invalidske šole.³⁵¹ Do tega pa zaradi dogodkov na soški fronti, velikega števila prihajajočih ranjencev in posledično velikih potreb bolnišnic ni in ni hotelo priti. So pa zato za šolanje invalidov posku-

³⁴⁸ *Kronika Marijanišča*, str. 130.

³⁴⁹ *Perilli*, V svetovni vojni na Ljubljanskem gradu, str. 3. Pri tem je treba omeniti, da gre za slovenski prevod članka, ki je sicer izšel v rimskem časopisu *Il Giornale del Ragazzi*.

³⁵⁰ Obširneje o oskrbi vojnih invalidov v Avstro-Ogrski glej: Klasinc, Vojni invalidi v času Avstrije in Avstro-Ogrske, str. 93–102.

³⁵¹ ZAL–LJU 212, t.e. 250: Dopis vladnega svetnika Ivana Šubica deželnemu odboru v Ljubljani z dne 24. Januarja 1917.

šali poskrbeti tudi drugod. Tako naj bi se 18. septembra 1916 odprla strokovna šola za lesno industrijo v Kočevju, kjer so bili posebni tečaji namenjeni invalidom, ki so bili »zmožni nemščine« in so se želeli izobraziti v tej smeri.³⁵²

Ker v Ljubljani ni bilo mogoče računati na izpraznjenje prostorov obrtne šole, je vojna uprava v letu 1917 pred poslopjem te šole, na prostoru, kjer danes stoji filozofska fakulteta, zgradila tri prostorne barake, namenjene invalidski šoli. Ministrstvo za javna dela je ob tem prispevalo še sredstva za nakup potrebne opreme in orodja. »Vse je bilo pripravljeno za pričetek, a izbruhnila je 11. soška bitka in v barake so postavili postelje za ranjence.« So pa zato v tem času potekali posebni tečaji za invalide v trgovski šoli v Ljubljani. Dogovarjali so se za izvajanje podobnih tečajev tudi drugod. Tako naj bi se poseben tečaj za invalide začel na kmetijski šoli pri Novem mestu.³⁵³

V poslopju obrtne šole je sicer še vedno delovala vojaška bolnišnica, so pa za potrebe šole vnovič pridobili že prej postavljene barake. Obrtna invalidska šola je želela bolnim in invalidnim vojakom, ki so se vračali v domovino, predvsem ponuditi možnost, da se »izvežbajo v svojem nekdanjem poklicu temeljito in vsestransko in da popolnijo in razširijo svoje znanje, ali pa da se celo posvetijo novemu poklicu, strokovna izobrazba se jim nudi v najintenzivnejši izmeri in povsem individualno, tako da si pribore v kratkem času boljše in tudi nove pogoje za zaslužek.«³⁵⁴

Tako so vojake invalide sprva usposabljali za ključavničarstvo, stavbno in pohištveno mizarstvo, za kiparstvo v lesu in kamnu. Izobraževali so jih v okviru splošnih predmetov kot nemški in slovenski jezik, računstvo in še posebej pisanje z levo roko. Poleg teh naj bi se pozneje odprli še oddelki za stavbne obrti (zidarska, tesarska, kamnoseška obrt), elektrotehniko in obrti, ki jih sicer v obrtnih šolah niso poučevali: čevljarstvo, krojaštvo, knjigoveštvo in pletarstvo. V samo šolo so poleg vojakov invalidov, ki so se vračali v domovino, in tistih, ki so tja prihajali iz različnih vojaških zdravilišč, sprejemali tudi invalide, ki so bili iz vojske že odpuščeni. Vsem je bila zagotovljena polna vojaška oskrba; velika verjetnost pa je, da so jim morali nuditi tudi določeno zdravstveno oskrbo in nego. Na to nas navaja predvsem časopisna notica Rdečega križa, objavljena v Slovenskem narodu maja 1918. Z njo je Rdeči križ opozoril, da šola za invalide v Ljubljani nujno potrebuje bolniških strežnic, in apeliral na tista dekleta, »katere bi se izučile po svoji zmožnosti za maserke in ortopedično

³⁵² Slovenec, 5. oktober 1916, str. 4.

³⁵³ ZAL–LJU 212, t.e. 250: Preskrba invalidov. Poročilo vladnega svetnika Ivana Šubica na zborovanju dobrodelnih društev v Ljubljani, dne 27. septembra 1917, str. 8.

³⁵⁴ Slovenski narod, 3. januar 1918, str. 3.

zdravljenje.« Dekleta so za takšno delo seveda morala biti fizično sposobna, med pogoji pa sta bila navedena še »dobro ime in znanje deželnih jezikov.«³⁵⁵

Tako kot za invalide so skušali v Ljubljani poskrbeti tudi za vojake, ki so zboleli za tuberkulozo. V ta namen so sredi avgusta 1918 v belgijski vojašnici odprli prvi dom za tuberkulozne vojake na Kranjskem. Nameščen je bil v trinadstropnem poslopju na severni strani vojašnice. Kljub pohvali o vzorni urejenosti prostorov, ki veje iz časopisnega poročila, so se že ob odprtju zavedali, da je bila izbrana stavba neprimerna za takšen dom. Stala je namreč blizu glavnega kolodvora; severni veter je od tam zanašal dim lokomotiv, kar za bolnike zagotovo ni bilo primerno. Slovenski narod je opozarjal, da bo zaradi tega »prav pogosto treba okna zapirati«, kljub temu pa se je »napravilo iz poslopja kar je bilo sploh mogoče.«³⁵⁶

Ljubljana je bila torej tudi še po preboju na Soči in v letu 1918 eno od mest, v katerem so v različnih sanitetnih in drugih ustanovah skušali po najboljših močeh poskrbeti za vse ranjene, invalidne in obolele vojake.

³⁵⁵ Slovenski narod, 8. maj 1918, str. 5.

³⁵⁶ Prav tam, 21. avgust 1918, str. 3.

RANJENCI IN OBOLELI V LJUBLJANSKIH BOLNIŠNICAH

»Šele v bolnišnici se pokaže, kaj je vojna.«
(Erich Maria Remarque)³⁵⁷

TRANSPORT IN RAZMESTITVE PO BOLNIŠNICAH

V prvih mesecih vojne so ranjence na glavnem ljubljanskem kolodvoru pričakali svojci in prijatelji, pozdravit so jih prišli zastopniki mesta in dežele Kranjske ter ljubljanski meščani. Sanitetni vlaki pa so postajali vse pogostejši; še posebej se je njihovo število povečalo, ko je v vojno vstopila Italija. Če so ljudje dotlej še sočutno sprejemali ranjence ter jim skušali po svojih močeh pomagati, so se ob vedno novih transportih nanje privadili ter jih, kakor piše Milčinski, komajda še opazili: »Vozov, ki vso noč mimo hiše ropotajo z ranjenci, da se stresa hiša, več ne slišim, privadil sem se jim, opozarjajo me nanje gosti, ki prvič prenočujejo pri nas. Danes popoldne je mimo pridrčal lukoviški avto, nabasano poln sedečih in stoječih ranjencev, in sem zasačil samega sebe, da skoraj niti nisem pogledal tja, tako smo otopeli napram grozotam vojne.«³⁵⁸

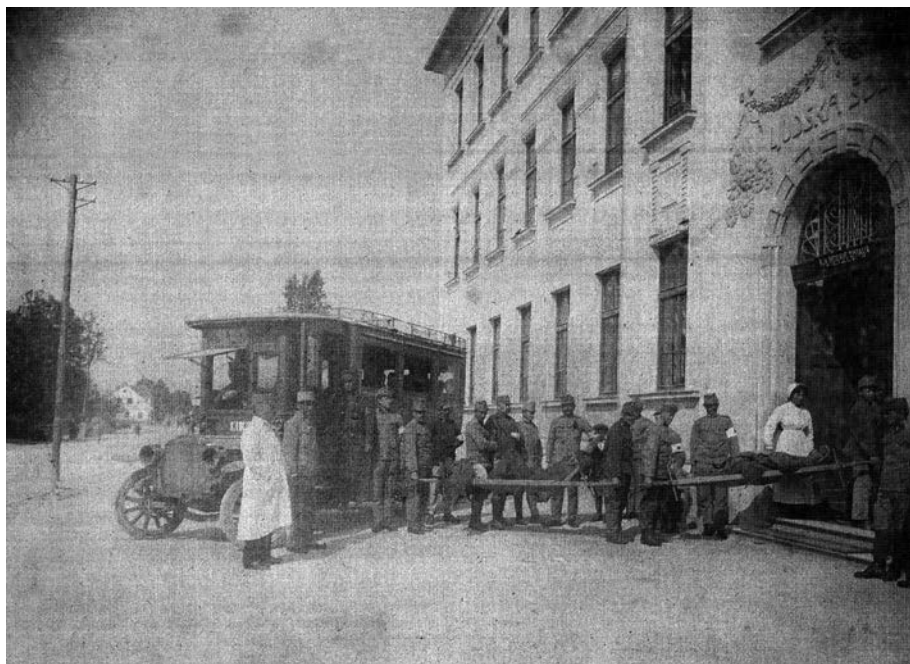
Poleg tega so se ljudje vse bolj spopadali s težavami lastnega vsakdana in »nestrpno čakajoče množice«, ki bi pozdravila ranjence na kolodvoru, ni bilo več. So jih pa zato ob prihodu tam pričakovali službujoči zdravnik, sanitetno moštvo, dame Rdečega križa ter člani prostovoljnega in gasilskega društva.³⁵⁹ Sanitejci in člani prostovoljnega gasilskega društva so ranjence in obolele prenesli iz vagonov do okrepčevalne postaje, ki jo je na kolodvoru vzpostavil Rdeči križ. Tu so jih dame RK pogostile z okrepčilom. V ta namen je RK v časopisju večkrat potrkal na srca prebivalcev s prošnjo, naj jim darujejo zlasti kavo, čaj, rum, sladkor in čokolado.³⁶⁰ Toda sklepati smemo, da takšnih daril ni bilo ravno na pretek, prav gotovo pa ne toliko, kolikor so jih ljudje darovali v prvih mesecih vojne, saj sta pozneje zavladala pomanjkanje in draginja, poleg tega pa so se po odprtu soške fronte na Kranjskem znašli še begunci iz primorskih krajev.

³⁵⁷ Remarque, *Na zabodu nič novega*, str. 141.

³⁵⁸ Milčinski, *Dnevnik*, str. 143.

³⁵⁹ Rus, *Zdravstveno oskrbovanje*, str. 3–4.

³⁶⁰ Slovenski narod, 2. avgust 1915, str. 5.

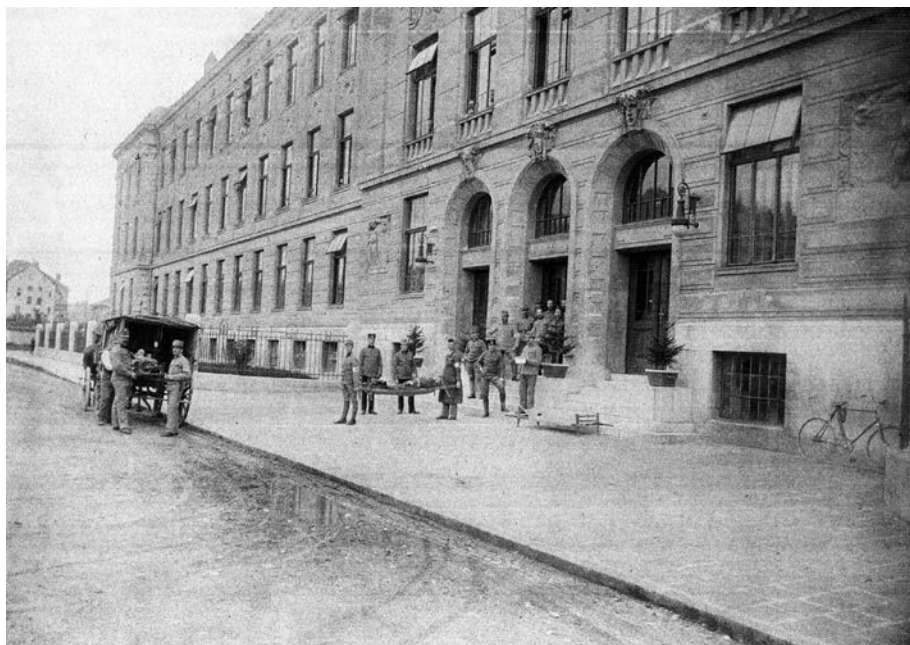
11. Transport ranjencev v podružnico garnizijske bolnišnice v šolo na Viču. (Iz zapuščine dr. Hawline)

Po okrepčilu – navadno so postregli vsaj s čajem ali kakšno drugo pijačo – so ranjence prenesli do sanitetnih vozov in avtomobilov. Prenos ranjencev od tirov do vozil pa ni bil ravno lahek, saj so bile razmere na kolodvoru dokaj slabe: »Težko ranjene morajo nositi preko tirov in nič čudnega bi ne bilo, če stresejo enkrat težko ranjenega, ki bi ga morali rahlo nositi, da se ne strese preveč, z nosilnice.«³⁶¹

Nič boljše niso bile razmere na cesti (Cesta na Južno železnico), ki je vodila do kolodvora in s katero je upravljala železnica. Na slabo stanje je že v maju leta 1914 opozarjal *Slovenec*, ko je zapisal, da je cesta »tako jamasta kakor kaka najslabša hribovska«. ³⁶² Ker je bil na njej gost tovorni promet, so bila upravičena tudi opozorila na mučenje konj, ki velikokrat niso zmogli prepeljati po tako razriti cesti niti srednje naloženega voza. Očitno pa vse kritike niso kaj dosti zalegle, saj je bila cesta

³⁶¹ Prav tam, 9. december 1914, str. 4.

³⁶² *Slovenec*, 6. maj 1914, str. 5.

12. Prenos ranjencev v obrtno šolo v Ljubljani. (Iz zapuščine dr. Hawline)

v slabem stanju tudi še v času, ko so v Ljubljano prihajali transporti ranjencev.³⁶³ Voznikom sanitetnih vozil je zato sama vožnja povzročala velike težave, saj so morali voziti po razriti cesti zelo počasi iz obzirnosti do ranjenih vojakov, še posebej do tistih, ki so bili težko ranjeni. Upravičeno je torej zapisal *Slovenski narod*, da je cesta skorajda neuporabna in da »če bi malo hitreje vozili, bi se utegnile zlomiti osi ali pa bi vsaj stresli ranjencu dušo s telesa.«³⁶⁴ Če sklepamo po časopisnih poročilih, do takšnega tragičnega dogodka ni prišlo, omenjena kritika pa je po vsej verjetnosti vendarle spodbudila železnico, da se je lotila popravil.

Bolnike in ranjence so z vozovi in sanitetnimi vozili razvažali v različne bolnišnice, ki so jih izbrali glede na težavnost poškodb oziroma vrsto bolezni prispelih vojakov. Tu so jih pričakali sanitejci z nosili: »Težko ranjene so naložili nanje, manj ranjene so samo podpirali; nekatere pa so si naložili tudi na hrbet.«³⁶⁵ Tako so jih

³⁶³ Slovenski narod, 13. november 1914, str. 2.

³⁶⁴ Prav tam, 9. december 1914, str. 4.

³⁶⁵ *Vojna kronika uršulink*, str. 17–18.

spravili v bolnišnico. Večino so namestili po garnizijskih podružnicah in drugih rezervnih bolnišnicah, najtežje primere pa so prepeljali v garnizijsko ali deželno bolnišnico ter v Leonišče.

HIGIENA IN OPERACIJSKI POSEGI

V vseh bolnišnicah je sledil enak postopek sprejema: ranjence so vpisali ter vsakega takoj po prihodu umili, ostrigli, obrili in preoblekli v sveže perilo.³⁶⁶ Vauhnik je svoj sprejem v dunajsko bolnišnico opisal takole:

»Komaj so postavili nosilnico z menoj na hodnik, sta prišli dve krepki bolniški sestri in me ponesli v veliko kopalnico, nakar se vržeta name kot dve hijeni in v trenutku sem bil popolnoma nag; na sebi sem imel samo obvezo na nogi z zimsko rokavico zdravnika dr. Armutha! Dali sta me pod prho, ena kot bi trenil je strgala obvezo z noge ter začela rano posipavati z nekim rumenim prahom. Bolečine so bile strašne, da sem tulil kot zver. Ker sta se "babi" pri tem smejali, sem se še bolj razjezil in ju psoval z besedami iz dunajskega dialekta. Znorel bi od bolečin, ko sta mi vročo prho brizgali v rano, pa mi je ena rekla: "Dragi moj, midve sva tega že navajeni. Če bi vi slišali, kaj nam pravijo drugi. Midve pa se samo smejiva." Odleglo mi je, ker sem mislil, da samo z menoj tako ravnata in me mučita. Njune besede pa so me poučile, da je to pač običajna procedura in revi ne moreta nič za to, če imata tak nehvaležen posel.«³⁶⁷

Tudi zdravnik dr. Mirko Černič je v svoji brošuri o pegavici (tifusu) opisal, kako se je v vojaških bolnišnicah ob tem poskrbelo še za dezinfekcijo. Tako so v infekcijski vojaški bolnišnici, ki jo je vodil, imeli posebno stavbo – razuševalnico:

»Pri vhodu soba, kjer smo bolnika do nagega slekli. Perilo in obleka je šlo skozi okno naravnost v desinfektor, kjer je ostalo v pari nad 100 ° dobre pol ure, s čemer je bila vsa ušiva zalega uničena. Iz te sobe je prišel bolnik v naslednjo, kjer smo ga na mizi od temena do nožnih palcev obrili, brez ozira na moško ali žensko. Naglašam obrili do zadnje kocinice (pozor na pazduho, osramje, perineum, roke in bedra, da ne ostane kaka kocina z gnjido, iz katere se menda 6. dan izkoti uš!). Iz brivnice je prišel bolnik v kopalnico, kjer so se lažji primeri tušali z vročo vodo in milom ter ščetko, težji kopali v bani, po kopeli v četrto sobo oblačilnico, kjer ga je

³⁶⁶ Rus, Zdravstveno oskrbovanje, str. 3–4.

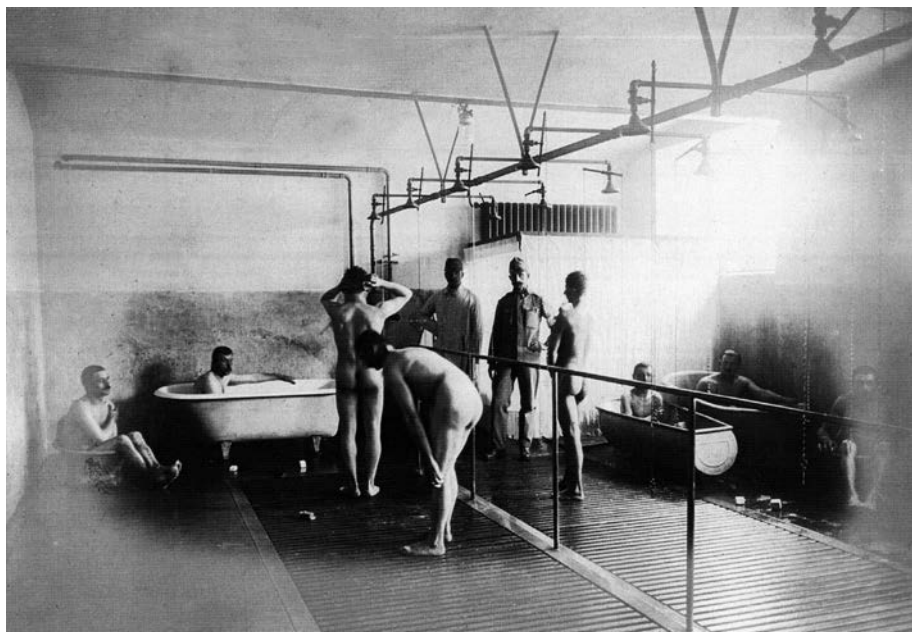
³⁶⁷ Vauhnik, *Pe-fau*, str. 131.

čakalo sveže perilo in nosilke, na katerih se je spravljal v bolniško sobo skozi izhodišče razuševalnice, ki je bila v obliki podkve, na katere enem koncu je bil vhod, na drugem izhodišče. Predno smo ga v oblačilnici oblekli, smo ga namazali zlasti pod pazduho in na osramju z unguentum cinereum ali praecipitatum, da je bila sigurnost popolnejša.« Kot je še opisal dr. Černič, so obleko in perilo dali v dezinfektor na paro; ponekod pa so v ta namen uporabili posebne peči z vročim zrakom. Za uspeh je bilo pomembno, da je bilo perilo izpostavljeno vročini »nad 100° vsaj pol ure«. Černič je ob tem zapisal še opozorilo, da za popoln uspeh oblačila in perilo ne smejo biti preveč zvita, sicer bi vročina ne opravila naloge s svojo »*uničevalno silo*« v tako kratkem času. Poskrbeli pa so tudi za usnje in gumi ter kožuhovino. Za ta material so uporabili 5-odstotno lizolno ali fenolno raztopino. V njej so dobro namočili npr. usnje ali kožuhovino ter tako pomorili morebitne uši. Poskrbeti pa so morali tudi za prostor, saj je bila ta zgradba po opravljenih postopkih polna uši in gnid. Doktor Černič je zapisal, da so to storili s posebno brizgalko »unicum«, s katero so poskropili vse prostore, stene in strop. »Lase in kocine smo vrgli v peč, ki je itak zmerom delovala, da ni bilo ljudem prehladno«. Poleg tega je omenil, da so imeli sanitejci, ki so opravljali službo v slačilnici, pa tudi tisti, ki so delali v brivnici, posebna varnostna oblačila. Ta naj bi bila »iz prepariranega platna za jadra, v kateri je tičal ves razen obraza. Tudi roke so bile v rokavicah, če tudi so ljudje sploščka težko opravljali svoj posel, a morali so se navaditi, ker ravno roke so pri slačenju in britju najbolj v nevarnosti.«³⁶⁸

Takšna skrb za čistočo je bila seveda popolnoma na mestu, saj so se prav zaradi slabe higijene in uši, ki so bile vsakodnevne spremljevalke vojakov, širile bolezni. Vojaki na fronti namreč za potrebno higieno niso imeli niti ustreznih sredstev niti časa, saj so se tam kar naprej vrstili napadi in protinapadi, premiki in vojaška povečanja, zato so morali biti neprestano na preži.

Po vstopu Italije v vojno so se razmere v ljubljanskih bolnišnicah verjetno spremenile tudi glede čistoče. Dotlej so namreč vozili v Ljubljano bolnike in ranjence s severnega in južnega bojišča, ki so bili pred tem vsaj nekaj dni že v kateri od vojaških bolnišnic ali na kateri od karantenskih postaj. Tam so po vsej verjetnosti ustrezno poskrbeli za njih tudi z ozirom na higieno, tako da je bila ljubljanskim bolnišnicam velikokrat prihranjena glavčina omenjenega dela. Po italijanski vojni napovedi pa so bolnike in ranjence v Ljubljano vozili tudi naravnost s soškega bojišča. Že res, da so skušali glede higijene tudi v tamkajšnjih sanitetnih zavodih in že omenjenih vojaških kopališčih storiti vse, kar je bilo mogoče, toda ob večjih bitkah je bilo težko

³⁶⁸ Černič, *Pegavica*, str. 7–8.

13. Skrb za higieno med ranjenci in obolelimi v ljubljanski bolnišnici. (Iz zapuščine dr. Hawline)

poskrbeti za vse. Zato jim je nenehno prihajajoče ranjence ob prvi oskrbi velikokrat uspelo le za silo obvezati; šele v ljubljanskih bolnišnicah »so vse preobvezali in očistili in potem manj nevarno ranjene v zaledje odposlali.«³⁶⁹ Seveda se zaradi velikega števila vedno novih transportov in (pre)obremenjenega strežnega osebja upravičeno postavlja vprašanje, kako temeljito so v času soških bitk lahko poskrbeli za njihovo higieno tudi v Ljubljani. Dejstvo pa je, da so to seveda po najboljših močeh poskušali zagotoviti, saj so se zavedali, da bi neupoštevanje omenjenega dejavnika lahko imelo zelo resne posledice: izbruh epidemijskih bolezni v samih bolnišnicah, ki bi terjale še več žrtev.

Po sprejemu in namestitvi ranjencev v bolnišnici so, kjer je bilo to potrebno, zdravniki opravili operacijske posege. Največkrat je šlo za oskrbo strelnih ran in odstranjevanje granatnih delcev ali krogel. Zelo pogosto pa so opravljali tudi amputacije ranjenih in, posebej v zimskem času, zamrzlih udov. Milčinski je tako 17.

³⁶⁹ Kržišnik, Zavod sv. Stanislava v vojnih letih 1914–1916, str. 5.

14. Dr. Hawlina z osebjem v operacijski sobi v obrtni šoli. (Iz zapuščine dr. Hawline)

decembra 1914 v svoj dnevnik zapisal, da naj bi v ljubljanskih bolnišnicah tedaj opravili kar 100 amputacij.³⁷⁰ Navedenega števila sicer ni mogoče potrditi, prav gotovo pa je bilo tovrstnih posegov v tistem času veliko.

Ob izgubi roke ali noge so bili le redki vojaki res pripravljeni na to žrtev. Mednje je spadal vojak Franc Hladjak, ki ga je na fronti težko ranil šrapnel, zato je bil pripeljan v eno izmed ljubljanskih bolnišnic. Tu so mu morali januarja leta 1915 amputirati roko. Po operaciji je svojim staršem poslal pismo, v katerem je med drugim zapisal: »Previdnost božja je hotela, da mi je ohranila življenje, a usoda je hotela, da sem izgubil roko. Dragi domači! Ne žalujte radi tega. Kristus je rekel: "Dajte cesarju, kar je cesarjevega, in Bogu, kar je božjega!" Zato smo tudi mi vojaki dali če treba, tudi življenje, zlasti pa svoje moči in svoje ude v blagor domovine.«³⁷¹

Toda takšnih primerov je bilo malo. Veliko več je bilo ranjencev, ki so takšen poseg težko sprejeli brez žalosti in solz. Posebej hudo je bilo fantom in možem, ki so

³⁷⁰ Milčinski, *Dnevnik*, str. 65.

³⁷¹ Slovenec, 27. januar 1915, str. 5.

bili določeni, da prevzamejo domačijo, kmetijo ali obrt, pa so ostali brez roke ali noge in tako nesposobni za opravljanje težjih del.³⁷² Ne glede na to je bilo z amputacijo rešeno marsikatero življenje. Poleg tega so bili vojaki z njo rešeni tudi frontnega pekla.

Kratek ekskurz: Oslepeli vojaki

Medtem ko so nekateri na frontah izgubili roko ali nogo, so se s front vračali tudi takšni, ki so oslepeli. Granatni delci, eksplozije, drobci kamenja so bili med glavnimi razlogi za izgubo vida. Večina teh oslepelih vojakov je bila sprva raztresena po bolnišnicah v celotni monarhiji. Dežela Kranjska tedaj namreč sploh ni premogla lastnega zavoda za slepe, kjer bi lahko ustrezno poskrbeli za oslepele vojake, pa tudi za civiliste. Kljub poskusom zavoda med vojno niso ustanovili. Zato pa je takšna ustanova bila na Štajerskem, v Gradcu. V tamkajšnji Odilien-Blindeninstitut³⁷³ je sčasoma prišla tudi velika večina oslepelih vojakov slovenskega rodu. Tu so se urili v ročnih spretnosti, npr. v izdelovanju krtač, učili pa so se tudi nemškega jezika in branja pisave za slepe. Posebej požrtvovalno je takrat za njih skrbela usmiljenka sestra Klara Vrhunc.³⁷⁴ Toda dolgo časa so bili ti oslepeli v vojni vihri spregledani. Šele pozivi sestre Klare in časopisni članek v *Slovencu*, ki naj bi ga napisal I. Lebar,³⁷⁵ so pripomogli, da so se začeli slovenski ljudje bolj zanimati za njihovo usodo in jim po svojih močeh pomagati bodisi s finančnimi sredstvi in skromnimi darili bodisi z obiski v njihovem zavodu. Nekateri od teh oslepelih vojakov so se pozneje večkrat odzvali s pismi, v katerih so opisovali svoje trpljenje in drobna doživetja.³⁷⁶

NOVE IN NOVE OPERACIJE V LJUBLJANI

Po odprtju soške fronte so se z vedno novimi ranjenci, ki so prihajali z bojišča, kar naprej vrstile tudi operacije:

³⁷² Domoljub, l. 1915, št. 6, str. 87.

³⁷³ Omenjeni inštitut še vedno deluje. Več o njem glej: <http://www.odilien.at/de/Institut/Aus-der-Chronik>.

³⁷⁴ O sestri Klari oz. Franici Vrhunc (10. 6. 1881–7. 2. 1964), slovenski tiflopedagoginji, glej: Jakopič, Vrhunc Franica, str. 629.

³⁷⁵ Lebar, Pol ure med slovenskimi slepci – mučeniki, str. 1.

³⁷⁶ V Dolenjskih novicah se je tako s črticami večkrat oglasil oslepeli vojak Franc Medle. Prim.: Dolenjske novice, 3. 1. 1918, str. 4.

»Vselej, ko je došel nov transport, je sledila ena operacija drugi. Včasih so se slišali bolestni klici trpinov daleč na vrt. Strašno, da je šlo človeku skozi mozeg in kosti. Nekateri je imel kroglo globoko v glavi, že je pričelo gniti okrog nje, pa mu jo je moral zdravnik potegniti iz občutno boleče materije. Reveži so trpeli neznosne bolečine.«³⁷⁷

Navadno so operacijske posege izvajali v vseh ljubljanskih bolnišnicah. Najtežje, dostikrat celo brezupne primere so pripeljali v garnizijsko in v deželno bolnišnico ali pa v Leonišče, ki je bilo namenjeno predvsem najtežjim ranjencem. Tam so jim zdravniki skušali z operacijskimi posegi rešiti življenje, ki je velikokrat viselo na nitki. V takšnih operacijah v Leonišču je glavna vloga pogosto pripadla doktorju Šlajmerju, ki je s svojim znanjem storil vse, da bi pomagal ranjencem. Po zapisih v časopisju lahko sklepamo, da njegov trud in trud zdravnikov, ki so prav tako delovali v omenjeni ustanovi, ni bil zaman: »Na sto in sto ranjencev se je razšlo iz Leonišča v Ljubljani po širni Avstriji in Ogrski. S solzami v očeh pripovedujejo o naravnost čudežnih ozdravljenjih, ki so se izvršila v tej bolnici. Sami so žive priče občudovanja vredne zdravniške umetnosti.«³⁷⁸

Zanimivo je, da so v Leonišče kljub njegovi prvenstveni namembnosti sprejemali tudi druge bolnike. To v svojem dnevniku potrjuje Franc Zupančič, ki je bil v oktobru 1916 tja pripeljan s postavljeno diagnozo srčne nevroze in mišične revme. Ker je vedel, da je bolnišnica namenjena le težkim ranjencem, je bil prepričan, da ga bodo takoj odslovili. Vendar se to ni zgodilo. Na zdravljenju v Leonišču je ostal več kot 14 dni, nato je bil poslan v toplice v Rogaško Slatino.³⁷⁹

BOLEZNI

Z omenjenim Zupančičem zdravniki niso imeli težkega dela, nasprotno pa so imeli veliko opraviti z vojaki, obolelimi za nalezljivimi boleznimi, ki so, kot je bilo že omenjeno, takrat razsajale po bojiščih. Poleg sovražnika so vojakom najbolj grozili trebušni legar (tifus), kolera in griža,³⁸⁰ pojavljale pa so se še različne druge bolezni.

Kolera, tifus in griža spadajo med nalezljive črevesne bolezni. Griža povzroča pri bolniku bolečine v trebuhu, telesno oslabelost, bljuvanje in diarejo. Podobni simptomi se kažejo tudi pri bolniku, obolelem za kolero, poleg tega pa je prisotna še stalna

³⁷⁷ *Vojna kronika uršulink*, str. 21.

³⁷⁸ Slovenski narod, 13. februar 1915, str. 3.

³⁷⁹ Zupančič, *Dnevnik*, str. 160–162.

³⁸⁰ Slovenec, 2. december 1915, str. 7.

žeja in padanje telesne temperature. Toda medtem ko ta pri koleri pada, pri tifusu narašča, zato so to bolezen velikokrat imenovali vročinska bolezen. Sprva sta se pri takšnem bolniku pojavila le utrujenost in glavobol, po dveh do treh tednih pa so se temu pridružili še visoka temperatura, žeja, napet trebuh in rdeče lise po telesu.³⁸¹ Pri vseh treh boleznih je bil način okužbe enak: »Trebušni legar, kolera in griža pride v človeško telo samo z okuženo jedjo in vodo.«³⁸² Vojakom so zato svetovali, naj prekuhavajo vodo in naj si pred jedjo vedno umivajo roke. Da bi ne zboleli za pegastim tifusom, ki so ga razširjale oblačilne uši, so poudarjali skrb za snažnost perila. Toda na frontnih črtah ni bilo mogoče upoštevati teh nasvetov, kajti tam so vremenske nevšečnosti, blato, umazanija in pomanjkanje sredstev za vzdrževanje higiene sestavljali vsakodnevne razmere, v katerih je vojak opravljal svojo službo na bojišču. Zaradi tega je veliko vojakov obolelo. Zanje so skušali ustrezno poskrbeti najprej neposredno v zaledju frontnih črt, pozneje pa s premestitvijo v notranjost države.

Ljubljanski zdravniki so se z omenjenimi nalezljivimi boleznimi srečali takoj na začetku vojne. Že 8. oktobra 1914 je bil iz mobilne rezervne bolnišnice v Galiciji v Ljubljano premeščen vojak 17. pešpolka, pri katerem so opazili znake obolevnosti za kolero. Sum so »telegrafično« sporočili v Ljubljano, na tamkajšnjem kolodvoru so ga pričakali z infekcijskim vozilom ter takoj odpeljali na infekcijski oddelek deželne bolnice. Tam so opravili preiskavo, ki je potrdila, da je vojak zbolel za kolero, zato so ga pridržali na zdravljenju.³⁸³ Čeprav naj bi se nato stanje obolelega v bolnišnici izboljšalo, je *Slovenec* že v naslednjih dneh poročal, da je bolniški podlegel.³⁸⁴ Hkrati s to žalostno vestjo je časopis objavil, da sta v Ljubljani za to boleznijo obolela še dva vojaka.

Že v naslednjem mesecu je *Slovenec* med drugim poročal o smrti vojaka 17. pešpolka Janeza Čadeža, ki je v ljubljanski bolnišnici umrl za tifusom.³⁸⁵ O tifusu je časopis poročal še v decembru, ko je bil v Ljubljano pripeljan oboleli vojak 27. domobranskega pešpolka Martin Perlot, ki je na ljubljanskem kolodvoru tej bolezni tudi podlegel.³⁸⁶ Ne vemo, za katere vrste tifusa je v obeh primerih šlo, zagotovo pa obstaja verjetnost, da je s tem zadnjim transportom v ljubljanske bolnišnice prispel še kakšen vojak, ki je v sebi nosil klice katere od nalezljivih bolezni.

V januarju 1915 je *Slovenski narod* poročal tudi o primerih pegastega tifusa. Ti

³⁸¹ Šega, *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani*, str. 41–43.

³⁸² *Slovenec*, 2. december 1915, str. 7.

³⁸³ Prav tam, 12. oktober 1914, str. 5.

³⁸⁴ Prav tam, 17. oktober 1914, str. 5.

³⁸⁵ Prav tam, 19. november 1914, str. 6.

³⁸⁶ Prav tam, 9. december 1914, str. 5.

so se pojavili v Celju in okolici, zato je časopis svaril, da se lahko ta bolezen kaj hitro razširi tudi do Ljubljane. Obenem je bil v časopisni notici na kratko pojasnjen tudi sam način okužbe: »Pegasti legar prenašajo v prvi vrsti uši. Človek dobi ta legar, če ga taka uš piči ali če uši na koži zmečka. Boj proti pegastemu legarju je torej boj zoper uši. V prvi vrsti je treba pri vojaki, ki prinesejo uši z bojišča, to bolezen zatreti. Zdravniki priporočajo zoper uši v oblekah naftalin, zoper druge uši pa kresolpuder.«³⁸⁷

Ker je bila ta bolezen med vojaštvom zelo pogosta, jo je treba opisati nekoliko natančneje. Pegasti tifus v resnici prenašajo bele ali oblačilne uši, ki so bile na fronti praktično vsakodnevne vojakove spremljevalke. Bolezen sama se ne prenaša toliko s pikom, temveč z iztrebki uši. Uš je zmeraj lačna, zato pika človeka in izloča mnogo z virusom okuženih iztrebkov. Človek se zaradi srbenja praska in si s tem utira iztrebke v kožo, bolezen pa je potem neizogibna. Z njo se je leta 1916 srečal tudi dr. Mirko Černič, ki je kot vojni zdravnik deloval v vojaški bolnišnici v Kisielinu³⁸⁸ na Poljskem. Pri tem pa ni skrbel le za vojake, temveč je skušal pomagati tudi tamkajšnjemu prebivalstvu. Marca 1916 so ga tako poklicali k hčerki nekega nemškega priseljenca. Po vrnitvi domov si je z drugimi zdravniki krajšal čas s kartami, ko je nenadoma omedlel. Imel je visoko vročino, zato so ga takoj spravili v posteljo, vendar natančneje diagonze ni bilo mogoče postaviti. Poleg vročine so se pojavili še hud glavobol in bolečine po vsem trupu, ki so mu jih morali lajšati z injekcijami. Peti dan bolezni so ga odpeljali v epidemijsko bolnišnico v Vladimir Volinjski,³⁸⁹ kjer so se že naslednjega dne pojavili izpuščaji: »pege umazano-rdeče barve po telesu in udih.«³⁹⁰ Zdaj ni bilo več dvoma – doktor Černič je zbolel za pegastim legarjem. Za strežbo so mu dodelili »skrbno in razborito poljsko usmiljenko«, ki mu je stregla in ga opazovala. Ker je bolezen slabila njegov krvni obtok, se mu je večkrat bledlo in je padal v delirij. Sam o tem poroča: »Kar po steni sem hotel plezati in skočiti skozi okno iz drugega nadstropja. Dati so morali strežnici v pomoč vojaka, ki je pomagal, obdržati me v postelji. [...] Deseti dan bolezni je bil kritični dan s hudim nemirom, divjimi deliriji in prenehajočim utripanjem srca. Trinajsti dan je izpuščaj izginil, vročina je začela padati, nakar sem zaspal in spal dolgo, dolgo, menda dva dni in dve noči zdržema.«³⁹¹ Da bi si opomogel, pa tudi zaradi karantene, je doktor Černič ostal v bolnišnici še tri tedne, nato pa je bil poslan na bolezenski dopust.

³⁸⁷ Slovenski narod, 9. januar 1915, str. 3.

³⁸⁸ Kisielin pri Luc'ku (Luc'k, glavno mesto Volinije), danes mesto v zahodni Ukrajini.

³⁸⁹ Vladimir Volinjski (ukr. Volodimir Volyns'k), danes mesto v zahodni Ukrajini.

³⁹⁰ Černič, *Doživljaji in doživetja*, str. 62.

³⁹¹ Prav tam, str. 64.

Bolezen so takrat zdravili, kakor poroča Černič, predvsem s kofeinom, da so z njim krepili krvni obtok v žilah, skrbno pa so pazili tudi na to, da so imeli bolniki dovolj svežega zraka. Zato se je dogajalo, da so bila sredi mrzle zime v bolniških sobah odprta vsa okna.³⁹²

Tudi v Ljubljano so v naslednjih vojnih mesecih prihajali bolniki, ki so zboleli za katero od ostalih nalezljivih bolezni. Tako je o novem primeru kolere poročal *Slovenec* 7. junija 1915, ko je v garnizijski bolnišnici umrl bosansko-hercegovski vojak Gjuadin Stojan, istega dne pa je umrl še en vojak v deželni bolnici. Tudi zanj se je govorilo, da je imel kolero, toda zdravniki so bili »mnenja, da je imel le pljučnico.«³⁹³

V mestne bolnišnice je na zdravljenje prišlo tudi večje število obolelih vojakov. Poročilo o zdravstvenem stanju v Ljubljani od 21. junija do 20. julija 1915 tako med drugim navaja, da je bilo med vojaštvom prijavljenih 64 primerov trebušnega tifusa, od tega je 25 vojakov umrlo, 13 primerov griže, 1 škrlatinka, 2 primera otrplega tilnika, od tega je en vojak umrl, za kolero pa so zboleli in ji tudi podlegli 4 vojaki. Vsi vojaki so v mesto prišli že oboleli.³⁹⁴

Prav konec julija 1915, v času druge soške bitke, je med vojaki na soškem bojišču razsajala griža, tej pa se je pridružila še kolera. S karanteno in drugimi ukrepi so v nekaj tednih sicer ustavili širjenje bolezni, kljub temu pa so bile, kot je bilo že omenjeno, izgube zaradi tega v drugi soški bitki toliko večje.³⁹⁵

V času omenjene epidemije so morali v Ljubljano pripeljati veliko število obolelih vojakov, zaradi česar je začelo v mestu primanjkovati sanitetnega materiala in zdravil. To posredno dokazuje telegram, ki so ga 30. avgusta 1915 poslali dunajski vojaški direkciji za zdravlila: »Prosimo za pošiljko 15 kg amidopirina, 30 kg tannalbina, 20 kilogramov bismutum subnitricium, 10 kilogramov opija – nujna potreba epidemijskih bolnic = garnizijska lekarna.«³⁹⁶

Amidopirin se je uporabljal predvsem za zbijanje vročine, tanalbin za preprečevanje diareje, bizmutov subnitrat za razkuževanje črevesja v primeru črevesnih vnetij, opij pa za lajšanje hudih bolečin.³⁹⁷

Tudi v naslednjem letu je bilo v Ljubljano pripeljanih veliko bolnikov, ki so zboleli za različnimi boleznimi. Tako se je v epidemijski bolnišnici, kjer je stregla neča-

³⁹² Prav tam, str. 69.

³⁹³ Slovenec, 7. junij 1915, str. 5.

³⁹⁴ Prav tam, 21. julij 1915, str. 1.

³⁹⁵ O izgubah v 5. armadi med drugo soško bitko glej: Simić, *Po sledih soške fronte*, str. 53.

³⁹⁶ ÖSTA/KA, Kriegsministerium (KM.), Register 1915, Abt. 14, Nr. 11-1/10-20.

³⁹⁷ Za pojasnila se iskreno zahvaljujem dr. Stanetu Pajku, mag. farmacije, asistentu na Katedri za farmacevtsko kemijo na Fakulteti za farmacijo.

kinja škofa Jegliča, v začetku maja 1916 zdravilo več kot 900 bolnikov. Večinoma je šlo za vojake, ki so zboleli za pljučnico ali vnetjem porebrnice, nekaj pa jih je imelo koze in pegasti tifus. Zadnji so bili seveda popolnoma izolirani.³⁹⁸

Dogajalo pa se je, da so obolevali tudi sanitetni strežniki, ki so delovali v ljubljanskih bolnišnicah. V Marijanišču je leta 1915 obolelo 10 sester »na vročinski bolezni (tifusu)«, zato so vse odpeljali v deželno bolnišnico: »V desetih tednih so polagoma vse okrevale, le s. Henriki je pustila ta bolezen hude posledice.«³⁹⁹ Omenjene se je lotila še sušica in je čez nekaj mesecev umrla. Strežnice in strežniki pa so obolevali tudi drugod. Tako sta v aprilu 1917 v belgijski rezervni bolnišnici za pegastim tifusom obolela sanitetni vojak Josip Žele in srbski vojni ujetnik Milan Milić. Ta je bil v bolnišnici zaposlen kot brivec za srbske vojne ujetnike. *Slovenski narod* je bil presenečen nad pojavom te bolezni, saj naj bi že od decembra ne bilo »nikakega pojava legarja, zato si ne morejo raztolmačiti, kako sta se pripetila ta dva slučaja.«⁴⁰⁰ Oba bolnika so prepeljali v epidemijsko bolnišnico na Kodeljevem.

Poleg tega so vojaki obolevali tudi za spolnimi boleznimi. Prostitucija se je v času vojne namreč zelo razširila, z njo pa tudi različne spolne bolezni. O nemoralnosti med vojaštvom je škof Jeglič v svojem dnevniku med drugim zapisal:

»Od vseh strani se čuje o nemoralnosti naših oficirjev: dobro jedo in pijo, pa z ženskami nesramno živijo. Mnogo je sifilističnih; marsikateri se sam nalašč okuži, da mu na fronto ni treba. Boljši so rezervni častniki, tudi bolj obzirni. Častnik iz Moravske ima brata zdravnika na Dunaju v sifilističnem oddelku: ta mu je rekel, da ima premnogo posla in sicer skoraj s samimi dunajskimi damami. Vojaki tudi nesramno živijo. [...] Od vojakov sem čul, da je v dnevnem povelju stalo, da bo vsak častnik kaznovan, ki postane sifilističen, ker se tako stori nesposobnega za službo, ravno tako opomin, da celo zakonski možje pridejo okuženi domu. Tudi sem čul od vojakov, da so celi bataljoni okuženi – Moj Bog!«⁴⁰¹

Časopis *Slovenec* poroča, da je »spolna kuga« hudo divjala tudi po Krasu in v zaledju.⁴⁰² Že v novembru 1915 je tudi *Slovenski narod* objavil poseben članek, v katerem je opozarjal na razširjenost spolnih bolezni: »Očitna in tajna prostitucija se je silno razširila in ker se je razneslo vse polno spolnih bolezni, je opravičena

³⁹⁸ JD, zapis z dne 10. maja 1916.

³⁹⁹ *Kronika Marijanišča*, str. 119.

⁴⁰⁰ *Slovenski narod*, 6. aprila 1917, str. 3.

⁴⁰¹ JD, zapis z dne 20. septembra 1915.

⁴⁰² *Slovenec*, 15. marec 1916, str. 5.

skrb za ljudsko zdravje in za zdravje prihodnjih generacij.«⁴⁰³ Na podlagi nekaterih tedenskih poročil je mogoče reči, da vsa ta opozorila niso bila odveč. Vojakov, ki so zboleli za spolnimi boleznimi, je bilo veliko.

Tedensko poročilo sanitetnega referenta 5. armade tako za čas od nedelje, 26. septembra, do sobote, 2. oktobra 1915, navaja te podatke o prisotnosti spolnih bolezni med vojaki:

Tabela 6: Število obolelih za spolnimi boleznimi v času od 26. 9. do 2. 10. 1915.

Vir: ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee, Karton 1499: Sanitäts-Wochenbericht für die Zeit von Sonntag den 26/9. bis Samstag den 2/X. 1915.

	Gonoreja, kapavica (Tripper)	Mehki čankar (lat. Ulcus molle)	Sifilis
Bolniki iz minulega tedna	763	240	392
Na novo obolelih	106	78	86
Ozdravljenih	87	34	42
Ostalih ob koncu tedna	782	284	436

Iz poročila razberemo, da se je v tem času največ vojakov zdravilo za gonorejo, nekoliko manj jih je imelo sifilis in mehki čankar. Ob tem je najbrž prav, da na kratko povzamemo nekaj značilnosti omenjenih bolezni. Vse tri so bakterijskega izvora. Pri moškem, obolem za gonorejo, so vidnejši znaki te bolezni vnetje sečnice, gnojni izcedek iz sečnice in boleče uriniranje. Pri ženskah pa pride ob vnetju sečnice tudi do vnetja materničnega vratu. Poleg tega se pojavijo gnojni izcedek in bolečine v spodnjem predelu trebuha. Inkubacijska doba bolezni je nekaj dni (do enega tedna).

Pri mehkem čankarju (čankroid) se po okužbi na spolovilu razvije boleča in globoka razjeda s smrdečim izcedkom.

Pri sifilisu je prvi stadij bolezni trdi čankar. Vendar tega povzroča druga bakterija kakor čankroid. Na primarni stopnji sifilisa se nekaj tednov po okužbi na koži pojavi sprememba, imenovana čankar. Teh kožnih sprememb je lahko tudi več. Povprečni čas med okužbo s sifilisom in prvim vidnim simptomom je 21 dni, čankar pa lahko nastane že 10 dni po okužbi, najpozneje približno tri mesece. Trdi čankar je ponavadi majhen, čvrst, okrogel in neboleč. Če se omenjene bolezni ne zdravi, napreduje v naslednje stadije in postane sčasoma smrtna. V zadnjem, četrtem stadiju lahko pride npr. do kroničnega vnetja osrednjega živčevja in posledično demence.

⁴⁰³ Slovenski narod, 6. november 1915, str. 5.

Vse tri bolezni danes zdravijo z antibiotiki, ki pa jih v času prve svetovne vojne ni bilo, zato je denimo bil prav sifilis pogost vzrok smrti vojakov, ki so vojno sicer preživel.⁴⁰⁴

Na podlagi teh podatkov bi torej bilo mogoče sklepati, da tudi na soškem bojišču ni manjkalo prostitucije, ki je bila praktično del vseh vojn.

Da bi zajezili tovrstne spolne okužbe, so tudi v zaledju soške fronte odpirali bordele, ki so jih nadzirale vojaške oblasti in v njih omogočale delo zdravstvene nadzorne službe. Zanje so imeli posebne pravilnike – z njihovim doslednim uveljavljanjem naj bi vojake in prostitutke obvarovali pred spolnimi boleznimi.⁴⁰⁵ Vendar so se v takšnem vojaškem bordelu vojaki počutili precej neprijetno. Kot je plastično opisal Hofbauer: »Sem že bil v takem bordelu. Toda povem vam, to je ostudno! Ljudje stoje v vrsti, tam je sanitejski podčastnik, ki si vsakega ogleda, in samo nekaj minut smeš ostati pri dekletu, to je tako kakor v tovarni; nobenega pravega užitka nimaš«. ⁴⁰⁶

Nič čudnega torej, da je ob teh vodenih vojaških bordelih v zaledjih front cvetela tudi ilegalna prostitucija. To so dolgotrajna vojna, draginja in posledično splošno pomanjkanje med civilnim prebivalstvom le še okrepili. V želji po kruhu so ga ženske v zaledjih front in po mestih nemalokrat »kupovale s svojim živim mesom«, kot je zapisal Andrej Čebokli.⁴⁰⁷

Zapisi pričajo, da je prostitucija cvetela tudi v Ljubljani, kjer so vojaki in častniki iskali utehe.⁴⁰⁸ Zato je mogoče z gotovostjo trditi, da so tudi v ljubljanskih bolnišnicah dokaj pogosto iskali pomoč vojaki, oboleli za katero od spolnih bolezni. Po vsej verjetnosti so jih večinoma zdravili v epidemijski bolnici, ki je stala nasproti garnizijske bolnišnice, v garnizijskem izolirnem paviljonu ali pa na infekcijskem oddelku v deželni bolnici. Očitno pa so takšne bolnike zdravili tudi v podružnici garnizijske bolnišnice, ki je delovala v Mostah. Razmere v njej in neprijetnosti, ki so jih doživljali vojaki, je nazorno opisal Anton Gruden, ki je tam deloval kot strežnik:

»Oficirji, ki imajo spolno bolezen ne dobe posebne sobe. Pred kratkim je prišel s sifilističnim in enakimi bolniki 50 let star mož Hrvat. Jaz sem mu rekel: Tako ste stari, pa ste še tako neumni. Oni pravi: Šta ti bom kazal, dragi brate, meni je žal, imam doma ženo i deco. Če ženka izve, kako bom došel do kuče. Ena 16-letna je šla za menoj in

⁴⁰⁴ Za vsa kratka pojasnila se iskreno zahvaljujem zdravniku dr. Bojanu Rustji.

⁴⁰⁵ Hirschfeld, Gaspar, *Sittengeschichte des Ersten Weltkrieges*, str. 291–292.

⁴⁰⁶ Hofbauer, *Pohod v zmedo*, str. 84–85.

⁴⁰⁷ Čebokli, *Andrej Čebokli: pesnik in pisatelj*, str. 116.

⁴⁰⁸ Prim. Milčinski, *Dnevnik*, str. 132.

me nagovarjala. Jaz nisem bil kontent. Ko sva prišla do križpota, sem jo odslovil. Šla je po bližnjici in mi nasproti prišla. Je tam sedela. [...] Ustavil sem se. Človek je človek. Mislil sem si, če enkrat, saj ne bo nič hudega. Ko sem potem prvič šel, sem čutil morbum. Mene je sram, tako star, že nič las, pa moram s takimi v špital. To se je zgodilo pri kadru v Bjelovaru. [...] Vojaški duhovnik, Čeh, je prišel pogledat k nam. Regimentsarzt, tudi Čeh, mu je rekel: Co pak je, notri nič hodit, preveč smrdi, imamo same h... tukaj. Smrad je hud od gnilega spolnega dela, perilo smrdi, na spolnem delu gobe; treba je rezati in žgati z lapisom. Od spolnega dela se širi bolezen po trebuhu, po stegnih, polno »flekov«, meso gnije. Zdravnik je jezen na te ljudi. Rezati in štipati moram sam, zdravnik gre na vrt.«⁴⁰⁹

Bolnike z nalezljivimi boleznimi pa so zdravili tudi po drugih bolnišnicah v mestu. Tako v poročilu o delovanju bolnišnice v Marijanišču piše, da so imeli v letu 1916 »2 slučaja kolere, mnogo tetanusa, trebušnega legarja in drugih nalezljivih bolezni. Legar je dobilo tudi več sestra in sta 2 vsled posledic in stalnega velikega napora podlegli.«⁴¹⁰

Med ranjenci, pripeljanimi v Ljubljano, so se gotovo znašli tudi takšni, ki so se v želji, da bi se rešili fronte, poškodovali sami. Najbrž jih ni bilo malo, ki so razmišljali podobno, kot je zapisal Matičič: »Sami se obstrelimo, kot so se že drugi. Vsaj več kje ni tako nevarno in kje je kost. [...] Skozi komis gre prav lepo. Ne pozna se in noben zdravnik te ne pogrunta. [...] Dober si za nekaj mesecev, ta čas se pa že kako preokrene, ni vrag.«⁴¹¹ S tem so vojaki tudi precej tvegali, saj so jim v primeru odkritja pretile stroge kazni. Kljub temu pa je do samopoškodb gotovo prihajalo. Drugi so si skušali pomagati drugače: da bi se rešili fronte ter prišli v zaledje, so simulirali katero od bolezni.⁴¹² Niti prvih niti drugih primerov v času prve svetovne vojne ni manjkalo.

OSKRBA V BOLNIŠKIH SOBAH

Glede na vrsto bolezni ali težo poškodbe so ranjence in bolnike razmestili po bolniških sobah. Pri tem so vojaški zdravniki skušali upoštevati tudi narodno pripadnost

⁴⁰⁹ Škulj, *Jerebova kronika*, str. 372–373.

⁴¹⁰ NŠAL/ŠAL, Vincencijeva družba, fasc. 3: *Desetletno poročilo uprave Marijanišča o priliki petdesetletnice Vincencijeve družbe*.

⁴¹¹ Matičič, *Na krvavih poljanah*, str. 50.

⁴¹² Gaberc, *Brez slave*, str. 44–50.

vojakov, saj so se zavedali, da lahko domača beseda in sproščeno vzdušje pomembno vplivata na potek zdravljenja: »Ako zopet slišijo sladke glasove svoje ljube domačije, svoj ljubljeni materni jezik, se počutijo takoj boljše, domače; pogovarjati se morejo med seboj, pripovedovati si svoje doživljaje, izliti svojo dušo in drug drugega tolažiti; na ta način veliko lažje in potrpežljivejše prenašajo svoje trpljenje.«⁴¹³

Jezik je sicer lahko povzročal velike nevšečnosti zdravnikom in osebju. Že res, da so bili skoraj vsi jeziki monarhije zastopani v vsakem večjem mestu, tudi v Ljubljani, toda pogosto se je zgodilo, da v določenem trenutku ni bilo nikogar, ki bi mogel biti za tolmača med ranjencem in zdravnikom. Že v prvih mesecih vojne so to težavo skušali odpraviti s pomočjo knjige. V ta namen so namreč pripravljali izid posebne knjižice v štirinajstih jezikih, ki bi pomagala iz zadrege v takšnih primerih: »Porabna bo tembolj, ker bo obsegala le prav kratka vprašanja in odgovore in ker bo pri vsaki besedi označeno, kako se naj izgovarja.«⁴¹⁴ Knjižica je res izšla že konec leta 1914. V njej so bili prevedeni le preprosti pozdravi, prošnje, molitve ter splošna vprašanja in odgovori za različne situacije kot npr. za zdravniško vizito. V tej knjižici je bil zastopan tudi slovenski jezik – ustrezeni prevod je oskrbel vojaški kurat Alojzij Nastran, ki je bil takrat v Gradcu.⁴¹⁵ Za bolnišnice in zdravnike pa je tega leta izšla še bolj uporabna knjižica *Spitalswörterbuch in sechs Sprachen zum Gebrauche an k.u.k. Verwundeten Spitälern*. Zares je bil to manjši slovarček, v katerem je bilo poleg osnovnih besed in pozdravov mogoče najti tudi precej bolj natančna zdravstvena vprašanja in odgovore o počutju, boleznih, poškodbah itn. Poleg nemškega in madžarskega jezika je slovarček vključeval še češki, ruski, hrvaški in poljski jezik.⁴¹⁶

Ranjencem in bolnikom po prihodu v bolnišnico seveda ni bilo kaj dosti do pogovorov. Mnogo bolj so si možje in fantje, vajeni stiskanja po kavernah in ležanja v blatu, kjer so spali le na pol, želeli pošteno odpočiti. Ko so jih pripeljali v sobe, so se pred njimi bleščale bele in suhe postelje, v katerih ni bilo uši. Takšna sprememba je bila vojakom še kako dobrodošla in marsikomu se je ob tem zazdelo, da je prišel v raj.⁴¹⁷ Vendar so te idilične razmere po začetku vojne z Italijo v ljubljanskih bolnišnicah trajale le kratek čas. V mesto so namreč prihajali vedno novi transporti, za katere je bilo treba prav tako poskrbeti. Zato so v Ljubljani ranjenci ostali le kakšen

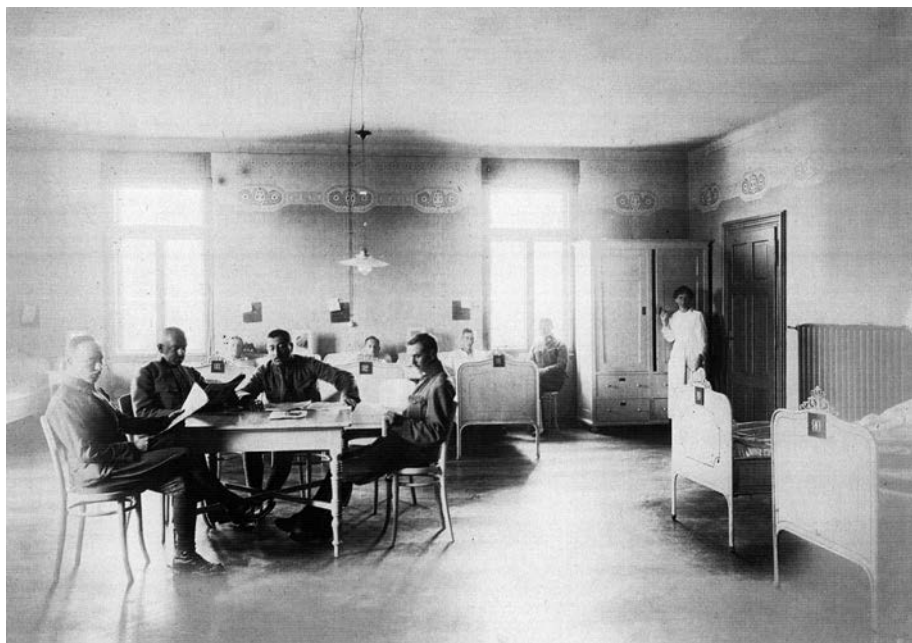
⁴¹³ Rus, *Zdravstveno oskrbovanje*, str. 3–4.

⁴¹⁴ Slovenec, 27. oktober 1914, str. 3.

⁴¹⁵ P. Ildefons Munding O.S.B., *Das »Rote Kreuz«*.

⁴¹⁶ Stieglitz, *Spitalswörterbuch*.

⁴¹⁷ Rus, *Zdravstveno oskrbovanje*, str. 4.

15. Častniška bolniška soba v rezervni bolnišnici št. 4. (Iz zapuščine dr. Hawline)

teden, nato pa so jih premestili v notranjost države.⁴¹⁸ V bolnišnicah je torej vseskozi vladal živahen vrvež: »Čudni prizori so se nam nudili v posameznih sobah. Tu so ležali ranjenci po posteljah, eni v trdnem spanju v zadostilo za prečute noči v strelnem jarku, drugi beroč časopise; par jih je igralo pri mizi sredi sobe tarok. Drugje so bili vsi pokonci čakaje povelja, da odidejo, v sosednji sobi pa so pravkar polnili postelje z novimi, ki so jih strežniki prinašali in vodili iz avtomobila na dvorišču.«⁴¹⁹

Ob razmestitvah po bolniških sobah so se včasih odvijali tudi zelo veseli in ganljivi dogodki. Tako naj bi se v bolnišnici na Prulah v isti sobi znašla dva vojaka. Štiri dni sta ležala drug poleg drugega, ne da bi pokazala kakršnokoli zanimanje za okolico. Peti dan pa je prvi ranjenec slišal drugega govoriti s strežnim osebjem in glas mu je bil nenavadno znan. Pogledal je nad sosedovo posteljo, kjer so bili zapisani njegovi osebni podatki, in spoznal, da je – njegov rodni brat!⁴²⁰ Nekaj podobnega naj bi se pripetilo na ljubljanskem kolodvoru ob razkladanju ranjencev, ki so s transpor-

⁴¹⁸ *Vojna kronika uršulink*, str. 16.

⁴¹⁹ Prav tam, str. 27.

⁴²⁰ Domoljub, l. 1915, št. 10, str. 151–152.

tom prispeli v Ljubljano. »Čuden in ganljiv slučaj se je dogodil včeraj na južnem kolodvoru«, je zapisal poročevalec Slovenskega naroda. »Prispel je vlak z ranjenci. Nosilci so položili dva težko ranjena vojaka enega poleg drugega v nosilnice. Vojaka sta se spogledala, začudeno dvignila roke in h kratu vzdihnila 'Gjuro', 'Ivo', oči sta jima žarele – bila sta brata, ki sta se našla v tej trpki in vendar za nju tako radostni situaciji. Brata, dalmatinska Hrvata, sta služila pri različnih kompanijah, vedela ni sta drug za drugega, da sta ranjena, tudi v vlaku ne, še le tu v Ljubljani sta se videla in spoznala. Ko so ju naložili v avtomobil sta še vedno začudeno in veselo motrila drug drugega in se klicala. Okolu stoječi so ganjeni gledali na ta prizor bratske ljubezni in vojaški krogi so gotovo poskrbeli, da se bodeta brata – vojaka zdravila v isti bolnici, v isti sobi ter združena pretrpela, kar jima je naložila vojna usoda.«⁴²¹ Lahko si le skušamo predstavljati veselje, ki so ga čutili ranjenci ob takšnih snidenjih.

Ne glede na to, kako dolgo so bili nameščeni v bolniških sobah, so bili ranjenci poleg zdravniške oskrbe deležni tudi oskrbe sanitetnega osebja. Glavno breme je padlo na bolniške strežnice, ki so skrbale za ranjence, jim dajale predpisana zdravila, prevezovale rane, merile temperaturo itd.⁴²² »Sestre so bile ves dan zaposlene s preobvezovanjem bolnikov. Pogosto je ura že davno odbila polnoč, ko so legle počivat. S prvim jutranjim svitom so bile – izmučene – spet pri delu«, lahko preberemo o delu sester usmiljenk.⁴²³

Vojaki so v bolnišnicah najbolj cenili strežnice, ki so vsem stregle z enako ljubeznijo in požrtvovalnostjo. To so bile zlasti sestre usmiljenke in druge redovnice, ki so ranjence ganile predvsem s pozornostjo brez ozira na izvor, stan, vero ali naročnost. Vsakemu brez razlike so stregle z enako pozornostjo in ljubeznijo. Požrtvovalna in tiha dekleta, ki so se zgledovala po usmiljenkah, je bilo prav tako mogoče najti med prostovoljnimi strežnicami.⁴²⁴ Takšne bolniške sestre so delovale tudi v Ljubljani. Nič čudnega ni, da so se jim ranjenci skušali zahvaliti vsaj s pismi ali verzi. Njihove izraze hvaležnosti so objavljali različni časopisi. *Slovenec* je med drugimi objavil pismo vojaka Antona Bezjaka, ki so ga ranjenega pripeljali s soške fronte v eno od ljubljanskih bolnišnic. Tu je, kakor piše sam, do konca spoznal požrtvovalnost slovenskih deklet:

»Izkusil sem sam na sebi in videl na drugih kako lepo, potrpežljivo in neutrudno strežejo slovenske strežnice in usmiljene sestre ranjenim in bolnim vojakom. Velikokrat sem vzdihnil sam pri sebi: Sam Bog vam

⁴²¹ Slovenski narod, 26. november 1915, str. 3.

⁴²² Prav tam, 1. februar 1915, str. 3–4.

⁴²³ *Kronika sester usmiljenk*, str. 204.

⁴²⁴ Gaberc, *Brez slave*, str. 156.

bodi večni plačnik! Slovenski vojaki ne bomo pozabili vaše dobrote in vašega požrtvovalnega dela, s katerim ste nam lajšale in nam še lajšate naše trpljenje, do smrti vam bomo hvaležni.«⁴²⁵

Žal pa je bilo med bolniškimi strežnicami, posebej med prostovoljkami Rdečega križa, mogoče najti dekleta in žene, ki so to službo prevzele iz drugih razlogov. Tako se je dogajalo, da so nekatera dekleta prišla bolj zaradi uniform in odlikovanj, druga zaradi prehrane in denarja, spet druga zavoljo moških: »Mislila si je, tam so bolni in ranjeni pa mi ne morejo uiti, tudi ko bi hoteli.«⁴²⁶ Seveda so, če je prišlo do razkritja takšne ali drugačne zlorabe položaja, takšne »dame« iz bolnišnic kaj hitro odslovili.

Bolniške strežnice niso skrbale le za zdravila in rane, ampak jim je bila naložena tudi skrb za pravilno prehrano pacientov. Zdravniki so namreč vsakemu posebej, glede na bolezen ali poškodbo, predpisali prehrano, ki je bila zanj primerna. Po zapisu prof. Jožefa Kržišnika naj bi v bolnišnicah ranjence in bolnike delili v štiri razrede:

- **Ranjenci s predpisano lahko prehrano** so za zajtrk in dopoldansko malico dobili mleko ali kakav, za kosilo »sluznato juho« z jajcem, popoldne in zvečer pa vnovič samo mleko. Uživanje kruha jim je moral dovoliti zdravnik.
- **Ranjenci s srednjo (gosto) prehrano** so imeli popolnoma enak jedilni list kot tisti z lahko prehrano, le za kosilo so jim poleg sluznate juhe nudili še mlečni zdrob, pire, tapioko in sago. Zadnji dve sta bolj znani v Južni Ameriki in Indiji; še danes ju priporočajo predvsem ljudem, ki imajo predpisano brezglutensko in brezpšenično dieto.
- **Ranjenci s polno bolniško prehrano** so za zajtrk dobili prežganko oziroma zdrob ali kašo v juhi, za dopoldansko malico pa mehko kuhano jajce. Za kosilo je na mizo prišla zakuhana mesna juha, pečenka iz 200 g surovega mesa in zelenjava, za malico in večerjo pa so se na jedilnem listu znašle mlečne ali jajčne jedi, obara ali bržole s čebulo. Pri vsakem obroku so ranjenci in bolniki dobili še 100 g kruha.
- **Ranjenci s predpisano prehrano za zdrave** so imeli dopoldne enak zajtrk kakor ranjenci s polno bolniško prehrano, za dopoldansko malico pa so imeli na voljo maslo, sir, klobaso (vse skupaj v vrednosti takratnih 33 vinarjev). Za kosilo so jim postregli z zakuhano juho, govedino, za prikuho so imeli zelenjavo ali polivko, za popoldansko malico kavo, zvečer pa po jedilnem listu mlečno ali jajčno

⁴²⁵ Slovenec, 29. februar 1916, str. 4.

⁴²⁶ Gaberc, *Brez slave*, str. 155.

jed, kislja jetrca, ričet ali golaž s krompirjem. Poleg tega jim je pripadalo še 430 g bolniškega kruha na dan.⁴²⁷

Sčasoma so zaradi draginje in pomanjkanja omenjene jedilnike prav gotovo močno prikrojili.⁴²⁸ Posredno temu pritruje tudi zapis v dnevniku Dominika Kacina, ki je bil ranjen pripeljan iz romunskega ujetništva in se je ob koncu vojne zdravil v eni od ljubljanskih bolnišnic. Tam je bil deležen jedi iz bolniške kuhinje: »Enajst je ura, še tri firklce pa bo menaža. Jedel bom repo in fižol, ker sem lačen, pravzaprav ne lačen, ampak želodec zahteva kaj gorkega. Ko bom pojedel, bo pa kmalu zopet revolucija v črevesu in zvečer bom klel opoldansko menažo. A jedel bom tudi zvečer, ker bo gotovo salata. Ta mi zelo diši, a revolucijo povzroči vselej.«⁴²⁹

Slabša prehrana v bolnišnicah pa najbrž ni bila prisotna le ob koncu vojne. V Ljubljani so se namreč že na začetku vojne pojavile govorice, da prihaja v prehrani do nepravilnosti. Ranjenci, predvsem tisti v bolnišnicah Rdečega križa, naj bi bili zelo slabo postreženi. Rdeči križ je na te govorice odgovoril z izjavo v časopisju, v kateri je med drugim zapisal, da so vsi ranjenci in oboleli vojaki v njihovih zavodih »zelo zadovoljni, to sami redno poudarjajo in izrekajo upravnim organom pri oddaji v domačo oskrbo«.⁴³⁰ Kljub izrecnemu zanikanju nam zapisi v dnevnikih dajejo slutiti, da so se nepravilnosti vendarle dogajale. Tako je Lampe o izjavah Rdečega križa v časopisju svojemu dnevniku zaupal: »V liste daje Rdeči križ izjavo, da so govorice, ki se širijo, da dobivajo ranjenci od Rdečega križa baje slabo hrano, neresnične. Čuje se pa, da so le preresnične.«⁴³¹ Kriv naj bi bil osebni interes, razmere pa se tudi pozneje niso kaj dosti izboljšale. Milčinski poroča, da so si dame, ki jim je bila zaupana oskrba, raje polnile lastne žepe, kakor da bi opravljale svojo nalogo.⁴³²

DUHOVNA OSKRBA

Katoliški duhovniki

Vojakom v bolnišnicah ni bilo le do zemeljskih dobrin, pač pa so pogosto prosili tudi za duhovno hrano. V vseh ljubljanskih sanitetnih ustanovah so imeli ranjeni

⁴²⁷ Kržišnik, *Zavod sv. Stanislava v vojnih letih 1916–1918*, str. 5–6.

⁴²⁸ O preskrbi Ljubljane z živili in draginji med vojno glej: Brodnik, *Preskrba Ljubljane med 1. svetovno vojno*, str. 281–323.

⁴²⁹ Kacin, *Dnevnik z avstrijsko-ruske fronte v Karpatih*, str. 38.

⁴³⁰ Slovenec, 29. september 1914, str. 5.

⁴³¹ Lampe, *Dnevniški zapiski dr. E. Lampeta*, str. 66.

⁴³² Milčinski, *Dnevnik*, str. 63.

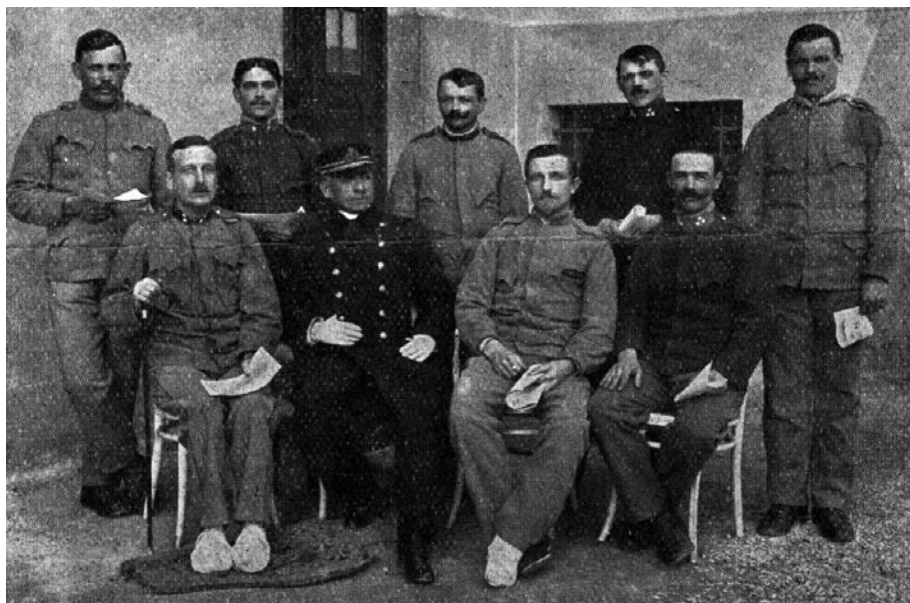
in bolni vojaki po zaslugi vojaškega duhovnika Karla Kokolja na razpolago bolniške kapele. Toda samo lepe kapele niso bile dovolj, ranjenci so si želeli pogovora z duhovniki, prosili so za njihove spodbudne in tolažilne besede ter za zakramente. V Ljubljani maloštevilni katoliški vojaški kurati zaradi vse večjega števila ranjencev niso mogli zadovoljiti vseh potreb. Škof Jeglič je vedel za njihovo stisko, zato je 13. oktobra 1914 sklical sejo ljubljanske duhovščine. Na njej so govorili predvsem o duhovni oskrbi vojakov – ranjencev. Poleg škofa, kanonikov dr. Josipa Grudna ter Ignacija Nadraha so bili prisotni še predstavniki nemškega viteškega reda, vojaški duhovnik misijonske družbe sv. Vincencija Pavelskega, predstavniki frančiškanov, salezijancev, vojaški duhovnik iz vrst jezuitov in župnik Janez Ev. Barle.

Na seji so najprej ugotovili dejansko stanje na področju duhovne oskrbe. Zanj je bil do tedaj zadolžen vojaški duhovnik in upokojeni mornariški superior Karl Kokolj, ki mu je pomagal vojaški kurat Ivan Poljanec. Vendar to zaradi vse večjega števila ranjencev ni bilo dovolj; posebej nezadostna naj bi bila duhovna oskrba v bolnišnicah Rdečega križa. Vsi prisotni duhovniki so ob tem izrazili pripravljenost prevzeti skrb za ranjence. Poleg tega so na seji za to nalogo določili še nekatere duhovnike, ki bi bili koristni zaradi znanja različnih jezikov. Tako je bil za ranjene Ogre določen jezuit Janez Hrubeš, za Poljake in Slovake salezijanec Ignacij Stuchly, skrb za ranjene Čehe in Poljake je prevzel križnik p. Bernard Polak, za hrvaške in italijanske ranjence pa sta bila določena križnik p. Rafael Grobljar in frančiškan p. Dominik Nabernik. Duhovniki so na seji opozorili še na težave, ki jih čakajo. Predvsem so se zavedali, da kot škofijski in redovni duhovniki nimajo jurisdikcije v vojaških ustanovah, zato bi za vstop v bolnišnice nujno potrebovali legitimacijske karte. Škof se je obvezal, da bo to skušal urediti pri pristojnih oblasteh.⁴³³

Škof Jeglič se je s prošnjo za legitimacijske karte obrnil na Apostolski vojaški vikariat, ki mu jih je konec oktobra tudi poslal. Ob razdelitvi kart je ordinariat posamezni redovni hiši oziroma izbranim duhovnikom določil še njihovo področje delovanja. Tako je med drugimi subprior nemškega viteškega reda p. Bernard Polak prejel obvestilo, v katerem je ordinariat zapisal: »V prigibu se Vam pošiljata legitimaciji za pomoč v c. in kr. vojaških bolnišnicah z obvestilom, da spadajo v Vaš delokrog zavodi: licej, Mladika, državna obrtna šola, tobačna tovarna.« Ordinariat je o prejetih legitimacijah za izbrane duhovnike obvestil tudi oba že delujoča vojaška kurata, da bi se lahko na njih obrnila po pomoč.⁴³⁴

⁴³³ NŠAL/ŠAL, Vojne zadeve, fasc. 313, št. 5144: Zapisnik seje ljubljanske duhovščine dne 13. 10. 1914 »O dušnem oskrbovanju vojakov ranjencev.«.

⁴³⁴ NŠAL/ŠAL, Vojne zadeve, fasc. 313, št. 5314.

16. Vojaški pevski zbor ranjencev v Mladiki. Sredi med njimi mornariški superior Karl Kokolj. (*Ilustrirani Glasnik*, 8. 4. 1915, str. 383)

Mornariški superior Kokolj je po prejemu obvestila na škofijo poslal razpored duhovniških obiskov v nekaterih vojaških bolnišnicah. Obenem je zaprosil, da bi lahko posamezni duhovniki tam tudi maševali. Škof je z razporedom seznanil duhovnike, ki so bili pristojni za posamezne bolnišnice. Tako so bili za ranjence češke in poljske narodnosti v liceju in Mladiki obiski duhovnikov predvideni ob ponedeljkih in četrtek ob pol petih popoldne, v tobačni tovarni in v zunanji uršulinski šoli ob torkih in petkih ob pol petih popoldne, v obrtni šoli pa ob sredo in soboto prav tako ob pol petih popoldne.⁴³⁵

Glede maševanja je škofijski ordinariat na vse ljubljanske duhovnike naslovil vabilo, naj se javijo tisti, ki bi mogli maševati za ranjence. Vabilo je posebej poudarilo potrebo po duhovnikih, ki bi bili pripravljeni maševati v Mladiki ob ponedeljkih, sredo in petkih, v obrtni šoli pa ob torkih, sredo in nedeljah. Na to sta se med drugimi odzvala nemški viteški red, ki je prevzel sredine svete maše v obrtni šoli, in frančiškanski samostan, ki je bil pripravljen sprejeti eno ali tudi dve sveti maši v

⁴³⁵ NŠAL/ŠAL, Vojne zadeve, fasc. 313, št. 5461.

tednu v Mladiki, toda s pripombo: »zaradi šol le od 5. do 8. ure zjutraj«. ⁴³⁶ Seveda so svete maše opravljali tudi v drugih bolnišnicah. Iz zapisov dr. Lampeta bi lahko celo sklepali, da je bila skrb zanje nekaterim duhovnikom zaupana že prej. ⁴³⁷

Poleg tega so duhovniki skrbeli še za ostale zakramente. Z ranjenci so se pogovarjali, zanje opravljali različne nabirke, jim razdeljevali knjige, posebna tolažilna pisma itd. ⁴³⁸ Mornariški superior Kokolj je ranjence v Mladiki celo nagovoril, da so ustanovili svoj pevski zbor. ⁴³⁹

S čim vse se je v skrbi za ranjence srečeval duhovnik, je v svojem poročilu o dvetletnem delovanju v ljubljanskih bolnišnicah zapisal lazarist Alojzij Pohar. ⁴⁴⁰ Že v oktobru 1914 mu je bila zaupana skrb za duhovno oskrbo bolnikov v Leonišču, kjer so bili predvsem težko ranjeni:

»Tukaj je imenovani izvrševal dve polni leti popolno dušno oskrbo vseh ranjencev, od katerih jih je zelo veliko umrlo. Spovedoval je vojake v osmih jezikih; skrbel, da ni nikdo umrl brez sv. zakramentov. Obiskoval je bolnike vsaki dan, pogostokrat tudi dvakrat na dan. – Dokler še ni bilo vojske z Italijo, je bilo v bolnici precej rekonvalescentov, ki so pridno zahajali vsaki dan k sv. maši in k sv. obhajilu. Nekateri so se celo navadili na vsakdanje obhajilo. – Meseca majnika je bilo mogoče opravljati za vojake majniško pobožnost. – Ob večjih praznikih, posebno seve o božiču in vel. noči so prejeli skoro vsi sv. zakramente. – Ko je izbruhnila vojska z Italijo, so bili nastanjeni v bolnici večinoma le težko ranjeni, ki se ve, niso mogli k sv. maši; vendar je bilo mogoče, da so tudi zelo težko ranjeni prisostvovali o božiču polnočnicam; ležali so na nosilih v kapeli okoli oltarja. –

2. Razun tega je imenovani prevzel prostovoljno tudi vso dušno oskrbo ranjencev na objektu št. 4 v belgijski vojašnici, dokler je imel tam svojo podružnico »Rdeči križ«. – Pozneje je prevzel pomoč tamošnjemu voj. kuratu za celo rezervno bolnišnico s 1200 ranjenci. – Ker je bolnica v bližini naše cerkve, je bil v odsotnosti voj. kurata klican na vse objekte ob vsaki uri. To delo je izvrševal tudi, ko je postala vo-

⁴³⁶ Prav tam.

⁴³⁷ Lampe, *Dnevniški zapiski dr. E. Lampeta*, str. 83.

⁴³⁸ Več o aktivnem delovanju duhovščine med vojno glej: Šenk, *Škof Anton Bonaventura Jeglič*, str. 57–73.

⁴³⁹ Slovenski narod, 4. februar 1915, str. 3.

⁴⁴⁰ Alojzij Pohar, lazarist, r. 19. 5. 1887 Hrastnik; večne zaobljube 15. 8. 1907; m. 23. 7. 1911 Gradec, † 17. 12. 1974 Ljubljana. Glej: *Letopis Cerkve na Slovenskem 2000*, str. 562.

jašnica rezervna bolnica za nalezljive bolezni. Obhajanih je bilo v tej bolnici včasih na en dan do 50, posebno v adventu l. 1915. –

3. Razun tega je bil imenovan tudi v pomoč v kolera bolnici izven mesta, kamor je večkrat nesel poslednje sv. zakramente in kjer so mu

4 bolni na koleri takorekoč v naročju umrli.«⁴⁴¹

Pohar si je pri nesebičnem opravljanju naloge, ki mu je bila zaupana, nakopal hud revmatizem, zaradi česar je bil tri mesece priklenjen na posteljo. Po prestani bolezni je vnovič poprijel za delo, vendar mu je grozilo, da se bo bolezen ponovila. Zato je bil v oktobru 1916 razrešen vseh dolžnosti in premeščen v Gradec.⁴⁴²

Ob prebiranju omenjenega poročila se zdi, da je med duhovniki vse potekalo gladko in brez težav. Da temu ni bilo vedno tako, priča pismo dr. Evgena Lampeta, ki ga je 11. septembra 1915 pisal škofu Jegliču. V deželni dvorcu, kjer je Lampe deloval, se je namreč za svete zakramente oglasilo tudi sedem grškokatoliških Romunov: »Poslal sem po tukajšnjega romunskega vojaškega kurata, ki je pač prišel, si ogledal ranjence, pa jih ni hotel izpovedati, češ, da on izpoveduje samo tiste, ki so na smrt bolni. Tako so ostali edino le Romuni brez sv. zakramentov.«⁴⁴³

Lampe še piše, da je bil obveščen o podobnem ravnanju romunskega vojaškega kurata v Novem mestu. Tudi tam naj bi se vojaški duhovnik prav nič ne zanimal za ranjence, ob praznikih in nedeljah pa naj sploh ne bi maševal. Zato je Lampe na ordinariat naslovil prošnjo, da naj glede teh dveh duhovnikov posreduje pri vojaškem škofu, ki bo ustrezno ukrepal. Žal odgovora na Lampetovo pismo ni bilo mogoče najti, zato ne vemo, kako je na omenjeno poročilo reagiral škof Jeglič. Dejstvo pa je, da je tudi v Ljubljani, tako kot na fronti, med duhovniki prav gotovo prihajalo do nepravilnosti, kar je včasih metalo slabo luč na vso duhovščino.⁴⁴⁴

Vojaški kurati drugih veroizpovedi

Že v Lampetovem pismu smo zasledili, da so v Ljubljani delovali tudi vojaški kurati

⁴⁴¹ NŠAL/ŠAL, Vojne zadeve, fasc. 314, št. 4530: Poročilo o delovanju Alojzija Pohar, duhovnika misijonske družbe v treh rezervnih bolnišnicah tekom 2 let: od oktobra 1914 do oktobra 1916 v Ljubljani.

⁴⁴² Prav tam.

⁴⁴³ NŠAL/ŠAL, Vojne zadeve, fasc. 313, št. 3687: Pismo dr. Evgena Lampeta knezoškofijskemu ordinariatu v Ljubljani, z dne 11. septembra 1915.

⁴⁴⁴ V zvezi z dogajanjem v duhovniških vrstah na fronti glej pismo vojnega kurata Škerjanca škofu Jegliču. Glej: JD, zapis z dne 18. oktobra 1917.

drugih veroizpovedi. O prizadevnem delovanju judovskega rabina in grško-orientalskih duhovnikov nam poroča kronika ljubljanskega uršulinskega samostana:

»Sicer je judovski duhovnik sploh pridno obiskoval svoje verske podanike. Včasih ga je spremljala tudi gospa; prinesla je vsakič obilo darov s seboj. Obdarila je najprej svoje verske brate, potem pa tudi druge, ki so bili v isti sobi ž njimi. – Naše sestre strežnice so vobče hvalile Jude kot ljubeznive v občevanju. Najbolj pa so občudovale njih vestnost v izpolnjevanju verskih predpisov. Karakteristične judovske pohlepnosti je bilo seveda tudi najti pri tem ali onem. [...] Kakor judovski, so tudi grško-orientalski duhovniki pogosto obiskovali ovčice svoje črede. Včasih so jim prinesli tudi sv. obhajilo, ne sv. hostije, ampak neopresni kruh, kakor ga predpisuje grški obred.«⁴⁴⁵

Prav tako so skrbeli za ranjene vojake evangeličanske veroizpovedi. Iz letnega poročila ljubljanske protestantske cerkvene občine izvemo, da sta v mestu delovala madžarski vojaški pastor Karl Palfi in nemški kurat Karl Hubatschek. Ta ni skrbel le za ranjence, pač pa je svoje področje delovanja razširil še na protestantsko cerkveno občino, kjer je večkrat pridigal in opravljal bogoslužje – tudi za otroke. Kolikor je bilo mogoče, je obema vojaškima kuratoma pomagal tedanji ljubljanski evangeličanski pastor dr. Otmar Hegemann, saj dela ob vedno novih transportih ranjencev nikakor ni zmanjkalo.⁴⁴⁶

V Ljubljano pa so prihajali tudi ranjenci muslimanske veroizpovedi, za katere naj bi skrbel vojaški imam. Žal o njegovem delovanju ni bilo mogoče najti neposrednih poročil. So pa zato ohranjena pričevanja, da so ranjeni vojaki – muslimani v ljubljanskih bolnišnicah vestno opravljali svoje verske dolžnosti. Tako je neki muslimanski vojak, ki je bil pripeljan v bolnišnico uršulinskega samostana, zgodaj zjutraj več dni zaporedoma opravljal molitve. Nekaj dni ni nihče vedel, od kod že navsezgodaj zjutraj prihaja glasno govorjenje. Sestre so hotele izvedeti, kdo moti jutranji mir. Ena od njih je zato nekega jutra odšla proti kraju, od koder je bilo slišati glasove. Mislila je, da bo tam naletela na vojaka v prepiru, namesto tega pa zagledala le vojaka, »hitečega z odejo na roki proti svojemu cilju. V verandi se ustavi, si ogrne odejo preko pleč, vzame knjigo in hodeč gor in dol bere iz nje v vseh mogočih modulacijah: sedaj tiho, glasneje, še burneje, pa spet tiše. Nato si vrže odejo čez glavo, moli najprej stoje, potem poklekne, obrnjen proti vzhodu, kjer ravnokar solnce vstaja. Kot zamaknjen strmi na daljni vzhod, saj je sveto mesto tam, Meka,

⁴⁴⁵ *Vojna kronika uršulink*, str. 26.

⁴⁴⁶ ZAL–LJU 295, fasc. 9, škatla 18, ovoj leto 1916–17, št. 8/A/916: Bericht über das Jahr 1915.

dom preroka, ki mu zapoveduje v koranu, da se mora večkrat na dan v molitvi obrniti proti onim krajem, od koder je vzšla njegovim očetom luč vere v Alaha.«⁴⁴⁷

⁴⁴⁷ *Vojna kronika uršulink*, str. 20. Opis sicer poraja vprašanje, ali ni šlo v tem primeru morda za Juda?

»ŠPITALSKO ŽIVLJENJE« ⁴⁴⁸

OBISKI

Ranjenci so bili veseli obiskov duhovnikov. Ti so jim namreč krajšali čas, ki je marsikdaj tekel vse prepočasi. Posebej so bile ure dolge za tiste bolnike v isti bolniški sobi, ki so prihajali z različnih koncev monarhije. Zaradi neznanja jezikov se je pogosto dogajalo, da se ranjenci med seboj niso mogli sporazumevati. Zato so polni koprnenja čakali na obiske: »Kadar se odpro vrata, je to za ranjence velik dogodek v enoličnosti vsakdanjega življenja.«⁴⁴⁹ Toda poleg duhovnikov so si seveda želeli videti tudi prijatelje in znance, da bi se zopet srečali z ljubimi obrazi in da bi izvedeli novice od doma.

Navadno so sorodnike in prijatelje z razglednicami ali telegrami obvestili, kje so oziroma v kateri bolnišnici ležijo, včasih pa so domači to izvedeli iz časopisov. V novembru 1915 je tudi Franc Rueh obvestil svojo izvoljenko in prijatelje o tem, da je bil ranjen pripeljan v ljubljansko bolnišnico. Seveda ga je najpogosteje obiskovala izvoljenka, vendar tudi prijatelji pri tem niso veliko zaostajali. Posebno še po tem – piše Rueh –, ko je o njegovem zdravljenju v Marijanišču poročal časopis *Slovenec*.⁴⁵⁰ Mnogi ranjenci seveda niso imeli te sreče, saj so se znašli daleč od doma in je bil prihod njihovih najbližjih nemogoč. So bili pa zato veseli, če so jih obiskovali meščani, ki so jim tu in tam prinašali kakšna drobna darilca; posebej cigarete so bile vedno dobrodošle.

Kakor zasebnih obiskov ni v bolnišnicah manjkalo niti uradnih obiskov vojaških, civilnih in cerkvenih oblasti. Večkrat se je v času vojne v Ljubljani ustavil »kot zastopnik vrhovnega protektorja vseh institucij Rdečega križa« nadvojvoda Franc Salvator, ki je po bolnišnicah opravljal inšpekcijske preglede.⁴⁵¹ Prvič je ljubljanske sanitetne ustanove nadziral že 20. oktobra 1914, ko je pohvalil njihovo urejenost in osebje. Ob tej priložnosti je visokega gosta spremljal ljubljanski župan Ivan Tavčar, ki pa je v bolnišnicah opazil nekatere pomanjkljivosti: »Pri obisku v belgijski vojašnici sem videl, da so tla ponekod slaba ter sem dal ta nedostatek popraviti.«⁴⁵² Očitno so bili takšni obiski še kako koristni.

⁴⁴⁸ Zupančič, *Dnevnik*, str. 161.

⁴⁴⁹ Slovenski narod, 16. februar 1915, str. 2.

⁴⁵⁰ Franc Rueh, *Moj dnevnik 1915–1918*, str. 30.

⁴⁵¹ Slovenski narod, 20. oktober 1914, str. 3.

⁴⁵² Prav tam, 21. oktober 1914, str. 3.

Pogostejše kot nadzorniki Rdečega križa in vojaških oblasti so ranjence obiskovali zastopniki dežele, predvsem pa ljubljanski škof Jeglič. Že v začetku vojne je večkrat obiskal različne vojaške bolnišnice, kjer je spregovoril »z vsakim ranjenim, bodisi Čehom, Nemcem, Italijanom ali Slovencem«⁴⁵³ in mu namenil tolažilnih besed. Včasih je škof, kakor lahko razberemo iz njegovega dnevnika, ranjenim in obolelim vojakom v nekaterih bolnišnicah celo maševal: »Danes in festo Mariae ad Nives [Marija Snežna] sem maševal v bolnišnici, kjer strežejo sestre 'hčerke božje milosti', ki ima danes velik praznik: Mater admirabilis [Mati čudovita]. Komandant mi je razkazal razne barake: bolniki od tifusa, difterije⁴⁵⁴ itd. Pa kaj, ko vse pomešano leži: vse narodnosti, vse vere, pa človek ne more nič verskega, tolažilnega povedati.«⁴⁵⁵

Prav v prvih dneh avgusta 1916 je v spremstvu predstavnikov vojnega ministrstva in Rdečega križa v Ljubljano prispela še švedska misija Rdečega križa. Ogledali so si nekatere bolnišnice in »o vsem, kar so videli, so izrazili tuji gostje popolno in splošno hvalo«.⁴⁵⁶

Obisk švedske misije je med ranjenci in bolniškim osebjem kaj kmalu utonil v pozabo; tega pa ne bi mogli reči za obisk cesarice Cite. Ta se je v prvih dneh junija 1917 pripeljala v Ljubljano prav z namenom, da v bolnišnicah obišče ranjene in obolele vojake. Ker je bil obisk namenjen njim, je cesarica odklonila vsak »oficijalen sprejem«, prav tako pa ni nikogar sprejela v avdienco. Cesarica je s spremstvom najprej obiskala garnizijsko bolnišnico, Leonišče in bolnišnico v domobranski vojašnici. V vseh bolnišnicah so cesarico pričakali zdravniki, ki so ji razkazali prostore. Kot poroča *Slovenski narod*, je vsakega ranjenca ogovorila in ga obdarila »z molitvijo v njegovem jeziku, z rožnim vencem, dozo za cigarete s cigaretami in svetinjico ter razdelila v vsaki bolniški sobi tudi po več orgljic«.⁴⁵⁷ Popoldne istega dne je cesarica obiskala še bolnišnico v obrtni šoli. Tudi tu je spregovorila z vsakim ranjencem par besed in jih obdarovala z različnimi drobnimi darili, noži, svinčniki, beležnicami s cesarjevo podobo in s cigaretami. Prav bolnišnico v obrtni šoli naj bi cesarica označila kot »eno najlepših in najboljše opremljenih«.⁴⁵⁸

Milčinski poroča, da so v času cesaričinega obiska vlaki vozili ranjence s fronte mimo Ljubljane, prav tako pa naj bi iz bolnišnic odvažali ranjence, »da niso ležali

⁴⁵³ Slovenec, 18. september 1914, str. 3.

⁴⁵⁴ Davica.

⁴⁵⁵ JD, zapis z dne 5. avgusta 1916.

⁴⁵⁶ Slovenski narod, 10. avgust 1916, str. 3.

⁴⁵⁷ Prav tam, 4. junij 1917, str. 1.

⁴⁵⁸ Prav tam.

po koridorjih (zaradi visokega obiska)«. ⁴⁵⁹ Povsem verjetno je, da se je to res dogajalo, saj so se vse bolnišnice trudile na cesarico narediti kar najboljši vtis, kar pa jim s prenapolnjenimi prostori ne bi uspelo.

POŠTA

Visoki obiski so bili v bolnišnicah redkost in mnogo pogostejše se je dogajalo, da v bolniško sobo ni vstopil nihče. Ranjenci in bolniki so si seveda želeli bližine prijateljev in so koprnili po svojih domačih. Ker teh ni bilo blizu, so jim pogosto pisali domov. Najpogostejše so v ta namen uporabljali dopisnice in razglednice, ki so bile tedaj zelo priljubljeno komunikacijsko sredstvo. ⁴⁶⁰ Na njih so običajno postavljali vprašanja o zdravju domačih in pošiljali srčne pozdrave, saj, kakor pravi Hofbauer, »največ vojakov ni znalo opisat kar so doživeli, ali pa tudi niso hoteli«. ⁴⁶¹ Treba je upoštevati tudi misel na cenzuro, zaradi katere so bila vsa ta sporočila zelo skopa in manj osebna, kot bi bilo pričakovati.

Tudi iz ljubljanskih bolnišnic so v različne kraje monarhije romale takšne dopisnice in razglednice. Pobljše si oglejmo le nekaj primerov razglednic, ki so jih pisali domačim ali prijateljem ranjenci, ki so se zdravili v Ljubljani. ⁴⁶²

Iz bolnišnice v Šentvidu je 8. avgusta 1915 ranjeni vojak pisal svoji ženi v Klosterneuburg pri Dunaju:

»Najdražja ženka! Pošiljam Ti sliko samostana, v katerem ležim. Znotraj je še lepše. Ležim v gledališki dvorani, v stavbi pa je tudi velika kapela. Ob vhodu je lep Marijin kip, okrašen z rožami in zelenjem. Ko grem mimo, vedno izrečem Tvoje besede. Jutri ali pojutrišnjem bom prišel v bolnišnico v Maribor, zato tukaj spet ne bom mogel prejeti Tvojega odgovora, srček. Pozdravlja in poljublja Te 1000 000-krat v upanju na skorajšnje snidenje
Tvoj Moni.

P. S. Če bom ostal v Mariboru, še ne vem, torej draga rožica, počakaj, dokler ne pišem od tam. Pozdravi Hanzija! Upam, da si zdrava, nikar se ne daj prestrašiti zaradi mene, saj bo še vse dobro!«

Seveda vojak ni mogel vedeti, da ne leži v samostanu, temveč v ustanovi, name-

⁴⁵⁹ Milčinski, *Dnevnik*, str. 257.

⁴⁶⁰ O uporabi razglednic v propagandne namene glej: Luthar, *O žalosti niti besede*, str. 30–34.

⁴⁶¹ Hofbauer, *Pobod v zmedo*, str. 29–30.

⁴⁶² Vsi navedeni primeri iz Ljubljane poslanih razglednic so iz bogate zbirke dr. Walterja Lukana.

njeni izobraževanju. Avgusta so bile namreč počitnice, gojencev pa ni bilo oziroma so bili tam le pregnani primorski dijaki. Ranjenec je opisal le svojo okolico, nič pa ni povedal o svojem bolnišničnem življenju ali o tem, zakaj se je tam sploh znašel. Ker je šel večkrat mimo Marijinega kipa, lahko sklepamo, da je bil le lažje ranjen. Toda če je ta mož lahko hodil naokrog, tega prav gotovo ni mogel ranjenec, ki je 17. avgusta 1915 v Marijanišču na kartico, po vsej verjetnosti namenjeno očetu na Dunaju, zapisal sporočilo v telegramskega slogu:

»Sem ranjen in ležim v bolnišnici v Ljubljani. Rane od drobcov granate na levem stegnu in vratu. Brez skrbi. Poljublja Te Heinerl.«

V obeh primerih sta ranjenca pisala optimistično, v upanju, da se bo vse dobro izteklo. Očitno pa ni šlo tako dobro vojaku, ki je v svojem sporočilu, poslanem iz Marijanišča in naslovljenem na strica Richarda Paltauf, generalštabnega zdravnika, med drugim zapisal:

»Ne počutim se dobro. Prosim, sporoči očetu po telefonu moj naslov, ker moje kartice morda ne bo dobil. Upam, da bom sploh še kdaj ozdravel. Z mnogimi pozdravi, Christl.«

Ob koncu vojne, 2. septembra 1918, je v ljubljanski bolnišnici za pero prijel tudi vojak Hans, ki je pisal svojemu prijatelju na Dunaj: »Dragi Hanzl! Sporočam Ti, da danes zapuščam Ljubljano, toda kam grem, ne vem. Ti bom pa takoj sporočil, ko izvem. Pozdravljam Tebe, Tvoje starše, brate in sestre Tvoj prijatelj Hans.«

PROSTI ČAS

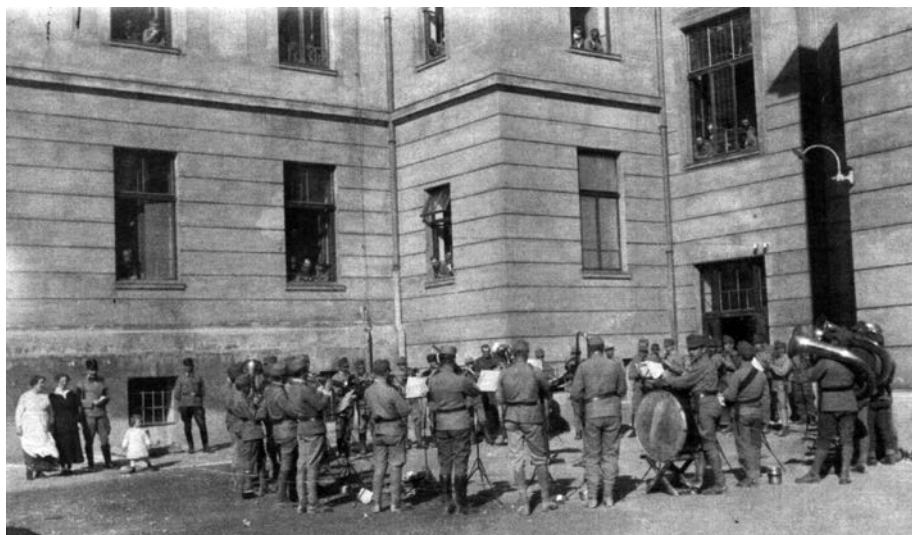
Ranjencem je ob obiskih ter ob pisanju pisem in razglednic še vedno ostajalo ogromno časa. Tisti, ki so bili le lažje ranjeni in so lahko hodili, so se navadno odpravili na sprehod po okolici ali po mestu, kjer so preživljali prosti čas po gostiščih, muzejih in gledališčih.⁴⁶³

Ranjeni vojaki so imeli skoraj vsak teden ob določeni uri tudi brezplačen vstop v kino: »"Kino Central" v deželnem gledališču prireja skoro vsak teden ob 2. uri popoldne po eno brezplačno predstavo v Ljubljani se nahajajočim ranjencem.«⁴⁶⁴ Sama filmska ponudba pa je bila bolj kot ne slaba.⁴⁶⁵

⁴⁶³ Več o kulturnih prireditvah v Ljubljani med prvo svetovno vojno glej: Matić, *Kulturni utrip Ljubljane med prvo svetovno vojno*.

⁴⁶⁴ Slovenec, 29. september 1915, str. 7.

⁴⁶⁵ O tedanji filmski ponudbi in ostri kritiki škofa Jegliča glej: Matić, *Kulturni utrip Ljubljane med prvo svetovno vojno*, str. 242–243 in str. 264–269.

17. Koncert članov vojaškega glasbenega društva pred bolnišnico v Ljubljani. (Iz zapuščine dr. Hawline)

Te možnosti niso imeli tisti ranjenci, ki so morali ostati v bolnišnicah. Njim so se ure neznansko vlekle. Le občasno so tiste, ki jim je bilo to dovoljeno, odnesli na prosto pred bolniška poslopja. Prav za ranjence, ki so bili priklenjeni na postelje, so v začetku oktobra 1915 člani vojaškega glasbenega društva začeli prirejati skromne koncerte, ki so jih potem več mesecev igrali po ljubljanskih bolnišnicah. Takšen koncert za ranjence so takoj ob začetku svojega delovanja pripravili v bolnišnici pri uršulinkah: »Prvi petek v oktobru je prišla naša bolnica v notranji šoli na vrsto. Vojaški godci so se zbrali ob starem vodovodu na vrtu. Kaj lepo so se razlegali zvočki mnogoštevilnih glasbil, pesmi in posamezna mesta umetnih skladb so se vrstila sedaj veselo, sedaj tožno, budeč v poslušalcih enaka čustva. Iz bolnice v notranji šoli so prišli vsi ranjenci, ki so mogli iz postelje, gledat nenavadni prizor in poslušat ubrane melodije izvežbanih godcev. Saj njim je veljalo malo razvedrilo. – Dobro uro je trajal prvi koncert.«⁴⁶⁶

Poleg koncertov so skušali rutinski bolnišnični vsakdan občasno popestriti tudi s predstavami. Tako je že od začetka vojne humoristične predstave po bolnišnicah prirejal »znani ljudski pisatelj« Oton Hofbauer. Z njimi je večkrat obiskal tudi ra-

⁴⁶⁶ Vojna kronika uršulink, str. 22.

18. »In mi v tej vojni živimo nemirno!« Fotorazglednica, poslana iz ljubljanske rezervne bolnice št. 5. (Zasebna zbirka Simona Kovačiča).

njenje v ljubljanskih bolnišnicah, med katerimi si je prizadeval vzbuditi »najboljše razpoloženje«. ⁴⁶⁷

Koncerti in predstave so bili seveda še kako dobrodošla popestritev dolgočasnega bolnišničnega vsakdana. Ranjenci so se skušali zamotiti tudi z branjem knjig in časopisov: »Čtiva si žele ranjenci. Cele majhne knjižnice imajo posamezne bolnice, a vse še ne zadostuje.« ⁴⁶⁸ Vojaške oblasti so skupaj z duhovniki in Rdečim križem zato na prebivalstvo pogosto naslavljali prošnje, naj za ranjence po ljubljanskih bolnišnicah darujejo knjige in časopise. Želje po slovenski literaturi in časopisih so pogosto prihajale iz različnih bolnišnic po državi, saj so se slovenski vojaki zdravili po vsej monarhiji. Velikokrat so za tovrstno gradivo po časopisih prosili tudi ranjenci sami. ⁴⁶⁹

Nič manj pogoste niso bile prošnje ranjencev za družabne igre »kakor npr. do-

⁴⁶⁷ Slovenec, 30. april 1917, str. 5.

⁴⁶⁸ Slovenski narod, 16. februar 1915, str. 2.

⁴⁶⁹ Prav tam, 21. september 1915, str. 3.

mino, šah, mlin, marijanco in raznovrstne druge take igre«, s katerimi bi si lahko krajšali čas.⁴⁷⁰

Ranjenci so si tako skušali dolgočasne bolnišnične dneve narediti, kolikor je bilo mogoče, prijetne. Toda včasih je bil ves trud zaman; ljudi se je pollaščala apatija, ležali so na posteljah in se predajali temnim mislim. Posebej v zadnjem letu vojne se je ranjencem, naveličanim vojne, čas v bolniških sobah neznansko vlekel. Kakšno je bilo takrat vzdušje v ljubljanskih bolnišnicah, je opisal Dominik Kacin, ki se je zdravil v Ljudskem domu:

»Ležim cel dan in celo noč na tem trdem štrozaku. Ne delam nič, samo čas kradem Bogu in ljudem. Zakaj je tako prišlo. To me tako razjeda, da ne znam povedati. Celo misli so mi mračne, nikjer nimam obstanka, najsi začnem kako stvar čitati ali pisati – 10 minut in potem vržem vse v kot. Pravzaprav me malo briga, kaj mislijo drugi o meni, navsezadnje je vendar slabo mnenje najslabše spričevalo za človeka. [...] Če bo šlo tako naprej, bom kmalu tak kot ta Bošnjak. Pred enim tednom je že prišel in do danes vem, da se še ni umil, čeravno ima komaj 10 korakov iz postelje do vode. Tudi izpregovoril je še samo dvakrat, ko ga je zdravnik vprašal, kaj mu fali. Tedaj je vzdihnil in zasopel ter potegnil srajco raz prsi. In potem je zopet molčal in ostal v postelji. Mož je vesel, da leži in dobi jesti. Kadar pridejo cigarete, pokadi vse, eno za drugo. Poleg njega je Kobaridčan, ki mu je v tem tudi malo podoben, samo da ta rad govori, a kadar zine, pove ponavadi kako neumnost, da se mu drugi smejijo. Naši ljudje so res čudni. Pa saj drugi tudi niso boljši. Morda sem pa le jaz tak, da se mi vse tako zdi, a v resnici ni tako. Moje najslabše ure so zvečer. Ponavadi me prime neka slabost, vležem se in hočem zaspati. A pri nas niso kokoši, da bi šle z mano ob 7 spat. Še luč večkrat prižgejo, jaz se zbudim iz polsna neštetokrat in kolnem nad kršilci miru.«⁴⁷¹

ODLIKOVANJA

Če so ranjence velikokrat obhajale črne misli, pa so vanje prodirali tudi žarki veselja. To se je najbrž dogajalo tudi takrat, kadar se je nanje in na njihovo hrabrost spomnil cesar ter jim podelil različna odlikovanja. Že cesar Jožef II. je želel na takšen način

⁴⁷⁰ Slovenec, 3. marec 1916, str. 3.

⁴⁷¹ Kacin, *Dnevnik z avstrijsko-ruske fronte v Karpatih*, str. 39–40.

počastiti vojake, ki so se izkazali v boju. Leta 1789 je zato izbral oz. določil zlato in srebrno spominsko svetinjo, s katero je odlikoval hrabre vojake. Pozneje je cesar Ferdinand I. obstoječim medaljam za hrabrost dodal še manjšo, ki so jo poimenovali mala srebrna oziroma »hrabrostna medalja drugega razreda«. ⁴⁷² Med prvo svetovno vojno so omenjenim odlikovanjem dodali še najnižjo, bronasto medaljo za hrabrost. ⁴⁷³ Seveda pa so v avstro-ogrski vojski poleg teh poznali še druga odlikovanja, med njimi tudi medalje za ranjence.

Prva večja slovesnost podelitve odlikovanja ranjenemu vojaku v Ljubljani je potekala 26. oktobra 1914. Tega dne je bil v rezervni bolnišnici v Mladiki s srebrno hrabrostno medaljo 1. razreda odlikovan Mica Vencelj, češki vojak 3. pionirskega bataljona. Odlikovanje si je priboril na južnem bojišču v bojih pri Drini. Slovesno sveto mašo je opravil mornariški superior Kokolj, udeležili pa so se je nekateri častniki, zdravniki, dame Rdečega križa in vse ostalo »zdravo moštvo«. Odlikovancu je šlo seveda častno mesto v prvi vrsti, med bolnišničnim poveljnikom dr. Slavikom in poveljnikom garnizijskega sanitetnega oddelka Kollaritschem. Po sveti maši je mornariški superior nagovoril vse prisotne, nato je dr. Slavik odlikovancu na prsi pripel hrabrostno svetinjo, ob koncu slovesnosti pa je pred odlikovanim češkim vojakom defiliralo tamkajšnje moštvo. ⁴⁷⁴ Takšni slovesnosti je po vsej verjetnosti sledila še manjša pogostitev, ki je bila za odlikovanega vojaka res pravi praznik.

Podobne slovesnosti so se v različnih ljubljanskih bolnišnicah odvijale tudi v naslednjih mesecih. Tako je bil v februarju 1915 pri uršulinkah odlikovan ranjeni ogrski vojak. Tudi takrat se je opravila slovesna sveta maša, ranjenemu vojaku in vsem navzočim je spregovoril mornariški superior Kokolj, na dvorišču pa so ranjenemu vojaku pripeli hrabrostno svetinjo. ⁴⁷⁵

Po odprtju soške fronte podelitve odlikovanj zaradi vse večjega števila ranjencev in obilice dela prav gotovo niso več potekale tako slovesno, kar pa še ne pomeni, da jih ni bilo.

Nič manj razlogov za veselje pa ni bilo, ko so bili za požrtvovalno delo odlikovani bolnišnični zdravniki ali pripadniki sanitetnega osebja. Zdravniki, ki so delovali v ljubljanskih bolnišnicah, so se tako velikokrat znašli na časopisnih straneh med tistimi, ki jim je bilo podeljeno kakšno od odlikovanj ali ki so celo napredovali v višji čin.

⁴⁷² Slovenec, 29. avgust 1914, str. 2–3.

⁴⁷³ O medaljah za hrabrost in finančnih dokladah, ki so pripadale odlikovancem, glej: Švajncer, Medalja za hrabrost v I. svetovni vojni, str. 58–73.

⁴⁷⁴ Slovenec, 26. oktober 1914, str. 6.

⁴⁷⁵ *Vojna kronika uršulink*, str. 13–14.

Med odlikovanci v zdravniških vrstah je bil tudi doktor Hawlina, ki je junija 1916 prejel častni znak Rdečega križa z vojnim odlikovanjem, septembra istega leta pa je bil za svoje »veleuspešno in zaslužno delovanje kot poveljnik c. in kr. rezervne bolnice št. 4 v Ljubljani« odlikovan še z viteškim križcem reda Franca Jožefa z vojno dekoracijo.⁴⁷⁶

Z že omenjenim viteškim križcem so velikokrat odlikovali ljubljanske zdravnike, nič manj pogosta pa niso bila odlikovanja z zlatim zaslužnim križcem s krono na traku hrabrostne svetinje. Takšno odlikovanje so v avgustu 1916 med drugimi zdravniki prejeli dr. Rudež, dr. Al. Kraigher, dr. Ernest Dereani in dr. Andrej Jenko.⁴⁷⁷ Med tistimi, ki so bili deležni posebne cesarjeve pohvale in bili večkrat odlikovani, je bil tudi garnizijski šef-zdravnik Edmund Geduldiger. Za požrtvovalnost je bil sprva odlikovan z oficirskim križem reda Franca Jožefa s trakom križa za vojne zasluge,⁴⁷⁸ za njegovo delo pa mu je cesar v prvih dneh oktobra 1916 »podelil naslov in značaj generalštabnega zdravnika«.⁴⁷⁹ Dr. Geduldiger je bil pozneje odlikovan še z Marijanskim križem, knez in veliki mojster Malteškega viteškega reda pa mu je za njegovo delovanje v vojaških bolnišnicah podelil vratni križ suverenega Malteškega reda.⁴⁸⁰

Redkeje so z zlatim zaslužnim križcem odlikovali bolniškega strežnika ali strežnico. So pa zato sanitetnemu osebju večkrat podelili različne stopnje odlikovanj Rdečega križa. 23. oktobra 1916 so tako med drugimi za požrtvovalno delo in negovanje ranjencev odlikovali osem redovnic uršulinskega samostana; dve sta prejeli srebrni, ostale pa bronaste medalje za zasluge Rdečega križa.⁴⁸¹ V januarju 1917 so bile s srebrnimi in bronastimi medaljami Rdečega križa odlikovane tudi nekatere dame, ki so stregle v rezervni bolnišnici št. 4 in njenih podružnicah.⁴⁸²

PRAZNIKI

V enolični bolnišnični vsakdan so skušali vnesti malo vedrine in veselja tudi z obhajanjem različnih praznikov. Pri tem ni bilo pomembno, ali je šlo za državne

⁴⁷⁶ Slovenski narod, 13. september 1916, str. 4.

⁴⁷⁷ Prav tam, 3. avgust 1916, str. 3.

⁴⁷⁸ Prav tam, 29. marec 1916, str. 4.

⁴⁷⁹ Prav tam, 7. oktober 1916, str. 4.

⁴⁸⁰ Prav tam, 16. november 1917, str. 2.

⁴⁸¹ Kogoj, *Uršulinke in njihovo vzgojno poslanstvo*, str. 143.

⁴⁸² Slovenski narod, 3. januar 1917.

ali verske praznike; važno je bilo le, da so ranjenci in bolniki vsaj za trenutek ali dva pozabili na svoje bolečine in trpljenje.

Tako so 2. decembra 1914 v ljubljanskih vojaških bolnišnicah praznovali šestinšestdeseti vladarski jubilej cesarja Franca Jožefa. Mestna občina Ljubljana in dežela Kranjska sta ranjence pogostili s pivom, kranjskimi klobasami, kruhom, potico in cigaretami.⁴⁸³ Ob tej priložnosti so se po bolnišnicah in vseh ljubljanskih cerkvah tudi darovale slovesne svete maše.⁴⁸⁴

Bolj kot cesarske praznike so ranjenci skupaj z vsem prebivalstvom dežele Kranjske pričakovali prvi božič v času vojne vihre. Upali so namreč, da bodo ob zvonjenju božičnih zvonov utihnili topovi, da bo prišel čas za mir in spravo – »a je odšel božič in ž njim naše nade«.⁴⁸⁵

Kljub temu so se v bolnišnicah trudili, da bi ranjencem in bolnikom za božič pričarali praznično vzdušje. V vse bolniške sobe so postavili okrašene smrečice, vojaški kurati pa so opravili slovesno polnočnico ter obiskali ranjene in obolele vojake. Ponekod so za ranjence odigrali tudi različne predstave, pa tudi sami so si skušali polepšati praznični čas s prepevanjem božičnih in drugih pesmi. Bolnišnični jedilnik je bil tedaj občutno boljši, saj se v prvih mesecih vojne pomanjkanje še ni poznalo, ljudje pa so radi darovali potico, vino ter druge praznične dobrote za ranjene in obolele vojake.⁴⁸⁶

Praznično so v ljubljanskih bolnišnicah pričakali tudi novo leto 1915. Tako so bili na Silvestrov večer v šentjakobski šoli vsi ranjenci in strežniki pogoščeni s »šunko, kruhom, pecivom, z vinom, jabolki, s čajem in obdarovani s cigaretami in z razglednicami«.⁴⁸⁷ Ob tem pa so se na svoje zdravnike in sanitetno osebje velikokrat spomnili tudi ranjenci sami. Z drobnimi darili so jim znali izkazati hvaležnost za ves njihov trud.

Po novem letu pa naj bi, kakor poroča *Slovenski narod*, v ljubljanskih bolnišnicah skorajda pozabili na pravoslavni božič 7. januarja. Prav v začetku leta 1915 je bilo namreč v Ljubljani, še posebej v belgijski vojašnici, nastanjeno večje število pravoslavnih ranjencev. Tja je ranjene in bolne vojake prihajala obiskovat tudi gospa Ana Podkrajšek, ki naj bi se zato edina spomnila na pravoslavne božične praznike. Tako je omenjenim vojakom, kakor piše časopis, priskrbela majhne jaslvice ter vsakega ranjenca obdarila s pošto dopisnico ali razglednico. Ranjenci so bili seveda

⁴⁸³ Slovenec, 3. december 1914, str. 4.

⁴⁸⁴ Izvestje c. kr. II. državne gimnazije v Ljubljani o šolskem letu 1914/15, str. 10.

⁴⁸⁵ *Vojna kronika uršulink*, str. 11.

⁴⁸⁶ Prav tam, str. 12–13.

⁴⁸⁷ Slovenski narod, 2. januar 1915, str. 4.

navdušeni, »stiskali so ji roko in se radovali, kakor se raduje otrok, če ga obišče mati«. ⁴⁸⁸ Omenjeni zapis je sicer zanimiv, vendar ga je treba sprejeti s pridržkom, saj je težko verjeti, da bi vsi ostali na ta praznik pozabili. V Ljubljani je bilo tedaj namreč mogoče najti pripadnike skorajda vseh veroizpovedi tako med ranjenci kot tudi med sanitetnim moštvom in zdravniki, prav tako pa je bilo tu kar nekaj vojaških kuratov. Z veliko verjetnostjo bi lahko sklepali, da je bil prisoten tudi kakšen pravoslavni vojaški kurat.

Prazničnim dnevom so znova sledili enolični bolniški dnevi. Konec marca ali v začetku aprila so jih vsaj za kratek čas razbili velikonočni prazniki, ko so se znova obhajale slovesne pobožnosti, ranjeni in oboleli vojaki pa so bili tudi tokrat obilno pogoščeni in obdarovani. V nekatere bolnišnice so pirhe in voščilnice za ranjence poslali tudi učenci različnih šol, za kar so se jim vojaki izrecno zahvalili v časopisu. ⁴⁸⁹ Slovesno so 18. avgusta 1915 praznovali tudi cesarjev rojstni dan, ko so bili ranjenci vnovič pogoščeni na deželne stroške. ⁴⁹⁰

Toda vojna je še kar trajala, draginja je bila vse večja, kar se je poznalo tudi pri obdarovanju ranjencev. Če so za božič 1914, ko je bilo še vsega na pretek, prirejali bogate božičnice, so bili naslednje leto prazniki v tem oziru že bolj skromni. ⁴⁹¹ Draginja in varčevanje sta namreč vse bolj vplivala na izdatke civilnih prebivalcev in na njihove darove za ranjence. Kljub temu so v bolnišnicah za praznike poskušali vsaj za hip pričarati veselo vzdušje. Tako so za božič 1915 v Marijanišču presenetili ranjene in obolele vojake s pecivom in cigaretami, v največjo sobo pa so postavili božično drevesce. Vojaki so bili veseli skromnih daril in jaslic, ki so jih po bolniških sobah postavili nekateri gojenci: »Kako ginljivo je bilo gledati ranjenca, ki je, če je mogel stopiti na noge, šel k jaslicam ter nepremično zrl v b. Dete, prestavil tu pa tam kakega pastirca ali ovco ter se spomnil onih srečnih let brezskrbne mladosti, ko je tudi on na Sv. večer doma stavil jaslice.« ⁴⁹²

Praznike so v bolnišnicah obhajali tudi v prihodnjih letih vojne, ljudje so se še trudili, da bi ranjencem in bolnikom pripravili drobno veselje, toda praznovanja so bila zaradi vse večjega pomanjkanja bolj skromna.

⁴⁸⁸ Prav tam, 26. januar 1915, str. 3.

⁴⁸⁹ Prav tam, 3. april 1915, str. 4.

⁴⁹⁰ Prav tam, 18. avgust 1915, str. 3.

⁴⁹¹ *Vojna kronika uršulink*, str. 23.

⁴⁹² *Kronika Marijanišča*, str. 120.

PRO PATRIA ...

*»Dolgi skupni grobi kot gredice
vrtne se mi zde, polne cvetov;
tu ste našli zadnji dom junaki
vseh jezikov naših in rodov.«*

(Vide, Pri sv. Križu)⁴⁹³

Prva svetovna vojna je od vojakov na bojiščih terjala visok krvni davek. Mnogi so padli v bojih ali pa so preminuli neposredno za frontno črto, v prvih obvezovališčih. Umirali so tudi za različnimi boleznimi, ki so kosile med vojaštvom. Tiste, ki so imeli več sreče, so skušali čim prej spraviti v bolnišnice v domovini. Tam so jim skušali nuditi čim boljše zdravniško oskrbo in nego, vse seveda v želji, da bi ozdraveli in da bi bili vnovič sposobni za vojaško službo. Toda kljub vsej skrbi se je med temi ranjenci in bolniki pogosto oglašala smrt. Skorajda v vseh krajih, kjer so bile krajši ali daljši čas nameščene vojaške sanitetne ustanove, so o njihovem delovanju in o grozotah vojne še dolga leta po vojni govorili nemi pričevalci – vojaški grobovi. Tudi Ljubljana je bila mesto, v katerem smrtna kosa kljub skrbni negi v vojaških bolnišnicah ni poznala milosti.

Smrt je prvi žrtvi med ranjenci, pripeljanimi v Ljubljano, zahtevala že 16. septembra 1914. Tega dne je v deželni bolnišnici zaradi zastrupitve krvi preminul vojak 66. pešpolka Mihael Polowka, v II. državni gimnaziji pa je istega dne umrl narednik 97. pešpolka Alojzij Sturm.⁴⁹⁴ Naslednjega dne je umrl še ranjeni vojak Adalbert Meinhardt.⁴⁹⁵ Prvi pogreb v Ljubljani umrlega vojaka Polowke je bil pri Sv. Križu 19. septembra 1914. Časopis *Slovenec* je v notici o umrlem vojaku med drugim zapisal: »Umrլ je daleč od domovine, daleč od svojcev, zato za njegovo krsto ni stopal noben sorodnik.«⁴⁹⁶ Res ga ni spremljal nihče od njegovih bližnjih, so ga pa zato na njegovo zadnjo pot pospremili občinski svetniki SLS in oddelek vojakov 17. pešpolka, ki je izstrelil častno salvo. Istega dne so na pokopališču pri Sv. Križu pokopali tudi vojaka Meinhardta.

Že ob prvih dveh pogrebih je klub občinskih svetovalcev SLS deželnega glavarja dr. Šušteršiča pozval, naj ustanovi poseben odbor, ki bo poskrbel, da se preminulim

⁴⁹³ Domoljub, l. 1917, št. 50, str. 596.

⁴⁹⁴ Slovenec, 16. september 1914, str. 4.

⁴⁹⁵ Prav tam, 17. september 1914, str. 5.

⁴⁹⁶ Prav tam, 19. september 1914, str. 7.

vojakom na pokopališču postavi primeren spomenik. Poleg tega pa so želeli še, da se v Ljubljani postavi poseben spomenik vojakom, »junaškim sinovom naše zemlje«. Deželni glavar je omenjeni predlog sprejel in sam prevzel skrb za ustanovitev omenjenega odbora.⁴⁹⁷

Vse umrle vojake so na začetku pokopavali na pokopališču pri Sv. Križu, »na oddelku številka 42., od mavzoleja Kollmanove rodbine proti severovzhodu.«⁴⁹⁸ Do 1. novembra 1914 je bilo tam pokopanih 15 vojakov, ki so umrli v ljubljanskih bolnišnicah. Na dan pred praznikom vseh svetih je časopis *Slovenec* ljubljanske meščane povabil, naj pridejo na pokopališče in s svojo prisotnostjo počastijo vse v ljubljanskih bolnišnicah umrle vojake. Po naročilu deželnega glavarja so za ta praznik vse vojaške grobove tudi slovesno okrasili s cvetjem in zelenjem, pa tudi »z emblemi in barvami dežel, katerih zvesti sinovi so bili za domovino umrli junaki«.⁴⁹⁹

Kljub deževnemu vremenu so se na omenjeni praznik mnogi meščani res odzvali na časopisni poziv in se skupaj s predstavniki oblasti udeležili slovesnosti, ki jo je vodil mornariški superior Kokolj. Ta je grobove umrlih vojakov blagoslovil, zbrane pa nagovoril v nemškem in slovenskem jeziku. Predstavniki oblasti so ob velik križ, ki je stal poleg grobov, v imenu vse dežele Kranjske »junakom domovine« položili venec.⁵⁰⁰

V naslednjih dneh in tednih je smrt znova kosila po ljubljanskih bolnišnicah, vendar zaradi vse večjega števila umrlih časopisje ni več tako podrobno poročalo o pogrebnih slovesnostih kot na začetku. Je pa zato v februarju 1915 med časopisnimi noticami o umrlih vojakihi mogoče najti zanimivo zgodbo vojaka Krebla. Ta je na smrt bolan ležal v rezervni bolnišnici v obrtni šoli, o čemer je želela bolniška sestra Ana Zisl obvestiti njegove domače. Krebel, ki je bil iz Poreča, tedaj že ni mogel več povedati svojega naslova, zato se je strežnica obrnila naravnost na poreškega škofa. Kakor poroča *Slovenec*, naj bi škof »takoj po prejemu pisma, t. j. pozno ponoči osebno hitel iskat vojakovo mater, vdovo Marijo Krebel. Dal ji je potrebna sredstva in preskrbel brezplačno vožnjo po železnici. Tako je uboga mati dospela k sinu dve uri pred njegovo smrtjo; umrl je 30. januarja ob 6. uri zjutraj ter imel naslednji dan zelo lep pogreb z vojaško godbo in drugimi vojaškimi častmi.«⁵⁰¹

Toda vojak Krebel je imel srečo, da so ga na njegovo poslednjo pot pospremili

⁴⁹⁷ Prav tam, 20. oktober 1914, str. 5.

⁴⁹⁸ Prav tam, 31. november 1914, str. 5.

⁴⁹⁹ Prav tam.

⁵⁰⁰ Prav tam, 2. november 1914, str. 7.

⁵⁰¹ Prav tam, 3. februar 1915, str. 5.

najbližji. Mnogi so žal umirali sami in osamljeni. Ob njih so bili le bolniški strežniki ali pa morda duhovniki, ki so jim na koncu zatisnili oči.

O POKOPIH UMRLIH VOJAKOV

Smrt je v času vojne vihre zahtevala vedno nove žrtve in na pokopališču je bilo vse več sveže izkopanih grobov.

Že ob prvih pobudah za postavitev spomenika so mestni veljaki dr. Šušteršiču izrazili željo, da bi prav vse umrle vojake v Ljubljani pokopali na istem pokopališču.⁵⁰² Glede na časopisna poročila lahko trdimo, da jim je to – vsaj do 1. novembra 1914 – tudi uspevalo.⁵⁰³ Prav tako bi bilo mogoče sklepati, da so bili vsi dotlej umrli vojaki, pokopani na novem pokopališču, katoličani. Pokopališča so bila namreč takrat konfesionalno katoliška, pripadnikov drugih veroizpovedi pa niso smeli pokopavati poleg katoličanov. Pokopavali so jih drugje ali pa na posebnem oddelku za drugoverce na sicer katoliškem pokopališču. Tedanje novo ljubljansko pokopališče pri Sv. Križu takšnega posebnega oddelka še ni imelo, zato so pripadnike drugih veroizpovedi pokopavali na evangeličanskem pokopališču pri Sv. Krištofu.⁵⁰⁴

Po italijanski vojni napovedi in odprtju nove fronte se je z vse številčnejšimi transporti ranjencev v mestu povečevalo tudi število umrlih vojakov. Tako naj bi v Marijanišču, kamor so vozili le najtežje ranjence, imeli skoraj vsak dan po en smrtni primer, »za časa ofenziv pa po 5–7«. ⁵⁰⁵ Zaradi vedno večjega števila žrtev je zato na evangeličanskem pokopališču kmalu začelo primanjkovati prostora. V takšnih izrednih razmerah so bili primorani pokopališče razširiti.⁵⁰⁶

Peter Naglič je poleti 1915 kot vojak tudi sam prisostvoval vojaškemu pogrebu na ljubljanskem pokopališču:

»Skupina nas je štela dvajset mož s puškami za parado in dvanajst mož za nošnjo in pokopavanje. Ko smo prispeli na pokopališče k sv. Križu, so bili mrtveci že v kapeli v rakvah, ki so bile kar provizorično sestavljene. Pripeljali so jih iz raznih bolnic, nekateri so bili tu do 30 dni. Tu so bili katoliki, drugoverce se je pokopavalo na posebno malo

⁵⁰² Prav tam, 20. oktober 1914, str. 5.

⁵⁰³ Prav tam, 2. november 1914, str. 7.

⁵⁰⁴ Piškur, *Ljubljanske Zveze*, str. 7–10.

⁵⁰⁵ Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), Škofijski arhiv Ljubljana (ŠAL), Vincencijeva družba, fasc. 3: *Desetletno poročilo uprave Marijanišča o priliki petdesetletnice Vincencijeve družbe*.

⁵⁰⁶ ZAL–LJU 295, fasc. 9, škatla 18, ovoj leto 1916–17, št. 8/A/916: Bericht über das Jahr 1915.

pokopališče pri sv. Krištofu. Kakšni so bili tam pogrebni obredi, nisem imel prilike videti. Da se vrnem zopet h katoličanom: najprej je blagoslovil rajnke v kapelici vojaški duhovnik, nato so jih dvignili in jih nesli k jami, ki je bila že veliko vnaprej skopana, globoka do tri metre in široka prav toliko. Bila je podobna globokemu jarku. Rakve so se vlagale kot polena po tri druga vrh druge tako, da jih je šlo več tisoč v en sam jarek.⁵⁰⁷ Vsaka rakev je imela iz cinkove pločevine številko. Na vrh so pritrdili leseni križ s kratkimi podatki o padlem vojaku. Vrnimo se zopet k obredom: ko so bile rakve od te skupine vložene v jamo, je duhovnik še enkrat molil in poslednji mir in pokoj izrekel. Takrat je bilo tudi za nas končano. Veliko večje ceremonije in prepevanje so bile pri pravoslavnih pogrebi. Te obrede je opravil pravoslavni pop. [...] Taki pogrebi so se vršili dnevno, v časih ofenziv celo dvakrat na dan.«⁵⁰⁸

Zaradi izrednih razmer in vse večjega števila žrtev med ranjenci in obolelimi se je večkrat dogodilo, da so na katoliškem pokopališču pokopali tudi nekatoličane. Poleg tega so vojaške oblasti nemalokrat še zahtevale, da takšen pokop opravi katoliški duhovnik. Ti pa so bili v precepu, saj tega po tedanjih določilih niso smeli storiti, po drugi strani pa je njihovo zavrnitev vojaška oblast razumela kot nasprotovanje vojaškim poveljem. S temi dilemami so se posebej pogosto srečevali v manjših krajih, kjer običajno ni bilo vojaških kuratov. Vojaška oblast je s svojim ravnanjem v avgustu leta 1915 spravila v težave tudi tedanjega župnika župnije Dolnji Logatec, Valentina Remškarja.⁵⁰⁹ V njegovi župniji je bila takrat nastanjena mobilna rezervna bolnišnica (4/16) in tudi v tej sanitetni ustanovi so umirali vojaki različnih veroizpovedi. Nekajkrat se je, kot je zapisal župnik, zgodilo, da so na tamkajšnjem župnijskem pokopališču »skopali grobove za nekatoličane (pravoslavne) zraven drugih umrlih in pokopanih vojakov katoličanov in so jih ondi tudi pokopali«. Vojaška oblast je ob tem od župnika še zahtevala, da blagoslovi trupla nekatoličanov, česar pa on po veljavnih predpisih ni smel storiti. Zaradi tega so ga imeli na sumu, »kakor da se protivi vojaškim poveljem in da je nestrpen, itd. in je bil vsled tega dne 6. avgusta 1915, v brzojavki tukajšnjega etapnega poveljstva na c. in kr. 5 armadno-etapno poveljstvo v Ljubljani celo tožen«.⁵¹⁰

⁵⁰⁷ Tule je Nagliča nekoliko zaneslo v pretiravanje.

⁵⁰⁸ Naglič, *Moje življenje v svetovni vojni*, str. 83–84.

⁵⁰⁹ Valentin Remškar; roj. 16. 2. 1871 Brezovica; m. 25. 7. 1895; † 3. 8. 1947 Dolnji Logatec. Glej: *Letopis Cerkve na Slovenskem 2000*, str. 443.

⁵¹⁰ NŠAL/ŠAL, *Vojne zadeve*, fasc. 313, št. 3365.

Župnik je 23. avgusta 1915 v pismu knezoškofu Jegliču potožil o vseh težavah, ki jih ima z vojaškimi oblastmi, ob koncu svojega pisma pa je še izrazil prošnjo, naj se o tej pereči zadevi škofijski ordinariat »že kakorkoli odloči, oziroma nastopi na pristojnem mestu in župniku odvzame vso odgovornost za nepravilnosti, ki bi se na pritisk vojaštva utegnile zgoditi«. ⁵¹¹

Kot odgovor na omenjeni dopis je škof Jeglič že 28. avgusta izdal posebno navodilo za vse dušne pastirje glede pogrebov nekatoliških vojakov na katoliških pokopališčih. V njem je izrecno zapisal, da katoliškemu duhovniku »ni v nobenem slučaju dovoljeno« pokopavati nekatoličanov, čeprav to od njih zahteva vojaška oblast. Prav tako je navodilo posebej določalo, da naj bi se katoličane pokopavalo skupaj z drugoverci le v sili, »ko bi v vojnem času ali ob kužni bolezni na pokopališču za nekatoličane odločeni prostor ne zadostoval«. V vseh drugih primerih navodilo tega ni dovoljevalo. Le če bi vojaška oblast izrecno vztrajala pri zahtevi, da se nekatoličana pokoplje v isti vrsti kot katoličane, bi katoliški duhovnik to moral dopustiti.

Posebej podrobno je škof Jeglič v svojem navodilu pojasnil in razložil še vprašanje oskrunitve katoliškega pokopališča s pokopom drugovercev. Po tedaj veljavnem cerkvenem pravu pokopališče ni bilo oskrunjeno, če so na njem pokopali krščene drugoverce (npr. pravoslavne), bilo pa je oskrunjeno s pokopom muslimana ali juda. Dokler ni bilo oskrunjeno pokopališče očiščeno, na njem ni bil dovoljen katoliški pogreb. Vendar pa je cerkveno pravo pri tej določbi poznalo tudi izjeme »iz važnega razloga, ki ga škof za takega prizna«. Škof Jeglič je pojasnil, da sam za takšen razlog šteje vojni čas, zato se v primeru zahteve vojaških oblasti, da se nekrščene pokoplje v isti vrsti skupaj s katoličani, ti smejo pokopavati z običajnimi obredi. Pokopališča naj bi v takšnem primeru ne bilo treba vedno znova očiščevati, to pa naj bi se storilo po koncu vojne. ⁵¹²

Prav gotovo je škof Jeglič s temi navodili preprečil marsikakšen spor med duhovniki in vojaškimi oblastmi. Tem je tudi omogočil, da so, posebej v primeru epidemij, ki niso bile tako redke, preminule vojake lahko pokopavali na kateremkoli pokopališču – ne glede na versko pripadnost. Tudi sicer je bil ob prvih primerih smrtnih žrtev za nalezljivimi boleznimi pokop opravljen zelo na hitro in brez spremstva. Tako je župnik Bernik opisal pokop prvega za kolero umrlega vojaka v domžalski župniji:

»Ob ¾ 11. ponoči, takoj, ko je bila jama izkopana, ga je župnik – lastnega duhovnika ta bolnišnica cel čas ni imela – pokopal. Razven pogrebcev je bil navzoč le še polkovni zdravnik, ki je vse nadziral in

⁵¹¹ NŠAL/ŠAL, Vojne zadeve, fasc. 313, št. 3365.

⁵¹² Prav tam.

dva vojaka. Vse, kar je karkokoli prišlo z mrličem v zvezo, so kar na pokopališču na mestu sežgali. Ta mrlič je bil 20 let stari Dunajčan Friderik Schmitt, katoličan.«⁵¹³

Tudi v Šentvidu nad Ljubljano je od konca leta 1914 do začetka novembra 1917 v škofovih zavodih delovala vojaška bolnišnica. V času njenega delovanja se je v njej krajši ali daljši čas zdravilo 38 039 ranjenih ali obolelih vojakov, od katerih jih je v Šentvidu umrlo 98.⁵¹⁴ Umrli vojaki seveda niso bili vsi katoličani, vojake drugih veroizpovedi pa bi zaradi oddaljenosti le težko pokopavali na evangeličanskem pokopališču pri Sv. Krištofu, zato so jih pokopali na šentviškem pokopališču. Od 1915 do 1917 je bilo tako v Šentvidu pokopanih 96 vojakov, dva pa sta bila prepeljana v domače kraje. O verski pripadnosti umrlih nam mrliška knjiga župnije Šentvid pove sledeče:⁵¹⁵

Tabela 7: Verska pripadnost v zavodski bolnici umrlih vojakov.

Vir: NŠAL, ŽA, Šentvid nad Ljubljano, M 1881–1915 in 1916–1964. Zapisi od 1915 do 1917.

Veroizpoved umrlih vojakov	število
rimokatoličani	64
grkokatoličani	9
evangeliki	12
grškopravoslavni	9
judje	2
neopredeljeni	2
Skupaj	98

Iz tabele je razvidno, da je bilo na šentviškem pokopališču pokopanih največ katoliških in evangeličanskih vojakov. Pokopanih je bilo več vojakov grkokatoliške in grškopravoslavne veroizpovedi, na pokopališču pa sta svoj mir našla še dva vojaka judovske veroizpovedi. Zanimivo je, da v mrliški knjigi pri dveh ranjencih, umrlih v šentviški vojaški bolnišnici, ni mogoče najti opredelitve njune verske pripadnosti. Gre za vojaka 17. madžarskega domobranskega polka, ki je bil prepeljan v Tehervar,⁵¹⁶ in za vojaka 7. (celovškega) pehotnega polka. Zato bi lahko sklepali,

⁵¹³ Bernik, *Zgodovina fare Domžale*, str. 306.

⁵¹⁴ Šimac, *Zavod svetega Stanislava 1914–1918*, str. 150, 158.

⁵¹⁵ NŠAL, ŽA, Šentvid nad Ljubljano, M 1881–1915 in 1916–1964. Zapisi od 1915 do 1917.

⁵¹⁶ Kraj s tem imenom ne obstaja. Najverjetneje gre za krajšavo imena mesta Székesfehérvár, ki leži na Madžarskem in iz katerega je omenjeni pehotni polk prihajal. Za opozorilo na to možnost se zahvaljujem g. Ivanu Jurkoviču.

da je šlo tudi v zadnjem primeru za rimokatoličana, čeprav tega podatki, zapisani v mrliški knjigi, žal ne potrjujejo.

Ob omenjanju vojaških pokopališč se kar samo postavlja vprašanje, koliko žrtev je terjala smrt med vojaki v ljubljanskih bolnišnicah. Deloma nam na to vprašanje lahko odgovorijo časopisni viri. Po poročanju *Slovenca* je do prvega novembra 1915 pri Sv. Križu našlo svoj mir 141 vojakov.⁵¹⁷ Na evangeličanskem pokopališču je bilo do tedaj pokopanih »okoli 120 vojakov«, od katerih je bila večina ogrskih protestantov, med njimi pa so bili pokopani tudi bosanski muslimani in judje različnih narodnosti.⁵¹⁸ Če je bilo število umrlih ranjencev in obolenih do novembra 1915 relativno majhno, je bila slika čez natanko leto dni popolnoma drugačna. Z vsakim dnem vojne so se namreč grobovi vse bolj množili in tako je bilo do novembra 1916 pri Sv. Križu pokopanih že »okolu 2940« preminulih vojakov.⁵¹⁹ Še leto dni pozneje je število v Ljubljani pokopanih znašalo že 5000 vojakov, »izmed katerih pa je bilo 70 izkopanih in prepeljanih v domači kraj«. ⁵²⁰ Časopisnih podatkov, ki bi nam povedali, koliko vojakov je bilo pri Sv. Križu pokopanih do konca vojne, ni bilo mogoče najti. Razlog je verjetno v tem, da so časopisi tedaj obširno poročali o pomembnih političnih dogodkih: stara habsburška monarhija je razpadala, na njenem ozemlju pa so se že formirale nove, samostojne države, med njimi tudi država Slovencev, Hrvatov in Srbov. Kljub temu pa obstajajo približne ocene o številu avstro-ogrskih vojakov, pokopanih v Ljubljani. Tako Milena Piškur v knjigi o ljubljanskih Žalah navaja, da je bilo v Ljubljani pokopanih približno 6000 vojakov in še 1000 vojnih ujetnikov.⁵²¹ Natančnejše podatke najdemo v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani, v fasciklu 311: Vojaške zadeve 1917–1921, kjer so nekatera poročila orožniških postaj glede vojaških grobov. Deželna vlada je namreč v letu 1919 želela od posameznih postaj pridobiti čim več informacij o vojaških grobovih s priloženimi skicami in, če le mogoče, tudi sezname tam pokopanih vojakov. S tem namenom so vse orožniške postaje ob koncu leta 1919 prejele povelje, da morajo poveljstvu V. orožniške brigade v Ljubljani poročati o vseh morebitnih vojaških grobovih, ki so v njihovem območju. Na ta ukaz, zabeležen kot naredba št. 46, izdan 19. novembra 1919, so orožniške postaje izdelale posebna poročila o vojaških grobovih, ponekod pa so jim priložili še skice in sezname vseh pokopanih vojakov.⁵²² Med temi poročili

⁵¹⁷ Slovenec, 30. oktober 1915, str. 6.

⁵¹⁸ Prav tam, 2. november 1915, str. 5.

⁵¹⁹ Prav tam, 31. oktober 1916, str. 5.

⁵²⁰ Prav tam, 3. november 1917, str. 4.

⁵²¹ Piškur, *Ljubljanske Žale*, str. 10.

⁵²² NŠAL/ŠAL, Vojaške zadeve 1917–1921, fasc. 311.

najdemo tudi poročilo ljubljanske orožniške postaje. V njem sicer ni poimenskih seznamov vseh tu pokopanih vojakov, zato pa so toliko bolj zanimive priložene skice in načrti vojaških grobov na ljubljanskih pokopališčih. Splošni pregled nam poda te podatke:

Tabela 8: Verska pripadnost in število pokopanih vojakov na ljubljanskih pokopališčih.

Vir: NŠAL/ŠAL, Vojaške zadeve 1917–1921, fasc. 311, poročilo poveljstva mesta Ljubljane, št. 5042.

Pokopališče	Vera	Grobov	Mrličev
Pokopališče pri Sv. Križu	Rimskokatoliška Pravoslavna	1180	5752
Staro protestantsko pokopališče	Protestanti	50	82
Novo protestantsko pokopališče	Protestanti	159	268
	Izraeliti	60	95
	Muslimani	30	47

Skupaj je bilo torej v Ljubljani na vseh treh pokopališčih 1479 vojaških grobov, v katerih je bilo pokopanih 6244 vojakov.⁵²³

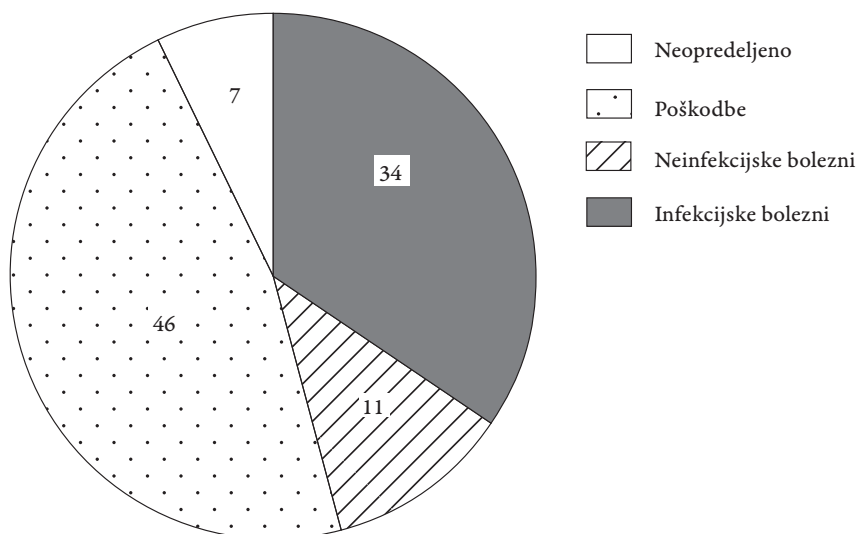
O VZROKIH SMRTI

Ob poročilih o smrtnih žrtvah med vojaki, pripeljanimi v ljubljanske bolnišnice, se postavlja vprašanje o najpogostejših vzrokih smrti. So vojaki večinoma umirali za boleznimi, ki so tedaj razsajale po bojiščih in v zaledju, ali za posledicami vojnih naporov in ran, pridobljenih v bojih?

Relevantnega odgovora na zastavljeno vprašanje žal za zdaj še ni mogoče dati, saj bi bilo v ta namen treba opraviti obširno raziskavo, za katero bi bili zelo uporabni predvsem viri iz Vojnega arhiva na Dunaju. Deloma pa bi na zastavljeno vprašanje mogle odgovoriti tudi mrliške knjige posameznih ljubljanskih župnij, kjer so v času vojne vihre delovale vojaške bolnišnice.

V rezervni bolnišnici v Šentvidu nad Ljubljano je, kot je bilo že omenjeno, v času njenega delovanja preminulo 98 vojakov. Že na prvi pogled je jasno, da število umr-

⁵²³ NŠAL/ŠAL, Vojaške zadeve 1917–1921, fasc. 311: poročilo poveljstva mesta Ljubljane, št. 5042.

Graf 1: Vzroki smrti v rezervni bolnici št. 1 v Zavodu sv. Stanislava v Šentvidu nad Ljubljano.

Vir: NŠAL, ŽA, Šentvid nad Ljubljano, M 1881–1915 in 1916–1964. Zapisi od 1915 do 1917.

lih v tej bolnišnici ni bilo veliko in da zato tudi ne zadošča za poglobljene raziskave. Vseeno pa nam zapisi v mrliški knjigi župnije Šentvid na zastavljeno vprašanje lahko dajo vsaj ilustrativen odgovor. Da bi odgovor iz samih podatkov sploh mogli pridobiti, je bilo treba postaviti določene kriterije, po katerih bi lahko vzroke smrti sploh klasificirali. Toda kakšne kriterije postaviti? Omenjeni problem sem skušal rešiti s tem, da sem navedene vzroke smrti razdelil na štiri večje skupine, in sicer:

- infekcijske bolezni
- neinfekcijske bolezni
- strelne rane in poškodbe
- neopredeljeni vzroki

Glede takšne razdelitve je treba seveda jasno povedati, da bi bilo vzroke smrti mogoče razdeliti še kako drugače; s tem bi se prav gotovo spremenili tudi rezultati, saj je nekatere vzroke smrti mogoče uvrstiti v ta ali oni klasifikacijski razred.

Najpogostejši vzrok smrti med umrlimi vojaki v zavodski bolnišnici je bila strelna rana ali poškodba, ki so jo povzročile bodisi eksplozije granat bodisi različne udarnine, udarci kamenja in podobno. Ob tem je treba vnovič opozoriti, da so lah-

ko vse te poškodbe posledično povzročile tudi katero od različnih infekcij, zato bi lahko kot vzrok smrti prav tako navedli infekcijske bolezni.⁵²⁴

Prav infekcijske bolezni se na zgornjem grafu znajdejo na drugem mestu. Vemo, da so njihovi glavni povzročitelji različni mikrobi, ki vdrejo v človeški organizem. Bolezni, za katerimi so najpogostejše umirali vojaki, so: črevesno vnetje (enteritis), vnetje ledvic (nephritis), pljučnica in tuberkuloza.⁵²⁵

Tretji vzrok smrti so bile neinfekcijske bolezni. Te se pojavijo takrat, ko se v telesu poruši zdravstveno ravnotežje posameznih organov (prebavil, mišic itd.), ali zaradi premajhne oz. prevelike količine vitaminov. Od tipičnih primerov pomanjkanja vitaminov je v mrliški knjigi naveden skorbut, najpogostejše pa se med neinfekcijskimi boleznimi najdetata še odpoved srca in pljučni edem.

Na zadnjem mestu med vzroki smrti so tisti, ki jih ni bilo mogoče z gotovostjo opredeliti. Tak primer je npr. izkašljevanje krvi. Je vojak izkašljeval kri, ker je obolel za tuberkulozo, ali zaradi rane, ki mu jo je povzročila prestrelina, vbod ali kaj drugega? Podobna vprašanja si lahko zastavimo tudi pri nekaterih drugih primerih, kot je npr. otrpel tilnik. Če je do otrplega vratu prišlo zaradi vnetja možganskih oken (meningitisa), bi ga morali šteti k infekcijskim vzrokom, če pa zaradi popuščanja mišic, bi ga morali šteti k neinfekcijskim vzrokom.

ŠPANSKA GRIPA

V poletnih mesecih leta 1918 bi lahko med vzroke smrti ob že omenjenih boleznih prišteli še špansko gripo, ki je tedaj začela svoj pohod po Evropi.⁵²⁶ Na začetku so o njej v časopisu poročali le kot o gripi, ki se »nanagloma, brez vseh predznakov loti človeka in sicer večinoma v obliki katarja sopil, hudega nahoda in mučnega kašlja«. ⁵²⁷ Poleg tega se je pojavila še visoka vročina, hud glavobol in skrajna onemoglost. Vendar je *Slovenski narod* o tej vrsti gripe tedaj še poročal, da večjih težav zaradi nje ni in da bolnik bolezen najbolje preboli v postelji.

⁵²⁴ Uporabljena klasifikacija upošteva samo glavni vzrok, lahko pa bi upoštevali le neposredni vzrok smrti. V zgornjem primeru je glavni vzrok smrti strelna rana, poškodba itd., neposredni vzrok smrti pa npr. plinski prisad. Obširneje o vzrokih smrti in sami razdelitvi glej: Milčinski, *Sodna medicina*, str. 8–9.

⁵²⁵ Podrobneje o infekcijskih boleznih glej: Marolt-Gomilšček, Radšel-Medvešček, *Infekcijske bolezni*.

⁵²⁶ Obširneje o sami bolezni španske gripe glej: Kalčič, *Španska gripa*.

⁵²⁷ Slovenski narod, 5. julij 1918, str. 3.

Jeseni 1918 pa je po Ljubljani začela razsajati smrtonosnejša oblika španske gripe, ki je zahtevala veliko življenj. Kako hudo je zaradi te bolezni kosila smrt v mestu, nam govori tudi pismo, ki ga je sanitetnemu naredniku Ivu Pircu pisalo njegovo dekle: »Tukaj pri nas je nekaj strašnega. Danes je bilo trideset pogrebov in včeraj osemindvajset. Povsod je vse bolno.«⁵²⁸

Bolezen je prizadela predvsem otroke in mladino, obolevali pa so tudi profesorji in učitelji, zato so oblasti ljubljanske šole zaprle.⁵²⁹ Sprva je bilo mišljeno, da bodo šole zaprte le do 15. oktobra, vendar pa je mestni magistrat zaradi razširjene epidemije španske gripe v dogovoru s c.-kr. deželnim šolskim svetom odredil, »da ostanejo vse srednje šole, kakor tudi javne in zasebne ljudske šole in otroški vrtci v Ljubljani še nadalje zaprte in sicer do vštetega 3. novembra«.⁵³⁰

Španska gripa je trdo preizkusila tudi Zavod sv. Stanislava. Obbolelo je skoraj 200 učencev in veliko profesorjev. Smrt je terjala življenji profesorja Frančiška Rebola in prefekta Janeza Pečkaja, umrlo pa je tudi 5 učencev.⁵³¹ Konec oktobra je število smrtnih žrtev začelo upadati in razmere so se umirile. Kljub relativnemu zatišju pa so za to boleznijo ljudje umirali tudi še v naslednjem letu, tako v Ljubljani kot drugod po Evropi. Pandemija španske gripe je po nekaterih ocenah zahtevala okoli 20 milijonov življenj, kar je skoraj še enkrat toliko, kot je bilo žrtev prve svetovne vojne.⁵³²

Glede na to, kako je bolezen kosila med ljudmi, bi si le stežka predstavljali, da ni terjala življenj tudi med vojaštvom v Ljubljani, vendar pa je število tovrstnih žrtev za zdaj še ostaja odprto.

Civilni prebivalci in vojaki so ob koncu prve svetovne vojne umirali za različnimi boleznimi in za posledicami vojnih grozot, skupaj z njimi pa je umirala tudi monarhija sama. Vse bolj je razpadala in z vsakim dnem je je bilo manj. Notranjemu razkrajanju je sledil še razpad vojske, ki so mu posledično sledili uspehi zavezniških sil na frontah. S tem »se je slednjič odločila usoda Avstrije. [...] Zanje so se žrtvovali, zanje umirali in trpeli vsi oni tisoči, ki jih je klicala skozi 4 leta in pol na svoj branik. Radi nje je tekla kri na bojnih poljanah, radi nje so tekle solze v zapuščenih domovih – in vendar ji je odpadlo žezlo in je sama izginila!«⁵³³

Prva svetovna vojna se je za Avstro-Ogrsko končala 3. novembra 1918, na pogo-

⁵²⁸ *Pismo Marjance Ivu Pircu z dne 4. oktobra 1918*. Glej: Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva*, str. 227.

⁵²⁹ Slovenski narod, 5. oktober 1918, str. 5.

⁵³⁰ Prav tam, 12. oktober 1918, str. 4.

⁵³¹ Koritnik, *Ob srebrnem jubileju škofjskega zavoda sv. Stanislava*, str. 55.

⁵³² Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem*, str. 227.

⁵³³ *Vojna kronika uršulink*, str. 52.

rišču monarhije pa so nastale nove države. Večji del slovenskega ozemlja je takrat postal del nove države Slovencev, Hrvatov in Srbov. S front so se v Ljubljano vračali vojaki, ranjenci, oboleli in pohabljeni. Zaradi tega in zaradi nadaljnjih dogodkov, bojov za severno mejo,⁵³⁴ so bolnišnice v mestu delovale tudi še po koncu vojne.⁵³⁵

Še so službovali zdravniki in še je bilo mogoče računati na ustrezljive roke tako sanitetnega osebja kot tudi duhovnikov.

V vseh letih vojne so se prav oni vsakodnevno srečevali z boleznimi in ranami, neredko pa še z obupom in apatijo, ki sta se polasčala vojakov, pripeljanih v ljubljanske sanitetne ustanove. V bolnišnicah so jim skušali nuditi zdravstveno oskrbo, duhovno tolažbo, skušali so jim stati ob strani v njihovem trpljenju, v drobnih radostih, pa tudi takrat, ko se je oglasila smrt. Za svoje delovanje so mnogi dobili priznanja, od katerih pa so največ štela tista, ki so jim jih – med in tudi še po vojni – izrekli ranjenci in bolniki, preživeli prav zaradi njihovega truda. Novim dogodkom in tudi naslednji svetovni moriji gre najbrž pripisati, da je spomin na delovanje bolnišnic v Ljubljani počasi bledeel in vse bolj postajal del zgodovine – skupaj z državo, ki so ji zdravniki, pripadniki sanitetnega moštva in vojaški kurati skušali služiti pod geslom: »Patriae ac humanitati!«

⁵³⁴ Obširneje o boju za severno mejo glej: Ude, *Boj za severno slovensko mejo 1918–1919*.

⁵³⁵ *Kronika Marijanišča*, str. 134.

KATARINA KEBER

**EPIDEMIJE NALEZLJIVIH
BOLEZNI NA SOŠKI FRONTI
IN V NJENEM ZALEDJU**

OBOLEVANJE VOJAKOV IN NEKATERI PRIMERI DELOVANJA VOJAŠKEGA ZDRAVSTVA

*»Začetek vojske, kolera, konec s špansko boleznijo –
kdor bo ostal živ pa doživi boljše čase ...«
(Alojzij Novak, Spomini iz Črnič)*

Epidemije nalezljivih bolezni so se pojavljale v vseh zgodovinskih obdobjih. Še posebej ugodne okoliščine za hiter in množičen prenos bolezni so nastale zaradi masovnih premikov prebivalstva v kriznih obdobjih vojn, nemirov in revolucij. Povečanje intenzitete pojavljanja različnih nalezljivih bolezni tako med vojaki kot tudi med civilnim prebivalstvom na slovenskih tleh je mogoče opaziti tudi v času prve svetovne vojne. Soška fronta, kjer so se na avstrijski strani bojevali vojaki iz različnih avstro-ogrskih dežel, je bila namreč pisano vozlišče ljudi oziroma takšno mikrookolje, kjer so bili izbruhi nalezljivih bolezni potencialno pogostejši. Zaradi stalne fluktuacije vojakov so bile tovrstne bolezni med njimi torej konstantno prisotne, širile pa so se tudi med civilnim prebivalstvom v neposrednem zaledju fronte in na Kranjskem, kjer je prihajalo do interakcije med vojaštvom in domačini. Vojaki naj bi po eni strani najpogosteje obolevali za nalezljivimi črevesnimi boleznimi, kot so tifus, kolera in griža, po drugi strani pa tudi za kozami, malarijo, pegastim tifusom in spolno prenosljivimi boleznimi. Omenjene nalezljive bolezni so se v tem času pojavile tudi med civilnim prebivalstvom ponekod na Kranjskem. V ta kontekst spada tudi epidemija t. i. španske gripe ob koncu vojne, ki je Kranjsko zajela ob vrnitvi čet s fronte med septembrom in decembrom leta 1918.

Z raziskovanjem epidemij v času prve svetovne vojne sta tesno povezani problematika organizacije avstrijskega vojaškega zdravstva in problematika splošnega zdravstvenega in psihofizičnega stanja vojakov na fronti. Mreža vojaških zdravstvenih ustanov je v vojnem času obsegala tako prvo pomoč na sami fronti kot tudi skrb za ranjene in obolele v omrežju vojaških bolnic različnih namembnosti, ki so bile vzpostavljene v neposrednem zaledju fronte in v notranjosti države.

Vojaško zdravstvo je bilo na soški fronti organizirano po enakih načelih kot na drugih avstrijskih frontah. Urejeno je bilo v skladu s pravili zdravstvene službe, da se čim hitreje izvede umik ranjenih in bolnih vojakov s fronte in se jih v zaledju čim bolj razprši po prostoru v različne zdravstvene ustanove. V ta namen je bila vojaška zdravstvena služba organizirana večstopenjsko. Neposredno ob fronti je ranjence najprej oskrbelo sanitetno moštvo, nato so jih morali posebni nosači prenesti od frontne linije do postaj prve pomoči (*Hilfsplätze*), ki so bile urejene neposredno ob bojišču. Tu so ranjene le prevezali in jim postavili prvo diagnozo ter jih poskušali čim prej prenesti v zaledje v obvezovališče, ki je bilo tri do pet tisoč korakov za bojno črto. Po navadi so bila obvezovališča urejena v bližini transportnih poti, najpogostejše v stavbah šol, skednjev in cerkva. Z divizijskih obvezovališč so ranjene in bolne s sanitetnimi vozovi poskušali čim prej prepeljati v t. i. frontne bolnice oz. vojaške lazarete (*Feldspitäler*), kjer so bili deležni prve prave bolnišnične nege. Frontne bolnice, ki so štejele 100 mož in 60 konjev, so lahko sprejele 200 bolnikov, za vsako pehotno divizijo pa so bile predvidene tri frontne bolnice. Težje ranjene in bolne, ki za daljši transport niso bili sposobni, pa so nameščali v mobilne rezervne bolnice (*Mobile Reservespitäler*), ki so bile znotraj vojnega območja. Te so imele 70 mož in 25 konjev in so lahko sprejele največ 300 ranjenih in bolnih. Vsak korpus naj bi imel tri delujoče mobilne rezervne bolnice, tri bolnice pa v pripravljenosti. Lažje ranjene in bolne so zdravili v t. i. bolniških hišah za maroderje (*Feldmarodenhäuser*), kjer naj bi jih čim hitreje pozdravili in spet usposobili za boj. Te hiše, iz katerih so se vojaki spet vračali na bojišče, so štejele 40 mož in 20 konjev in so bile predvidene za 500 lažjih bolnikov, lažje ranjenih in rekonvalescentov. Korpus naj bi imel eno delujočo in dve rezervni bolniški hiši za maroderje. Posebni transporti sanitetnih vlakov so ranjence in obolele po tem, ko so bili za silo oskrbljeni, s frontnih območij razvažali v garnizijske bolnice po vsej državi.⁵³⁶

Tako na samem frontnem območju kot tudi v neposrednem in širšem zaledju fronte je v času obstoja soške fronte (1915–1917) in neposredno po njenem premiku

⁵³⁶ Angetter, *Die Militär-Sanitätsversorgung*, str. 42–45; Schmid, *Taktisches Handbuch*, str. 362, 373–374.

na reko Piavo delovalo veliko različnih avstrijskih vojaških bolnic. Vendar pa njihovo evidentiranje otežuje dejstvo, da so se na splošno bolnice premikale v skladu z vojaškimi enotami in so v posameznih krajih obstajale le krajši čas. Na fronti in v njenem najbližjem geografskem zaledju so bili ranjenci in oboleli v različnih obdobjih bojev ob Soči najprej oskrbljeni v bolnišnicah, od katerih so nekatere omenjene v spominskih in redkeje v drugih posrednih virih.⁵³⁷

V Ljubljani, ki se je po odprtju soške fronte znašla v neposrednem zaledju fronte, je delovala garnizijska bolnica št. 8. Če so v prvem letu in pol vojne v ljubljansko garnizijsko bolnišnico s sanitetnimi vlaki vozili predvsem bolnike z ruskega in karpatskega bojišča ter srbske fronte, so po odprtju soške fronte tako garnizijsko kot tudi druge civilne ljubljanske bolnice preplavili ranjeni in oboleli vojaki s soškega bojišča. Iz Ljubljane so ranjene in bolne vojake že po nekaj dneh odpravili naprej v bolnice v notranjosti države. Ker garnizijska bolnica ni zadostovala za oskrbo vse večjega števila ranjenih in bolnih, ki so prihajali s front, je bila vojska prisiljena ustanovljati dodatne rezervne in zasilne rezervne bolnice v nekaterih šolskih in drugih večjih poslopih. Ranjene in obolele vojake so sprejemale tudi društvene bolnice Rdečega križa. Zdravljenja v Marijanišču konec leta 1915 se na primer spominja Franc Rueh, ki je bil na soški fronti ranjen v roko. »... tovariši iz bolnišnice hitro odhajajo naprej v Hinterland [zaledje], kamor sem tudi jaz namenjen, a ostanem nekaj časa v Ljubljani v Etappenraum [območje za fronto] ... Rana se mi dobro celi. Vzeli so mi obvezo. Roka rentgenizirana. Zelo na dolgo kost razbita. [...] Določen za Hinterland ...«⁵³⁸ Omeniti velja še Karantensko postajo za vojne ujetnike, ki je bila na ljubljanskem gradu ustanovljena septembra 1915. V njej je bila organizirana tudi bolnica za italijanske vojne ujetnike. Skozi omenjeno postajo je namreč v treh letih in pol šlo več kot 118.000 vojnih ujetnikov.⁵³⁹

Z ozirom na nalezljive bolezni je zanimiva c. in kr. rezervna bolnica št. 6 (*k. u. k. Reserve-Spital Nr. 6*), ki je v Ljubljani delovala vsaj leta 1918. Iz ohranjenih dokumentov o izdatkih te bolnice julija in oktobra leta 1918 je razvidno njeno strokovno in pomožno bolniško osebje. V njej so delali zdravniki: Mavricij Rus, Matevž Justin, Alojz Krajger, Matevž Hočevnar, Viktor Breskvar, deželni civilni zdravnik Ladislaus Černicky, Johann Sichernsad, Vladimir Rudež, lekarnar Vinzenz Pro-

⁵³⁷ Prosek, Nabrežina, Sežana, Postojna, Hruševje, Vojštica, Komen, Štanjel, Dutovlje, Doberdob, Gorica, Šempeter, Volčja Draga, Prvačina, Črniče, Ajdovščina, Vipava, Čepovan, Kobarid, Škofja Loka, Sorica, Idrija pri Bači, Podmelec, Bled, Bohinjska Bistrica, Planina na Kraju, Soča, Hrušica pri Jesenicah, Kranjska Gora.

⁵³⁸ Rueh, *Moj dnevnik 1915–1918*, str. 28, 30–34.

⁵³⁹ Matić, Karantenska postaja za vojne ujetnike.

chazka in vojaški lekarnar Ramiro Stranger. Glavni sestre sta bili Marija Lončar in Marija Puš, armadne medicinske sestre pa Ivanka Potokar, Rosa Horill, Ivanne Klettenhammer, Antonija Kramar, Celestina Kunaver, Marica Rus, Terezija Čop, Johanna Železnikar in Paula Frank. Poleg medicinskih sester je k negovalnemu osebjju spadalo še 31 pomožnih bolničark. V bolnici sta poleg tega delali 2 kuharici, 37 strežnic, 12 kuhinjskih pomočnic, 4 šivilje in 9 peric. Oktobra 1918 so določene bolničarke, ki so sicer dobivale dnevno plačilo v višini treh kron, dobile tudi t. i. epidemijski dodatek (*Epidemiezulage*) v višini od 1 do 1,60 krone.⁵⁴⁰ Ker so se ob koncu vojne med vojaštvom širile različne nalezljive bolezni, je težko zanesljivo ugotoviti, za katero boleznijo so zboleli pacienti te bolnice. Vendar pa lahko glede na izbruh španske gripe oktobra 1918 z veliko gotovostjo domnevamo, da je šlo prav zanj.

Ob vojaških bolnišnicah ob fronti in v zaledju so ponekod postavljali posebne epidemijske oddelke, s čimer so obbolele za nalezljivimi boleznimi izolirali od ostalih bolnikov. Poleg navadnih so po potrebi ustanavljali tudi epidemijske vojaške bolnice; med epidemijo kolere poleti 1915 je na primer deloval *Epidemiespital* v Ajdovščini.⁵⁴¹ V Ljubljani so znane epidemijske barake (500 postelj) nasproti ljubljanske garnizijske bolnice št. 8. Karantena oz. *Kontumazstation* je bila v Ljubljani urejena nekje v Šiški. 400 metrov dolg in 50 metrov širok prostor z več hišami in barakami je bil ograjen z žično mrežo. Peter Naglič, ki je karanteno večkrat stražil, se spominja, da »uporabili so vse to za vojake, ki so imeli nalezljive bolezni, na primer kolero, legar [tifus], koze ali druge nevarne in nalezljive bolezni. Straža je bila tudi za nas nevarna, zaradi tega so nam pričeli tobak in svalčice (cigarete) dajati [...] Zdravnik nam je priporočal naj veliko kadimo [...] tudi lizolasto vodo smo imeli vedno na razpolago za umivanje rok. Imel sem srečo, da se nisem nalezil nobene bolezni«. ⁵⁴² V Ljubljani sta delovali izolacijska bolnica na Streliški ulici št. 18 in bolnica za kolero in tifus v domobranski vojašnici.⁵⁴³

Veliko začasnih epidemijskih bolnic so uredili v neposrednem zaledju fronte samo za čas večjih epidemij in v ta namen uporabili že obstoječe zgradbe. V vasi Črniče, na primer, so šolsko poslopje spremenili v začasno epidemijsko bolnico med

⁵⁴⁰ ÖSTA/KA, karton 280. K.u.k. Reserve-Spital Nr. 6 Laibach, Ausweis über jene besonderen Gebühren, welche von den Empfängern zu bestätigen sind, 1. juli 1918; Ausweis über die am 31. oktober 1918 ausbezahlten einmahligen Anschaffungsbeiträge. O epidemijskih strežnicah glej: Šimac, *Zavod sv. Stanislava 1914–1918*, str. 152.

⁵⁴¹ Novak, *Spomini iz Črnič*, str. 62.

⁵⁴² Naglič, *Moje življenje v svetovni vojni*, str. 93–94.

⁵⁴³ AS 33, 17/23, fasc. 1915, št. 28862; Franjo Malgaj, *Vojni spomini*, str. 101.

epidemijo kolere leta 1915.⁵⁴⁴ V Trziču, kjer je bilo oktobra 1916 dalj časa nastanjenih več kakor tisoč vojakov, pa je delovala epidemijska bolnica v Sokolskem domu. Za ljudi, ki so za kolero zboleli na poti na vlaku, so bile določene železniške postaje, od koder so jih prepeljali v tamkajšnje epidemijske bolnice oz. oddelke bolnic. Iz tabele 9 je razvidna tovrstna mreža železniških postaj in bolnic na Kranjskem leta 1916.

Tabela 9: Oddajne postaje za bolnike s kolero na Kranjskem leta 1916.

Vir: AS 33, 17/23, fasc. 1916–1918, št. 35704, Verzeichnis der Kranken-(Cholera-) Abgabestationen.

železniška proga	oddajne postaje	občina	vrsta bolnice	število postelj
Jesenice–Gorica–Trst (165 km)	Gorica	Gorica	Infekcijski oddelok mestne bolnice	36
	Trst	Trst	Mestna infekcijska bolnica	333
Ljubljana–Kočevje (75 km)	Glavna železniška postaja v Lj. Kočevje	Ljubljana	Mestna izolacijska bolnica	60
		Kočevje	Okrajna bolnica	15
Ljubljana–Novo mesto (74 km)	Glavna železniška postaja v Lj. Novo mesto	Ljubljana	Mestna izolacijska bolnica	60
		Sv. Mihael-Stopiče	Cesarja Franca Jožefa bolnica usmiljenih bratov v Kandiji	8
		Novo mesto	Ženska bolnica cesarice Elizabete	11
Ljubljana–Trbiž (103 km)	Glavna železniška postaja v Lj.	Ljubljana	Mestna izolacijska bolnica	60
Ljubljana–Kamnik (23 km)	Glavna železniška postaja v Lj.	Ljubljana	Mestna izolacijska bolnica	60

Vojaki, ki so na fronti preživeli in bili ranjeni, so nenehno prehajali oziroma, kot pravi Andrej Zlobec, »krožili« med fronto in bolnicami v zaledju. »Naslednji dan me zdravniki pri viziti odredijo v oddelok rekonvalescentov. V bolnišnici potrebujejo prostor za nove ranjence. Kolo mojega »kroženja« se je pomaknilo za eno stopnjo. Marš-bataljon, fronta, ranjen, bolnica, rekonvalescent, napol ozdravel spet h

⁵⁴⁴ Novak, Spomini iz Črnič, str. 67.

kadru, marš bataljon, fronta ...«⁵⁴⁵ Podoben cikel je doživljal Franc Ruch, ko so ga ranjenega dobrih sedem mesecev premikali po vojaških bolnišnicah Šempeter, Marijanišče v Ljubljani, St. Pölten, Dunaj in nazaj v Ljubljano, kjer mu je v garnizijski bolnici junija 1916 štabni zdravnik dr. Mann podpisal odpustnico, da je zdrav in torej spet sposoben za fronto: »Also ich habe sie felddiensttauglich gemacht.«⁵⁴⁶ Podobno je doživljal tudi Franjo Malgaj, ki so ga po tem, ko je leta 1915 na soški fronti zbolel za tifusom, predstavljali iz bolnice v bolnico: Komen (*Feldspital 3/16*), Nabrežina (*Feldmarodenhaus*), Ljubljana, Maribor, Gradec in nazadnje Dunaj. Ko je okreval, se je vrnil na fronto – tokrat na tirolsko bojišče, od tam pa spet na soško fronto. Ko je septembra 1916 zbolel, se je zdravil v bolnicah v Vojščici (divizijska sanitetna postaja št. 28), Štanjelu (mobilna rezervna bolnica 3/16) in Opatiji (*Feldspital 7/10* v hotelu Stefania).⁵⁴⁷

Nekateri ranjeni in bolni vojaki so bili po končanem zdravljenju v vojaških bolnicah poslani še na okrevanje v zdravilišča. Franca Zupančiča je zdravnik Edvard Šlajmer oktobra 1916 poslal na okrevanje v Rogaško Slatino,⁵⁴⁸ Franjo Malgaj se je leta 1917 zdravil v okrevališču Hörgas-Enzenbach blizu Gradca.⁵⁴⁹ Peter Naglič omenja, da se je njegov bratranec Maks Orel zaradi pljučne bolezni zdravil v Lovranu pri Opatiji,⁵⁵⁰ Nagličev brat pa se je decembra 1917 zaradi revmatizma zdravil v toplicah v Badnu.⁵⁵¹

Da se je dejansko delovanje vojaške zdravstvene službe na fronti ponekod precej razlikovalo od predpisanih norm, potrjujejo tudi spominski zapisi. Pogosto je bilo načrtovane postopke ravnanja z ranjenci med boji na soški fronti, ki je bila na izrazito neugodnem in slabo prehodnem terenu, kot sta bila kras in alpsko visokogorje, skoraj nemogoče izvajati. Poleg tega so vojaki v kraški pokrajini v poletnih mesecih trpeli zaradi pomanjkanja vode in pogosto obolevali za sončarico, pozimi pa so bili izpostavljeni hudemu mrazu in burji, v alpskem delu fronte celo snežnim plazovom ter pomanjkanju hrane in vsesplošni izčrpanosti. »Smrt, rane, napadi, umiki, preboji, kolera, uši, podgane, žeja, lakota, mraz, vročina, bolezni, neprespanost, utrujenost, domotožje, napetost, blaznost, malodušje, obup, skrbi ...«, se spominja An-

⁵⁴⁵ Zlobec, *Za blagor očetnjave*, str. 83.

⁵⁴⁶ Ruch, *Moj dnevnik 1915–1918*, str. 58.

⁵⁴⁷ Malgaj, *Vojni spomini*, str. 21, 32, 34, 36, 106, 159.

⁵⁴⁸ Zupančič, *Dnevnik*, str. 161–162.

⁵⁴⁹ Malgaj, *Vojni spomini*, str. 37.

⁵⁵⁰ Naglič, *Moje življenje v svetovni vojni*, str. 99.

⁵⁵¹ Prav tam, str. 107.

drej Zlobec.⁵⁵² Poleg uši, ki so bile v četah nenehno prisotne in nevarne predvsem zaradi prenašanja pegastega tifusa, so vojakom v strelskih jarkih življenje grenile tudi podgane. »Tukajšnje podgane so posebno ostudne, ker so tako velike. To je tista sorta, ki ji pravimo mrliške. Imajo gnusne, hudobne, gole gobce in človeku se naredi na bruhanje, če le zagleda njihove dolge, osmukane repe.«⁵⁵³ Ko se je soška fronta prestavila in so rovi in jarki ostali prazni, so se podgane selile v naseljene predele in postale resen sanitarni problem za lokalno prebivalstvo. Ker naj bi bile ogrožene vasi na Krasu in celo mesto Trst, jih je vojska uničevala s plinom.⁵⁵⁴

Poročilo poveljnika sanitetne službe c. in kr. 6. pehotne divizije dr. Hawelke o zdravstvenem stanju 17. pehotnega polka, 7. lovskega bataljona in 1. bataljona 1. pehotnega polka, ki sta se borila v Dolomitih na gori Monte Chiesa decembra 1916, razkriva izredno težke vremenske razmere v visokogorju, ki so vojake popolnoma izčrpavale. Kot vzroke onemoglosti in popolne izčrpanosti navaja podhranjenost, pomanjkanje toplote in izčrpanost od dela ter preutrujenost.

»Res je, da so se že pred 13. decembrom 1916 pojavljali posamezni primeri izčrpanosti tudi s smrtnimi izidi, v zadnjem času pa se je zaradi izredno slabega vremena ta pojav tako razširil, da se vojaki rušijo na tla medtem ko delajo (kidajo sneg). V prvi sanitetni postaji 6. pehotne divizije sem videl može s takim izrazom na obrazu, kot sem jih nekoč videl pri obolelih s kolero – udrte oči, koščen nos, udrta lica, zbledeli obraz ... Le s težavo so se premikali s pomočjo palice ali pa so ležali. [...] V ogrevanem prostoru so si s toplo pijačo hitro opomogli, začeli so jesti, pojedli so od 6 do 8 kosov kruha ali celo več, pojedli so vse, kar jim je bilo ponujeno. Naslednji dan so se peš napotili k osrednji divizijski bolnici. Ti možje so močno shujšali in so popolnoma brez maščobnega tkiva.«⁵⁵⁵

Pomanjkanja hrane in brezupa v zasneženih tirolskih gorah v letih 1917/1918 se spominja tudi Jakob Štukl.

»Nekaj jih je dezertiralo, drugi so se sami obstrelili, tretji so se polili s kropom, četrti pili tobak – le da je prišla tako zelena bolezen, da so lahko šli v bolnico. Tja so odhajali tudi zaradi splošne oslabelosti, saj nekateri niso mogli več hoditi.«⁵⁵⁶

Rešitev težje ranjenih je bila tudi zaradi nenehnega obstreljevanja in bitk veli-

⁵⁵² Zlobec, *Za blagor očetnjave*, str. 46.

⁵⁵³ Velnar, *Podganja nadloga*, str. 39.

⁵⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵⁵ Poročilo višjega zdravnika dr. Hawelke z dne 17. decembra 1916, str. 42–44.

⁵⁵⁶ Štukl, *Iz mojega življenja*, str. 43.

kokrat popolnoma nemogoča, ranjenci pa so bili pogosto prepuščeni samim sebi. Poleg velikih problemov, ki so jih imeli s pravočasnim prevozom ranjenih do zdravniške oskrbe, se je dogajalo tudi, da je število ranjencev in bolnih močno presega-
lo zmogljivosti vojaških zdravstvenih ustanov in osebja. Evgen Lampe v dnevniku opisuje primer, ko se je ranjenec rešil sam. »En drobec mu je vzel košček z desnega uhlja, drugi pa je prodril skozi roko in obtičal v zgornjem delu levih prs. Saniteta ga ni mogla pobrati vsled sovražnega streljanja, tri kilometre daleč se je sam vlekel.«⁵⁵⁷ Podobno izkušnjo opisuje tudi Jože Čop, ki je bil ranjen v peti ofenzivi na soški fronti. Sprva si je moral sredi bitke pomagati predvsem sam, pozneje pa so ga oskrbele vojaške zdravstvene ustanove.⁵⁵⁸

ZNAK RDEČEGA KRIŽA

Prenos ranjencev iz območja fronte je bil težaven iz več razlogov. Če so ga v alpskem predelu fronte oteževala predvsem strma pobočja oz. težko prehodni teren, je bil na kraškem območju glavni problem iskanje zaklonov. Znano je, da so Italijani s topovi obstreljevali tudi konvoje z ranjenci in obvezovališča ter vojaške bolnice v neposrednem zaledju fronte, ki so bila pogosto v dometu njihovega topništva. Ker so bila obvezovališča vzdolž fronte nenehno izpostavljena italijanski artileriji, so se trudili ranjene čim prej prenesti naprej. Franc Zupančič se spominja predora pod Rabeljskim jezerom, ki je povezoval Log pod Mangartom z rabeljskim rudnikom in po katerem so z vlaki vozili tako ranjence s fronte v Rabelj⁵⁵⁹ kot tudi vojake nazaj na fronto.⁵⁶⁰ Predor so vaščani Loga, ki je bil v neposrednem zaledju bojišča, uporabljali tudi za zaklonišče pred italijanskim obstreljevanjem.⁵⁶¹ Obvezovališče v koči pri mostu čez Koritnico naj bi, na primer, uničile granate.⁵⁶² Eno od obvezovališč je bilo urejeno v trdnjavi Kluže. Ivan Matičič se spominja prizora iz poletja 1915 na Doberdobo: »Ustavil sem se na obvezovališču v nekem hlevu, kjer sem opazoval samaritansko delo sanitejcev in zdravnikov. Tja so vlačili ranjence v trumah, vse črne, bedne, okrvavljene, a vse molčeče in voljno prenašajoče hude bolečine. Zdravniki so delali z vsem naporom, brez besede, brez psovk. Bili so tu po večini

⁵⁵⁷ Lampe, *Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta*, str. 91.

⁵⁵⁸ Mesesnel, *Soška fronta*, str. 132–133.

⁵⁵⁹ Zupančič, *Dnevnik*, str. 42.

⁵⁶⁰ Štukl, *Iz mojega življenja*, str. 29–30.

⁵⁶¹ Klavora, *Plavi križ*, str. 66.

⁵⁶² Zupančič, *Dnevnik*, str. 45.

še mladi, neizkušeni, starejši so bili zadaj po bolnicah. Na obvezovališču je vihrala velika zastava Rdečega križa, ki je nudila italijanski artileriji lep cilj, kajti že tisti dan je pričela obsipavati obvezovališče s hudim ognjem in pobila mnogo ranjencev. Obvezovališče je moralo skriti rdeč križ in se umakniti drugam.«⁵⁶³ Franjo Malgaj, ki se je tega leta prav tako bojeval na Doberdobu, opisuje, kako je »laška infanterija oddajala salve na posamezne vojake, ki so [po bitki] ranjeni iskali pomoč na obvezovališču«.⁵⁶⁴

Tudi bolnica usmiljenih bratov v Gorici, kjer so pod vodstvom zdravnika Antona Breclja negovali ranjene in bolne vojake, je bila pogosto tarča italijanskih granat. Kot se spominja župnik Alojzij Novak, jo je ena izmed granat zadela 7. julija 1916.⁵⁶⁵ Italijani so obstreljevali tudi bolnico Rdečega križa v centralnem semenišču v Gorici.

Da se tudi avstro-ogrska stran ni držala določb do takrat sklenjenih mednarodnih pogodb glede bolnih in ranjenih v vojni ter da je obstreljevala italijanska obvezovališča in vojaške lazarete v neposrednem zaledju fronte, se spominja sanitetni oficir, zdravnik Primo Dondero, ki je med majem in decembrom leta 1915 deloval v brigadi Livorno na območju Goriških brd. Avstriji se tako kot Italijani niso držali mednarodnopravnega načela, da mora biti vojska obzirna do ranjenih ali bolnih vojakov, ki niso več sposobni za boj ter oseb, ki ranjenemu ali obbolelemu vojaku pomagajo (pojem Rdečega križa). V času prve svetovne vojne je namreč obe vojskujoci se strani zavezoval Ženevski dogovor o izboljšanju usode ranjencev in bolnikov v vojskah na bojišču z dne 6. julija 1906, ki je nadgradil sploh prvo mednarodno pogodbo o tem problemu, in sicer Ženevski dogovor o varstvu bolnih in ranjenih vojakov, sklenjen dne 22. avgusta 1864.⁵⁶⁶ Ne samo, da sta bili tako Italija kot tudi Avstrija pogodbenici že prve ženevske konvencije; Italija je bila tudi ena od dvanajstih podpisnic omenjene konvencije (ratificirala jo je samo dobra dva meseca pozneje), kar pomeni, da se je o njeni vsebini pogajala. Avstrija je k tej prvi konvenciji pristopila pozneje, dobri dve leti po podpisu (21. 7. 1866). Bistvo ženevske konvencije iz leta 1864, ki velja za rojstvo mednarodnega humanitarnega prava in ki jo nadgrajuje ženevska konvencija iz leta 1907, je: nudenje pomoči vojskujocih se držav

⁵⁶³ Matičič, *Na krvavih poljanah*, str. 34–35.

⁵⁶⁴ Malgaj, *Vojni spomini*, str. 103.

⁵⁶⁵ Angetter, *Die Militär-Sanitätsversorgung*, str. 161; Novak, *Spomini iz Črnič*, str. 99.

⁵⁶⁶ Tomšič, *Vojno in nevtralnostno pravo*, opomba 141, str. 54. Do prve ženevske konvencije (dogovora) je prišlo na pobudo Švicarjev H. Dunanta in G. Moyniera po bitki pri Solferinu (24. junija 1859).

ranjenim ne glede na nacionalnost, nevtralnost (neranljivost) zdravstvenega osebja, zdravstvenih ustanov in enot ter določen znak rdečega križa na beli podlagi.⁵⁶⁷

Ne glede na to je bilo streljanje na italijanske rešilne vozove pogosto. Zdravnik Dondero je »v upanju, da bodo Avstrijci spoštovali naša obvezovališča ...«, te kraje označeval z velikimi rdečimi križi. Prav tako so morali njegovi sanitejci med iskanjem ranjencev v jarkih s sabo vedno nositi zastavo z rdečim križem. Vseeno so bila njegova obvezovališča, ki so sledila premikom 1. bataljona 33. pehotnega polka, pogosto tarča avstrijskega topništva, velikokrat pa so bila v vsesplošnem obstreljevanju verjetno tudi nenamerno zadeta.⁵⁶⁸ Da pa sta se obe strani med seboj tudi dogovarjali glede odvoza ranjencev, se spominja Mihael Mohor, topničar na soški fronti.

»Danes zjutraj ob petih sem opazoval na daljnogledu pretresljiv prizor. Približala se je nekemu gričku, na katerem teče po vrhu naš strelski jarek, neka laška kolona. Prvi vojak je nesel veliko zastavo rdečega križa, drugi so bili obloženi z nosilnicami. Zastavonosec je pri jarku od naših dobil dovoljenje, da sme ranjence v podnožju stran spraviti. Nato so prišli nosači in so začeli nakladati na nosilnice težko-ranjene, ki so ležali sredi griča. Teh je bilo okoli 30. Potem so opirali lahke ranjence, ki so se gugalji proti dolini. Nazadnje pa so vlekli mrtvece kot kose lesa v dolino. Vsak je svojega mrliča prijel za noge in ga vlekel po hribu navzdol.«⁵⁶⁹

Tako pogosta praksa streljanja na sovražnikove zdravstvene ustanove, konvoje ranjencev in sanitetno osebje na frontah prve svetovne vojne kot tudi zloraba znaka rdečega križa je prav gotovo pripomogla k natančneje definiranim določbam naslednjega Ženevskega dogovora za izboljšanje usode ranjencev in bolnikov v vojskah na bojišču z dne 27. julija 1929. Tako je glede ranjenih in bolnih obveljalo načelo, »da mora vojskujoča se država paziti nanje, jih ščititi in človeško z njimi ravnati ne glede na njihovo državljanstvo. Vojskujoče se države morajo med bojem spoštovati in po boju ščititi premične zdravstvene skupine in stalne zavode zdravstvene službe, vendar pod pogojem, da ti ne škodujejo sovražniku. V vseh okoliščinah je treba spoštovati in ščititi osebje, ki je določeno izključno za reševanje, prevažanje in oskrbovanje ranjencev in bolnikov, kakor tudi za upravljanje zdravstvenih skupin in zavo-

⁵⁶⁷ Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded in Armies in the Field. Geneva, 22. Avgust 1864, v: www.icrc.org/ihl.nsf.

⁵⁶⁸ Dondero, Brigada Livorno-Briški dnevnik, v: *Okoliš*, 3. 12. 1998, št. 147 (leto VI.), str. 12; 17. 12. 1998, št. 149 (leto VI.), str. 10; 31. 12. 1998, št. 151 (leto VI.), str. 10; 25. 2. 1999, št. 158 (leto VI.), str. 12.

⁵⁶⁹ Mohor, *Miško piše*, str. 15–16.

dov. Če padejo v oblast sovražniku, ne sme ravnati z njimi kakor z vojnimi ujetniki. Pravico do varstva imajo kljub temu, da nosijo ali uporabljajo orožje, vendar pod pogojem, da ga uporabljajo le v samoobrambo ali v zaščito bolnih in ranjenih.«⁵⁷⁰

Siceršnje slabo zdravstveno stanje avstro-ogrskih vojakov so poslabševali tudi pogosta podhranjenost, zastrupitve s pokvarjeno hrano, pomanjkanje pitne vode, neposredna izpostavljenost ekstremnim vremenskim razmeram, izčrpanost, uši, izpostavljenost nenehnemu obstreljevanju in eksplozijam (»[...] pač pa se je vsled strašanskih eksplozij že mnogim zmešalo. Na živce to ropotanje silno vpliva«.)⁵⁷¹ ter ne nazadnje konstanten strah pred smrtjo. »Umreti ni nič – trenutek, pa je vse končano. Toda živeti v nenehnem strahu pred smrtjo, ki te obdaja z vseh strani in ti še zmerom prizanaša, kakor bi ti hotela reči: »Ti, prijateljček, še počakaj!««⁵⁷² Vse to je vplivalo na psihofizično stanje vojakov, vse to je neprestano slabilo tudi njihovo odpornost proti boleznim. Pogled na širjenje nalezljivih bolezni med vojaki v prvi svetovni vojni je pomemben tudi s te perspektive.

⁵⁷⁰ Tomšič, *Vojno in nevtralnostno pravo*, str. 54–55.

⁵⁷¹ Mohor, *Miško piše*, str. 15.

⁵⁷² Stojanov, *Kolera*, str. 24.

ŠIRJENJE NALEZLJIVIH BOLEZNI NA PRIMERU KOLERE

Čeprav so glavnino vojaških bolnikov sestavljali predvsem ranjenci in oboleli za internimi boleznimi, je znaten del vojakov oboleva tudi zaradi različnih nalezljivih bolezni. Med temi so se po eni strani najpogosteje pojavljale črevesne nalezljive bolezni, kot so kolera, tifus (*typhus abdominalis*) in griža, po drugi strani pa tudi pegasti tifus (*typhus exanthematicus*), koze, malarija in spolno prenosljive bolezni. Zaradi nenehnih vojaških premikov iz različnih delov monarhije in različnih front, večjega gibanja in mešanja prebivalstva (begunci, vojni ujetniki) so se infekcije širile še hitreje, kot bi se sicer. Najpogostejši vzrok hitrega širjenja nalezljivih bolezni so bile slabe splošne higienske razmere v življenju tako vojaštva kot tudi civilnega prebivalstva v zaledju. Tifus, kolera in griža so se, na primer, še posebej hitro prenašali predvsem zaradi motene preskrbe s pitno vodo oz. zaradi okužene vode in hrane, do česar je v neurejenih vojnih razmerah pogosto prihajalo.

Primer širjenja nalezljive bolezni v konfuznem času prve svetovne vojne, ko je prihajalo do najrazličnejšega prepletanja vojske in civilnega prebivalstva, je množično pojavljanje nalezljive črevesne bolezni kolere. Bolgarski pisatelj Ljudmil Stojanov (1886–1973) je bolezen opisal v romanu *Kolera*, v katerem avtobiografsko opisuje epidemijo med vojaki, ki pa je nihče ne zdravi, ker zanje ni ne zdravil ne zdravstvenega osebja.⁵⁷³ Za bolezen, ki jo povzroča bakterija *Vibrio cholerae*, je značilno nenadno in hitro širjenje med ljudmi in pogosto tudi množično umiranje. Bakterija ponavadi vstopi v človeško telo z vodo, ki je onesnažena z okuženimi človeškimi iztrebki. Bolezen se lahko s človeka na človeka prenaša posredno preko okužene hrane, oblačil in sanitarij. Mikrob lahko nekaj časa biva tudi v črevesju človeka, ki sicer ne zboli, vendar pa izloča okužene iztrebke. S kliničnega vidika je bakterijska infekcija omejena na črevesni trakt. K ugodnim razmeram za preživetje bakterije v črevesju pripomore njegova alkalnost oz. pomanjkanje kisline. Glavni simptom kolere je močna diareja, lahko pride celo do izgube več litrov tekočine v enem samem dnevu. Epidemije kolere so bile v Evropi pogoste v 19. stoletju, v 20. stoletju pa se po koncu prve svetovne vojne ne pojavljajo več. Bolezen v Evropi ne predstavlja več nevarnosti predvsem zaradi izboljšanih higienskih, socialnih in bioloških pogojev ter zaradi spremembe prehrabnih navad. Danes je kolera endemična v Indiji in Bangladešu ter tudi v posameznih delih Afrike; poleg tega se epidemije te bolezni

⁵⁷³ Glej: Stojanov, *Kolera*.

pojavljajo v državah, kjer primanjkuje pitne vode, in na vojnih območjih z uničeno infrastrukturo oziroma nezadostnim vodovodnim in kanalizacijskim sistemom.⁵⁷⁴

Epidemije kolere so se na avstro-ogrskem ozemlju v času prve svetovne vojne pojavljale v letih 1914, 1915 in 1916. Po mnenju Gertraud Krebs je treba posamezna leta obravnavati ločeno, saj bolezen v vojnih razmerah ni imela svojega »naravnega« poteka. V siceršnji proces širjenja kolere so namreč bistveno posegli in ga gotovo pospešili vojni dogodki, kot so bili, na primer, transporti čet iz okuženih območij in velike koncentracije ljudi v begunskih taboriščih in taboriščih za vojne ujetnike. V glavnem so se epidemije kolere pojavljale v dveh obdobjih, in sicer od začetka septembra 1914 do konca marca 1915 in od aprila 1915 do začetka septembra 1916.

Epidemija 1914/1915 se je začela na srbski fronti in kmalu izbruhnila tudi na ruski fronti v Galiciji; od tam se je razširila po osrednjem delu ogrske polovice monarhije. Bolezen je močno prizadela vojsko v Galiciji in na Ogrskem, saj je v 23 tednih pojavljanja kar polovica vseh obolenj bila med vojaki. V avstrijskem delu monarhije – v Šleziji, na Češkem, Štajerskem in Moravskem – so namreč prvi obolevali vojaki, ki so okužbo prenašali na civilno prebivalstvo. Vseeno so bili vojaki v primerjavi s civilnim prebivalstvom v splošnem bistveno bolj prizadeti.⁵⁷⁵ Epidemija kolere v letih 1915–1916 se je spet razširila predvsem v Galiciji in na Ogrskem ter na Hrvaškem in v Bosni.⁵⁷⁶ Avstro-ogrsko vojsko je epidemija kolere torej prizadela najprej na srbski in ruski fronti, od koder so jo čete prenesle tudi na jugozahodno fronto in v okviru te na soško fronto.

Iz posebnih tedenskih poročil o primerih kolere v monarhiji v letih 1914–1918, ki jih je Ministrstvo za notranje zadeve pošiljalo Deželni vladi v Ljubljani, je razvidna dokaj natančna razporeditev uradno obolelih in umrlih glede na posamezne dele Avstro-Ogrske (Avstrija oz. *österreichische Staatsgebiete*, Ogrska, Bosna in Hercegovina, Hrvaška in Slavonija) in glede na izvor obolelih (severno in južno vojskovališče oziroma osebe, ki so prišle od tam, junija 1915 tudi jugozahodna oz. italijansko-avstrijska fronta). V okviru izvora so jih delili na vojaške osebe oz. c. in kr. vojake, vojne ujetnike in begunce (*zugereiste Ortsfremde*). Ločeno so vodili tudi evidenco obolelih domačinov civilistov.⁵⁷⁷ Potrebno je poudariti, da gre za obolele in umrle v državi, pri čemer niso vštetni oboleli vojaki na samih frontah. Vojaki se v statistiki poročil pojavljajo le kot izvor okužbe v trenutku, ko so fronto že zapustili

⁵⁷⁴ Keber, *Čas kolere*, str. 18. Glej: H. O. Lancaster, *Expectations of Life*, str. 66–67.

⁵⁷⁵ Krebs, *Die geographische Verbreitung der Cholera*, str. 48–53.

⁵⁷⁶ Prav tam, str. 53–57.

⁵⁷⁷ AS 33, 17/23, kolera 1861–1918, fasc. 1915 in fasc. 1916–1918.

in so kot bolniki nastanjeni v notranjosti države. Gre torej za epidemije v državi, pri čemer obolevanje vojakov na samih frontah po vsej verjetnosti ni vključeno.

ŠIRJENJE KOLERE LETA 1915

Iz že omenjenih poročil Ministrstva za notranje zadeve je razvidno, da je v obdobju od decembra 1914 do junija 1915 za kolero obolelo le po nekaj deset ljudi na teden v avstrijskem in ogrskem delu države, v Hrvaški in Slavoniji in v Bosni in Hercegovini. Število na novo obolelih je z nekaj izjemami ostajalo konstantno. V obdobju december 1914–januar 1915 izstopajo Hrvaška in Slavonija, kjer je bilo tudi do 250 bolnikov, in Ogrska, kjer se je število obolelih gibalo med 100 in 200. Najmanj obolelih je bilo med februarjem in aprilom 1915, ko poročila iz vseh delov države navajajo manj kot deset obolelih. Konec aprila je število obolelih najprej na več deset naraslo v Bosni in Hercegovini, konec maja tudi v avstrijskem in ogrskem delu države. V začetku junija je bilo v **avstrijskem delu** prijavljenih čez 300 obolelih, v tednu med 4. in 10. julijem čez 500. Že v naslednjem tednu se je število obolelih povečalo na 1741 in spet v samo tednu dni preseгло 2000 obolelih. Epidemija je višek dosegla v avgustu, ko je v tednu med 22. in 28. avgustom za kolero zbolelo 4260 ljudi. Septembra je sledil postopen upad; oktobra je tedensko zbolelo med 100 in 180 ljudi, novembra je število padlo pod sto obolelih na teden, zadnje poročilo z začetka decembra pa je vsebovalo podatek o 32 obolelih.⁵⁷⁸

Po številu obolelih je avstrijskemu kmalu sledil **ogrski del** države. Konec junija je tu število obolelih preseгло 200 primerov, konec julija pa se je že približalo 600 obolelim na teden. Uradnima tedenskima poročiloma je bilo dodano, da je večja epidemija kolere izbruhnila med vojnimi ujetniki v taborišču v Debrecenu, ko naj bi v tednu 7.–13. junij zbolelo 1414 in od teh umrlo 312 ljudi ter v tednu 14.–20. junij zbolelo 2566 in od teh umrlo 1066 ljudi. Čeprav uradnih bakterioloških testov zaradi hitrosti obolevanja in umiranja ljudi niso utegnili izvajati, so oblasti pomor z veliko verjetnostjo pripisale epidemiji kolere, kljub temu pa ti bolniki in umrli niso bili zajeti v skupno vsoto. Po podatkih Brigitte Biwald, ki so enaki kot v navedenem poročilu (ok. 1400 umrlih), so okuženi vojni ujetniki iz Galicije v debrecenskem taborišču okužili pitno vodo, razsežnost epidemije pa je spodbudila k večji pazljivo-

⁵⁷⁸ AS 33, 17/23, kolera 1861–1918, fasc. 1915: poročila Ministrstva za notranje zadeve o koleri v avstrijskem delu države.

sti tudi v drugih taboriščih za vojne ujetnike.⁵⁷⁹ Do konca avgusta je število najprej padlo na dobrih 200 obolelih, v drugi polovici septembra pod 100 obolelih na teden. Oktobra se je število bolnikov hitro zmanjševalo: v zadnjem tednu tega meseca (25.–31. oktober) je na novo obolelo le še 10 ljudi, v novembrskih tednih pa je za kolero zbolelo le še po nekaj ljudi.⁵⁸⁰

V **Bosni in Hercegovini** je sredi junija število obolelih doseglo 100 primerov, nato je do konca julija nihalo med 40 in 78 obolelih na teden. Avgusta je tedensko obolelo okoli 50 ljudi, septembra pa le še po dva človeka na teden. Že konec septembra je bila Bosna in Hercegovina uradno brez obolelih za kolero.⁵⁸¹

Na **Hrvaškem in v Slavoniji** je v junijskih tednih število obolelih doseglo 80 bolnikov, v začetku julija preseгло 100 obolelih na teden in se do konca julija povečalo na 320 bolnikov. Avgusta se je število obolelih gibalo med 100 in 150 obolelih na teden in v zadnjem avgustovskem tednu padlo na 38 obolelih. V septembrskih tednih se je gibalo med 10 in 40 obolelih, v oktobrskih pod deset primerov na teden. V tednu med 25. oktobrom in 1. novembrom je zbolelo 99 ljudi, v ostalih tednih tega meseca pa nekaj deset ljudi na teden.⁵⁸²

Epidemij kolere ohranjena poročila za leto 1916 ne beležijo, primeri kolere so se od tedaj pojavljali le sporadično. V zadnjem letu vojne so kolero prenašali predvsem ljudje, ki so prihajali iz Rusije (*Personen die aus Russland eingelangt sind*).⁵⁸³

Ker so angleški in belgijski časopisi pisali o močni epidemiji kolere v Avstro-Ogrski, »Agenzia Stefani« pa je poročala o 6000–8000 umrlih v zadnjem mesecu [verjetno oktober 1915], je bil v dunajskem časopisu *Politische Correspondenz* 12. novembra 1915 objavljen uradni odgovor. Avstrijske oblasti so sporočale, da je bolezen epidemična samo v Galiciji in da tedensko število obolelih ne presega števila 4000 na teden, veliko obolelih pa je monarhija »dobila« v svojo statistiko z zasedbo dela ruskega ozemlja. Zunaj Galicije – trdi sporočilo – ni mogoče govoriti o epidemiji.⁵⁸⁴ Po uradnih podatkih je leta 1915 v **avstrijskem delu** monarhije za kolero zbolelo 32.537 ljudi, od katerih jih je 17.921 oz. 55 % umrlo. Od tega jih je v Galiciji in Bukovini zbolelo 30.572 in umrlo 17.413. Od ostalih 1965 obolelih je bilo 719 vojnih ujetni-

⁵⁷⁹ Prav tam, št. 18411. Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, str. 538.

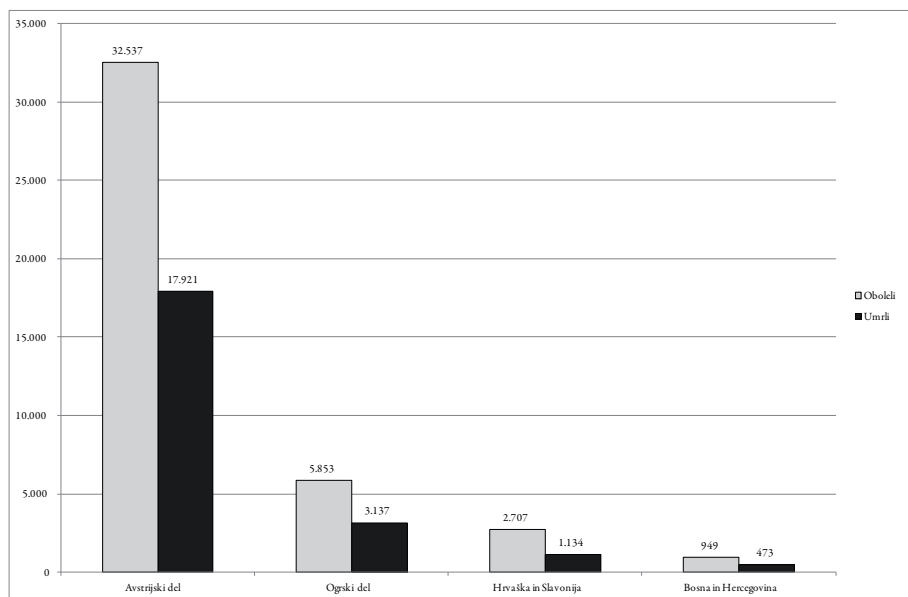
⁵⁸⁰ Prav tam, poročila Ministrstva za notranje zadeve o koleri na Ogrskem.

⁵⁸¹ Prav tam, poročila Ministrstva za notranje zadeve o koleri v Bosni in Hercegovini.

⁵⁸² Prav tam, poročila Ministrstva za notranje zadeve o koleri na Hrvaškem in v Slavoniji.

⁵⁸³ AS 33, 17/23, kolera 1861–1918, fasc. 1916–1918, poročila Ministrstva za notranje zadeve o koleri v vseh delih monarhije.

⁵⁸⁴ ÖSTA/AdR, Bundesministerium für soziale Verwaltung 1. Republik, Volksgesundheit, Cholera, k. 1581, št. 2147.

Graf 2: Obolili in umrli za kolero v Avstro-Ogrski leta 1915.

Vir: ÖSTA/AdR, Bundesministerium für soziale Verwaltung 1. Republik, Volksgesundheit, Cholera, k. 1581, št. 2147.

kov. Na **Ogrskem** je bilo 5853 obolelih, 3137 jih je umrlo, od tega 950 vojnih ujetnikov. Na **Hrvaškem in v Slavoniji** je bilo 2707 obolelih in 1134 umrlih, od tega 222 vojnih ujetnikov. V **Bosni in Hercegovini** je zbolelo 949 in umrlo 473 ljudi. Samo vojnih ujetnikov je zbolelo 4655 in umrlo 1654. V letu 1916 je število obolelih po vsej državi močno upadlo: v avstrijskem delu 157 obolenj (11 v Galiciji, 124 beguncev, 16 v Dalmaciji in 6 vojnih ujetnikov) in 57 smrti, na Ogrskem 13 obolelih in 9 umrlih, v Hrvaški in Slavoniji 145 obolelih (141 vojnih ujetnikov) in 139 umrlih, v Bosni in Hercegovini 449 obolelih (411 vojnih ujetnikov) in 168 umrlih.⁵⁸⁵

STRUKTURA OBOLELIH NA FRONTAH IN V ZALEDJU

Struktura obolelih logično sledi poteku vojne. Ko je najprej začelo naraščati število obolelih in umrlih v avstrijskem delu monarhije, so za kolero večinoma obole-

⁵⁸⁵ Prav tam.

vali vojni ujetniki s severne fronte v taboriščih, domačini v Galiciji in avstro-ogrski vojaki. Poročila iz avstrijskega dela države so se junija začela deliti na Galicijo in ostali del avstrijskega dela, v drugi polovici julija pa na Galicijo z Bukovino in ostali del avstrijskega območja. Avgustovska poročila so v okviru avstrijskega dela države posebej navedla še obolele v Avstrijskem Primorju (*Küstenland*), kar je bilo posledica odprtja jugozahodne fronte z Italijo.

Ogromna večina bolnikov je med julijem in oktobrom 1915 obolevala v Galiciji in Bukovini, kjer se je kolera močno širila med domačim prebivalstvom. Najhujši so bili trije zaporedni tedni med 8. in 28. avgustom, ko je vsak teden zbolelo več tisoč civilistov. Tako je bilo v prvem tednu od 3630 obolelih (1984 umrlih) kar 99 % domačinov, ostali odstotek pa vojni ujetniki in avstro-ogrski vojaki; v drugem tednu je bilo od 4026 obolelih (2251 umrlih) kar 3993 domačinov in le 33 c.-kr. vojakov in vojnih ujetnikov; v tretjem tednu pa je bilo od 4144 obolelih (2705 umrlih) kar 4113 domačinov.⁵⁸⁶ V Galiciji je bilo več celotnih okrajev razglašanih za okužene s kolero (npr. okraji Lwow, Mosciska, Ciescanow, Jaworow, Rawa Ruska, Jaroslav), zato so veljali posebni ukrepi mednarodnega zdravstvenega sporazuma z dne 3. decembra 1903, kot so zdravstveni nadzor, izolacija bolnikov in strežnega osebja, dezinfekcija in omejitev prometa.⁵⁸⁷ Za s kolero okužena sta bila julija 1915 razglašena tudi spodnjeavstrijska občina Gerhaus v okraju Bruck an der Leitha, kjer so prav tako večinoma obolevali domačini, in kraj Bobota v okraju Vukovar.⁵⁸⁸

V poročilih Ministrstva za notranje zadeve so zajeti oboleli avstro-ogrski vojaki v trenutku, ko so fronto že zapustili. Njihov izvor nam posredno razkriva, da se je kolera širila med vojaki na samih frontah, ki so spadale med pomembna žarišča te bolezni, od tam pa so jo prenašali v notranjost države. Na splošno je iz poročil razvidno, da se je kolera decembra 1914 in januarja 1915 nekoliko izraziteje širila med vojaki z južne fronte; sledijo vojaki s severne fronte. V pomladno-poletnih mesecih april–julij 1915 pa je število obolelih vojnih ujetnikov s severne fronte v taboriščih in v bolnicah v avstrijskem in ogrskem delu države preseglo število obolelih avstro-ogrskih vojakov s te fronte. V začetku julija so se v poročilih prvič pojavili avstro-ogrski vojaki z jugozahodne fronte, ki so ostali v poročilih stalnica. Če so bili sprva v primerjavi z vojaki s severne fronte maloštevilni, pa jih je začelo avgusta obolevati bistveno več: v petih tednih med 8. avgustom in 11. septembrom je tedensko za

⁵⁸⁶ AS 33, 17/23, kolera 1861–1918, fasc. 1915, št. 24217, 25516, 26037.

⁵⁸⁷ RGB, 1911/ 81: Internationales Sanitätsübereinkommen vom 3. Dezember 1903.

⁵⁸⁸ AS 33, 17/23, kolera 1861–1918, fasc. 1915, št. 19462, 20951.

kolero zbolelo 50, 49, 50, 26 in 54 vojakov z jugozahodne fronte.⁵⁸⁹ V preostalih septembrskih tednih se je število obolelih gibalo okoli 10; nekoliko je spet zraslo med 17. in 23. oktobrom, ko je zbolelo 29 vojakov z jugozahodne fronte, največ (17) v Bohinjski Bistrici.⁵⁹⁰

Razmerje med okuženimi vojaki in civilisti je težko določiti, saj v omenjenih poročilih ni podatkov za obolele vojake na samih frontah. Približno sliko o obolenju vojakov na frontah si lahko ustvarimo na podlagi nekaj ohranjenih vojaških tedenskih zdravstvenih poročil 5. armade, ki kažejo obolevnost za kolero, pegastim tifusom oz. pegavico (*Fleckfieber*), trebušnim tifusom (*Bauchtyphus*) in grižo med vojaki na soški fronti v štirih tednih med avgustom in decembrom 1915.⁵⁹¹ Iz tabele 10 je razvidno, da je največ vojakov za kolero zbolelo do konca avgusta, saj je bil že v zadnjem septembrskem tednu prirast novih bolnikov bistveno manjši in je decembra padel le na nekaj novih primerov. V avgustovskem tednu je bilo največ, kar 50 novih primerov kolere v 96. pehotnem polku, ki je bil v karanteni, v bakteriološki preiskavi tega polka pa je bilo odkritih še 60 bacilonoscev. Veliki epidemijski laboratorij (*Epidemiellaboratorium*) št. 2, ki ga je vodil dr. Busson, je bil vključno z bakteriologom, ki je s svojim malim laboratorijem zaostal v Celju, premeščen v Nabrežino.⁵⁹² V septembrskem tednu, za katerega je značilen upad obolenja, je polovica obolela v 3. korpusu, in sicer v 3. domobranskem pehotnem polku.⁵⁹³ Novembrsko poročilo med vojaki ne beleži nobenega novega obolenja, omenja pa devet bolnikov med italijanskimi ujetniki.⁵⁹⁴

Do 25. decembra 1915 je za kolero zbolelo 2381 vojakov, od katerih jih je 28 % umrlo. To postavlja kolero na drugo mesto po smrtnosti obolelih vojakov za navedenimi nalezljivimi boleznimi. Čeprav je največ vojakov zbolelo za tifusom, je bila smrtnost za to boleznijo bistveno nižja, in sicer 8,5 %.⁵⁹⁵ Smrtnost za grižo je bila 4,3 %, obolelih vojakov pa 2865. Najvišja smrtnost je bila pri pegastem tifusu oz. pegavici: od 23 obolelih jih je umrlo 9 (39 %). Ker so vojaška zdravstvena poročila za prve tri obravnavane tedne vsebovala tudi podatke o izgubah (ranjeni, bolni,

⁵⁸⁹ Prav tam, št. 24217, 25516, 26037, 26482, 28278.

⁵⁹⁰ Prav tam, št. 31057.

⁵⁹¹ ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee (HGK Borojevic), k. 1499. Za podatke se zahvaljujem Mihi Šimacu.

⁵⁹² Prav tam: Sanitäts-Wochenbericht 22.8.–28.8.1915.

⁵⁹³ Prav tam: Sanitäts-Wochenbericht 26.9.–2.10.1915.

⁵⁹⁴ Prav tam: Sanitäts-Wochenbericht 28.11.–4.12.1915.

⁵⁹⁵ Prav tam: Kriegsseuchenwochenrapport 19.12.–25.12.1915. V poročilu je pri skupnem številu obolelih za tifusom po vsej verjetnosti napaka (navedeno je število 2863 obolelih, pravilno glede na teden prej pa je 6863 obolelih). Skupnemu številu se tedenski prirast bolnikov iz tedna v teden prišteva.

mrtvi, pogrešani), je razviden zanimiv podatek, da je število vseh bolnih v prvih dveh tednih presegalo število ranjenih, v drugem tednu celo za dvakrat, v tretjem tednu pa je število ranjenih za dvakrat preseglo število bolnih.⁵⁹⁶ Eden od vojakov, ki so avgusta 1915 na soški fronti umrli za posledicami kolere, je bil tudi češki vojak, študent prava Edmund Hawerland iz kraja Nový Hrozenkov. Za kolero je umrl 6. avgusta 1915 v vojaški bolnici v Renčah, kjer ga je še isti dan na vojaškem pokopališču v Renčah pokopal vojaški kurat Antonin Dráb.⁵⁹⁷

Tabela 10: Kolera/tifus med vojaki 5. armade na soški fronti leta 1915.

Vir: ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee (HGK Boroëvic), k. 1499, Sanitäts-Wochenberichte 22. 8.–28. 8. 1915, 26. 9.–2. 10. 1915, 28. 11.–4. 12. 1915, 19. 12.–25. 12. 1915.

tedenska zdravstvena poročila	število šc bolnih iz prejšnjega tedna	prirast obolelih v tem tednu	umrli v tem tednu	ozdraveli v tem tednu	trenutno število obolelih konec tedna	skupno število obolelih	skupno število umrlih
22. 8.–28. 8. 1915	462/650	413/440	188/17	62/128	626/945	1033/1981	274/138
26. 9.–2. 10. 1915	526/1631	62/333	25/29	84/196	479/1739	2173/3804	616/272
28. 11.–4. 12. 1915	56/1321	0/306	1/22	20/259	35/1346	2363/6001	670/529
19. 12.–25. 12. 1915	10/1310	6/205	2/17	0/132	14/1366	2381/6863	676/584

Za samo razumevanje razsežnosti problematike pojava nalezljivih bolezni med vojaštvom so pomembni podatki, da je bilo 5. armadi novembra 1915 na voljo skupaj 6058 postelj v epidemijskih bolnicah in večjih infekcijskih oddelkih in da jih je bilo v zadnjem novembrskem mesecu zasedenih 3529. Delovalo je 12 epidemijskih laboratorijev, 58 dezinfekcijskih aparatov na paro (*Dampfdesinfektionsapparate*), 59 dezinfekcijskih naprav za poljske kuhinje in 7 naprav za pripravo pitne vode.⁵⁹⁸ Decembrsko poročilo pa vsebuje seznam sedemnajstih kopališč in postaj za zatiranje uši, pri čemer jih je delovalo 9 (Nabrežina, Bilje, Miren, Segeti (Lokvica na Krasu),

⁵⁹⁶ Prav tam: Sanitäts-Wochenberichte 22.8.–28.8.1915, 26.9.–2.10.1915, 28.11.–4.12.1915, 19.12.–25.12.1915.

⁵⁹⁷ Šobora, Grob češkega vojaka, str. 48–49.

⁵⁹⁸ ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee (HGK Boroëvic), k. 1499, Sanitäts-Wochenbericht 28. 11.–4. 12. 1915.

Ajdovščina, Prvačina, Vipava, Postojna in na Vrhniki za vojne ujetnike), 6 jih je bilo še v gradnji (Opčine, Štanjel, Komen, Renče, Spodnji Logatec, Črniče), dve pa sta bili načrtovani v Klancu in Brestovici. Največja postaja je bila načrtovana na Opčinah z dnevno zmogljivostjo za 2000–3000 ljudi, sledila je Ajdovščina za 2000 vojakov dnevno ter Miren, Segeti (Lokvica na Krasu) in Renče za po 1000 mož na dan. Ostale postaje so delale z zmogljivostjo za 150–800 vojakov dnevno.⁵⁹⁹ Češki vojak Josef Bouška, ki se je kot vojak 2. bataljona 102. pehotnega polka jeseni 1915 boril na soški fronti, navaja, da so po štirih dneh vožnje 20. novembra 1915 prispeli v Prosek, kjer so vse ušive vojake okopali in dezinficirali.⁶⁰⁰ Ivan Matičič se spominja, da so si morali v času osme soške ofenzive jeseni 1916 tedensko preoblačiti perilo, ki so ga prekuhávali v razkuževalnem aparatu.⁶⁰¹ Spominja se madžarskega epidemičnega lazareta v Branici, kamor so ga poslali zaradi tifusa: »Tu so me okopali, ostrigli na balin in mi prekuhali monduro«. ⁶⁰² Natančna pravila ukrepanja v zvezi z različnimi nalezljivimi boleznimi v avstro-ogrski vojski je določal Predpis o preprečevanju in odpravljanju nalezljivih bolezni, pri čemer so se ukrepi razlikovali v miru in v vojni. Predpis je še posebej natančno določal postopke dezinfekcije, različna dezinfekcijska sredstva ter predmete in stvari, ki jih je bilo potrebno ob različnih nalezljivih boleznih razkuževati.⁶⁰³

Ukrepi oblasti so temeljili na mednarodnem zdravstvenem sporazumu, ki so ga dne 3. decembra 1903 sklenile Avstro-Ogrska, Nemčija, Belgija, Brazilija, Španija, Združene države Amerike, Francija, Velika Britanija, Italija, Luksemburg, Črna gora, Nizozemska, Perzija, Romunija, Rusija, Švica in Egipt. V Avstro-Ogrski je začel veljati dne 2. maja 1911.⁶⁰⁴ Sporazum določa skupne ukrepe za zaščito javnega zdravja v zvezi z vnosom in širitvijo nalezljivih bolezni kuge in kolere, pri čemer države podpisnice obvezuje glede medsebojnega obveščanja, ki mora biti pravočasno in mora vsebovati tako primere kuge in kolere kot tudi sumljive primere obeh bolezni. Sporazum določa tedensko sporočanje čim bolj popolnih podatkov vsem državam podpisnicam, in sicer kraj in čas pojava bolezni ter število obolelih in umrlih. Določeni so nujni ukrepi za omejitev širjenja bolezni in sicer zdravstveni

⁵⁹⁹ ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee (HGK Borojevic), karton 1499: Kriegsseuchenwochenrapport 19. 12.–25. 12. 1915.

⁶⁰⁰ Šobora, Češki polki v prvih bitkah na soški fronti, str. 30.

⁶⁰¹ Matičič, *Na krvavih poljanah*, str. 160.

⁶⁰² Matičič, *Skozi plamene prve svetovne vojne*, str. 271.

⁶⁰³ Vorschrift über die Verhütung und Bekämpfung der Infektions-Krankheiten im k. u. k. Heere.

⁶⁰⁴ RGB, 1911/81: Internationales Sanitätsübereinkommen vom 3. Dezember 1903.

nadzor, izolacija bolnikov in strežnega osebja ter dezinfekcija.⁶⁰⁵ Kadar pa se ugotovi, da primeri kolere izvirajo iz žarišča in niso sporadične narave, je treba območje (pokrajina, okraj, občina, otok, mesto, mestna četrt, vas, пристanišče itd.) razglasiti za okuženo, ukrepe pa ozko omejiti le na prizadeto območje. Takrat velja omejitev prometa za vse osebe, ki so bile prisotne na okuženem območju manj kot pet dni pred izbruhom epidemije. Območje se za znova prosto okužbe uradno razglasi po petih dneh od zadnjega novega primera bolezni in po tem, ko so bili izvršeni vsi dezinfekcijski ukrepi.⁶⁰⁶

ORGANIZACIJA CEPLJENJA PROTI KOLERI

Pojasnila v zvezi z zaščitnim cepljenjem proti koleri je septembra 1915 izdalo Ministrstvo za notranje zadeve.⁶⁰⁷ Razloženi so možni načini okužbe in predvsem preventiva oz. pomen osebne higiene. Cepljenje naj bi prišlo v poštev v razmerah, ko osebna zaščita ni več možna, ko je vzdrževanje primerne osebne higiene oteženo ali nemogoče, ko je motena preskrba s pitno vodo in neurejeno odlaganje odpadkov ali pa je odpovedal sistem ukrepov zaščite proti koleri (prijavljanje primerov, izolacija bolnikov in dezinfekcija). Cepljenje se torej priporoča v izrednih razmerah in okoliščinah kot npr. na vojnem območju in pa pri pojavljanju pogostih obolenj, ki ne izvirajo od kontaktnih infekcij (promet z obolelimi). Še posebej se cepljenje priporoča osebam, ki se poklicno ukvarjajo z obolelimi za kolero. Opozarjali so, da cepljenje samo ne more nadomestiti siceršnjih ukrepov proti razširjanju kolere.⁶⁰⁸

Cepivo proti koleri je bilo narejeno iz (na 55 °C) uničenih bakterij *Vibrio cholerae* in iz sterilne raztopine kuhinjske soli z dodatkom dezinfekcijskega sredstva (0,3 % Trikresol). Cepivo, ki je bilo obstojno in neobčutljivo za temperaturne spremembe, je bilo motno in ga je bilo treba pred uporabo temeljito pretresti. Cepljenje se je izvajalo dvakrat, in sicer v razmiku od pet do šest dni, cepili so 1 cm³ cepiva pod kožo, po navadi v levo nadlaket, levo prsno stran ali trebuh, pri čemer so kožo najprej očistili z bencinom ali alkoholom, mesto vboda pa so po cepljenju obrisali z jodovo tinkturo. Injekcijo in igle so sterilizirali s prekuhavanjem. Pri masovnih cepljenjih (npr. vojakov) so uporabljali cepivo, pakirano po 20, 50 in 100 cm³, odprto

⁶⁰⁵ Prav tam: členi 1–6.

⁶⁰⁶ Prav tam: členi 7–9.

⁶⁰⁷ Schutzimpfung gegen Cholera, k. k. Ministerium des Innern, September 1915.

⁶⁰⁸ Prav tam.

C. Cholera- und Typhus-Impfstoff:

Cholera-Impfstoff (2 cm³ für 1 Person).

Preis

Für Einzelimpfungen:

in Kartons à 2 Ampullen für 1 Person	K 1.—
» » à 10 » » 5 Personen	» 3.—

Für Massenimpfungen **je 2 Fläschchen:**

à 10 cm ³ für 10 Personen; pro Fläschchen	K 2.—
à 20 » » 20 » » »	» 4.—
à 50 » » 50 » » »	» 8.—
à 100 » » 100 » » »	» 16.—

Typhus-Impfstoff (3 cm³ für 1 Person).

Für Einzelimpfungen:

in Kartons à 3 Ampullen für 1 Person	K 1.50
» » à 15 » » 5 Personen	» 4.50

Für Massenimpfungen **je 3 Fläschchen:**

à 10 cm ³ für 10 Personen; pro Fläschchen	K 2.—
à 20 » » 20 » » »	» 4.—
à 50 » » 50 » » »	» 8.—
à 100 » » 100 » » »	» 16.—

Bei Bestellungen ist die Zahl der gleichzeitig zu impfenden Personen
anzugeben.

19. Cenik cepiv za kolero in tifus. (AS 33, 17/23, kolera 1861–1918, fasc. 1915, št. 7343)

steklenico cepiva pa je bilo treba porabiti v enem dnevu. Kot stranski učinki cepljenja so se lahko pojavili rdečica ali oteklina na mestu vboda, včasih glavobol in rahlo povišanje temperature (do 38 °C); vsi lažji stranski učinki naj bi izginili v enem ali dveh dneh. V primerih z več kot dva dni trajajočo bolečo oteklino in vročino pa je bilo treba obvestiti zdravnika in jih prijaviti oblastem. Varovalna funkcija cepiva ni

20. Cepljenje vojakov proti tifusu. (Slika Franca Dolenca, kopija pri Tomažu Budkoviču)

nastopila takoj po cepljenju, ampak po nekaj dneh, in naj bi učinkovala več mesecev. V Pojasnilih je še posebej poudarjeno, da cepljenje samo ne zagotavlja zanesljivega varovala proti kolero. Toda rezultati kažejo, da jih med cepljenimi zbolijo in umre za kolero manj kot med necepljenimi in da je pri cepljenih potek bolezni blažji. Kljub lažjemu poteku bolezni pri cepljenih je treba tudi ta obolenja prijaviti in se držati predpisanih navodil.⁶⁰⁹

Cepivo (do 100 cm³) so lahko civilne oblasti, bolnišnice in zdravniki naročili neposredno pri c.-kr. Seroterapevtskem inštitutu na Dunaju (*k. k. Serotherapeutische Institut*), večje količine pa je bilo treba naročiti pri Zdravstvenem oddelku (*Sanitätsdepartment*) c.-kr. Ministrstva za notranje zadeve.⁶¹⁰ Na omenjenem inštitutu,

⁶⁰⁹ Prav tam.

⁶¹⁰ Prav tam.

kjer so vzpostavili masovno produkcijo cepiv za vojsko, so med oktobrom 1914 in majem 1918 oddali 359,34 hektolitra cepiva proti koleri, 301,49 hl cepiva proti tifusu in 112,17 hl kombiniranega cepiva za kolero in tifus, skupaj torej 772 hl cepiva za obe bolezni.⁶¹¹ Teoretično so lahko samo s cepivom proti koleri cepili skoraj 18 milijonov ljudi (17.967.000) – s predpostavko, da je bil vsak dvakrat cepljen.

Čeprav so avstrijske vojaške oblasti takoj po izbruhu vojne leta 1914 naročile velike količine cepiva proti koleri, so na c.-kr. Vojnem ministrstvu naročilo zavrnilo z bojznijo, da bi stranski učinki cepljenja oslabili pripravljenost armade. Ko pa so učinek cepiva preizkusili v zaledju, so začeli cepiti tudi vojake. Kmalu so bile vidne tudi ugodne posledice cepljenja, saj sta se obolevnost in smrtnost za kolero bistveno zmanjšali. Cepili so vojake 2. armade, prav tako pa 5. in 6. armade na avstrijsko-srbski fronti. Do novembra 1914 so bile proti koleri cepljene še vse štiri armade na vzhodni fronti. Vendar pa še vsaj januarja 1915 ni bilo jasno, kako dolgo cepivo učinkuje in kako pogosto bi bilo vojake pravzaprav treba cepiti. Poleti 1915 naj bi 1. armada zaradi kolere izgubila 15.000 mož, razmere so poslabševali tudi novi vojaki, ki še niso bili cepljeni, Vojno ministrstvo pa je predolgo odlašalo z drugim cepljenjem.⁶¹²

Zanimivo dogajanje opisuje Hermann Pfeiffer, predsednik sanitetne komisije (*Salubritätskommission*) poveljstva 10. armade, ki je morala med transporti vojakov iskati t. i. prenašalce oz. bacilonosce, še preden bi čete prispele na ožje frontno območje. Še posebej dramatično je bilo avgusta 1915, v času močnih bojov v Bovški kotlini, ko je tam nastanjenemu polku na pomoč prihajala okrepitev. Ker je bil v četi, ki je z vlakom prihajala na bojišče, primer kolere, je imel Hermann Pfeiffer le 48 ur časa za bakteriološki pregled celotnega polka.⁶¹³ V zvezi z cepljenjem Vojaško tedensko zdravstveno poročilo 5. armade s konca avgusta 1915 poroča, da je bilo razdeljenih 120 litrov cepiva proti koleri, s čimer so bile zaloge izčrpane, naročenih pa je bilo še nadaljnjih 150 litrov. Konec avgusta naj bi bilo že znano, da revakcinacija tako novih čet kot tudi že okuženih bistveno zmanjšuje obolevnost.⁶¹⁴

Da so vojake v letih 1915 in 1916 množično in večkrat cepili proti koleri, dokazujejo omembe v kar nekaj spominskih zapisih. Franc Zupančič se spominja ce-

⁶¹¹ ÖSTA/AdR, Bundesministerium für soziale Verwaltung 1. Republik, 1918, Sanitätsberichte, k. 1614: Zur Frage der Erhöhung der Institutseinnahmen. Bericht erstattet v. Vorstände Hofr. Prof. Rich. Paltauf, Wien, 12. 9. 1918.

⁶¹² Biwald, *Von Helden und Krüppeln*, Teil 2, str. 535–539.

⁶¹³ Prav tam, Teil 2, str. 538–539.

⁶¹⁴ ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee (HGK Boroëvic), karton 1499: Sanitäts-Wochenberichte 22. 8.–28. 8. 1915.

21. Karikatura cepljenja vojakov, avtor: Rudolf Kristen, dunajski IR 4. (Muzej novejšje zgodovine)

pljenj proti koleri v Rablju avgusta 1915 in v okolici Bovca januarja 1916.⁶¹⁵ Filip Jurkovič je bil cepljen proti koleri spomladi 1915, ko so gradili strelske jarke nad Vipavo in Ajdovščino,⁶¹⁶ maja 1917 pa je bil v Galiciji cepljen proti koleri in tifusu.⁶¹⁷ Franjo Malgaj omenja cepljenje vojakov proti koleri februarja 1916 v mobilni rezervni bolnici 1/1 v Hruševju.⁶¹⁸ Albin Mlakar se spominja cepljenja proti koleri v eni od vojaških bolnic v bližini soške fronte pri Oslavju novembra 1915; sam je bil cepljen v Šempetru januarja 1916 in pri Devinu julija 1916.⁶¹⁹ Vojake so cepili tudi proti tifusu – februarja in septembra 1916 je bil v okolici Bovca in na Krasu cepljen Franc Zupančič.⁶²⁰

Proti koleri je bilo ponekod cepljeno tudi civilno prebivalstvo. V Črničah v Vipavski dolini je vojaška oblast v šoli, ki so jo spremenili v bolnico, organizirala

⁶¹⁵ Zupančič, *Dnevnik*, str. 37, 76.

⁶¹⁶ Jurkovič, *Vojni dnevnik*, str. 22.

⁶¹⁷ Prav tam, str. 207.

⁶¹⁸ Malgaj, *Vojni spomini*, str. 127.

⁶¹⁹ Mlakar, *Dnevnik 1914–1918*, str. 35, 46, 84.

⁶²⁰ Zupančič, *Dnevnik*, str. 84.

cepljenje domačinov, vendar je cepiva hitro zmanjkalo. Župnik Alojzij Novak se spominja: »... in ko je naš vojaški zdravnik zahteval od erarja novega, je došel odgovor, da ga je iskati pri civilni oblasti – ker bodo civilisti cepljeni!!! Od kje pa je bila zanešena kolera k nam? Ali ne od vojakov?«⁶²¹ Goriški okrajni glavar je odredil cepljenje civilnega prebivalstva v okuženih in ogroženih krajih; cepljenje, s katerim so kolero v dobrih štirih tednih zatrli, je na Goriškem v največji meri izvajal zdravnik bolnišnice usmiljenih bratov v Gorici Anton Breclj. Tudi postojnsko okrajno glavarstvo je od Deželne vlade v Ljubljani konec julija 1915 zaradi kolere na Goriškem zahtevalo cepljenje prebivalcev občin, ki so mejile na Goriško, kot primerno osebo za izvedbo zaščitnega cepljenja pa so določili c.-kr. višjega okrajnega zdravnika dr. Graefa iz Gorice, ki je bil takrat v Ajdovščini.⁶²²

Ivan Matičič se spominja, da je bil kot vojak poleti 1915 cepljen proti kozam v Martinčičah pri Renčah. »Rajši naj nam vcepijo kaj takega, da bomo nedotakljivi«, je ob cepljenju hudomušno pripomnil Matičičev sotrp in na soški fronti.⁶²³ Ohranjeno je uradno, civilno potrdilo, da se je v Dolenji Trebuši (pri Tolminu) 2. maja 1916 proti kozam cepilo šest ljudi iz hiše št. 29 lastnika Matije Lapanja.⁶²⁴ Marca 1915 je bila proti kozam v Ljubljani cepljena družina Frana Milčinskega.⁶²⁵ Da so »serume proti kužnim boleznim« vbrizgavali tudi italijanskim vojnim ujetnikom na Ljubljanskem gradu, se spominja Peter Naglič, ki je bil od januarja 1916 stražar na tamkajšnji karantenski postaji.⁶²⁶

PRIMERI KOLERE V SLOVENSKEM ZALEDJU SOŠKE FRONTE

Prva primera kolere na slovenskem ozemlju sta v poročilih dokumentirana za čas med 27. in 31. decembrom 1914, in sicer eden v Celju in dva obolela domačina v Mostah pri Ljubljani.⁶²⁷ 1. in 2. januarja 1915 sledijo trije primeri, in sicer po eden v Celju, Ptuj in v Ljubljani, 3.–6. januarja še dva primeri v Celju in eden v Ptuj.⁶²⁸ Prav tako je bil januarja primer kolere med poljskimi begunci v Litiji, saj je tam-

⁶²¹ Novak, *Spomini iz Črniča*, str. 60.

⁶²² AS 33, 17/23, kolera 1861–1918, fasc. 1915, št. 20062.

⁶²³ Matičič, *Na krvavih poljanah*, str. 52.

⁶²⁴ Tušar, *Utrinki iz zaledja*, str. 43.

⁶²⁵ Milčinski, *Dnevnik*, str. 93.

⁶²⁶ Naglič, *Moje življenje v svetovni vojni*, str. 82.

⁶²⁷ AS 33, 17/23, kolera 1861–1918, fasc. 1915, št. 836.

⁶²⁸ Prav tam: št. 835, 1405.

kajšnje županstvo prosilo Deželno vlado za kritje stroškov, ki so nastali pri odkritju obolelega za kolero: »... v obrambi in zatiranju bolezni kolere [...], županstvo je izvršilo ukaze v zvezi s kolero natančno, tako da se je kolera zatrla pri prvem slučaju«. ⁶²⁹ V Mostah pri Ljubljani so sumili, da je s klicami kolere okužen vodnjak, kar so v graškem Higienem inštitutu ovrgli. ⁶³⁰ Zaradi posameznih primerov bolezni je Družba za južno železnico zaprosila zdravstveni oddelek Deželne vlade za Kranjsko za slovenske izvode t. i. Pojasnila o koleri, ⁶³¹ in sicer za svoje zaposlene in delavce na progi Kresnica–Rakek. ⁶³² Podobno prošnjo (za 200 izvodov v slovenščini in 200 v italijanščini) je decembra 1914 na Deželno vlado naslovil oddelek za rekonvalescente 27. domovinskega pehotnega polka, aprila in maja pa sta prosila Okrajno glavarstvo Litija za 2500 slovenskih in 200 nemških izvodov ter uprava rudnika v Zagorju za 800 slovenskih izvodov. ⁶³³ Da so vsakega bolnika, pri katerem so sumili kolero, skrbno obravnavali, dokazujejo posamezni primeri, denimo v občini Sv. Križ pri Kostanjevici, ko naj bi v začetku maja zbolela šestinpetdesletna Ana Colarič. Ali primer Jožefa Prušnika, ki je umrl konec julija v Vidmu, v kraju njegovega bivanja v Gornji Zadobrovi v občini Devica Marija v Polju v ljubljanskem okrajnem glavarstvu pa so občinske oblasti še teden dni po njegovi smrti zdravstveno nadzirale njegovo družino. ⁶³⁴

Novi primeri kolere so se nato pojavili že po odprtju jugozahodne fronte (italijansko-avstrijske fronte) v tednu med 6. in 12. junijem, ko sta v Mariboru umrla dva bolnika, trije bolniki so bili v Ljubljani, dva v radovljiškem okraju v občinah Lesce in Dovje. ⁶³⁵ V tednu med 20. in 26. junijem sta bila po en primer v ljubljanskem okraju v Občini Grosuplje in v radovljiškem okraju v jeseniški občini. ⁶³⁶ Med 4. in 10. julijem je bil en primer v Ljubljani, v Avstrijskem Primorju pa so bili trije primeri v goriškem okraju in en primer v sežanskem okraju. Med razlogi za povečanje števil okuženih so navedeni prevozi vojakov in ranjencev s (soške) fronte: »Verkehr mit Soldaten, Verkehr mit verwundeten Soldaten«. ⁶³⁷

V naslednjem tednu (11.–17. julij) se je povečalo število obolelih v goriškem

⁶²⁹ Prav tam: št. 1381.

⁶³⁰ Prav tam: št. 2454.

⁶³¹ Cholera-Merkblatt herausgegeben vom k. k. Ministerium des Innern, Oktober 1914.

⁶³² AS 33, 17/23, fasc. 1915, št. 2498.

⁶³³ Prav tam: št. 269, 8687, 10519.

⁶³⁴ Prav tam: št. 11353, 20102, 19889.

⁶³⁵ Prav tam: št. 15516.

⁶³⁶ Prav tam: št. 17596.

⁶³⁷ Prav tam: št. 18794.

A: 33 177-23, Juli 1815
Kolon 1861-1918

71 24850

Die Daten in dienstlichen Eingänge der mittels Typendruckapparates ausgedruckten Telegramme beinhalten: 1. den Namen des Aufgabenden, 2. die Aufgabenummer, 3. die Wortzahl (eventuell in Briefform), 4. den Message, und 5. die Stunde und Minute der Aufgabe. Podajite skladenemvredn brzojavki, ki so napredovale v specializiranih, pomembnih: 1. line prodajnega urada, 2. prodajni stroji, 3. Berlin (nadalje) (eventualno v obliki slovnice), 4. dan in 5. uro in minuto predaje.	Gattung: _____ Vrsta: _____ Eingangsnummer: <u>2462</u> Dobrota Rev.: _____	Die Telegraphenverwaltung übernimmt hinsichtlich der ihr zur Befriederung oder Beilegung übergebenen Telegramme keine wie immer geartete Verantwortung. Brzojavna uprava ne prevzema v odgovor ali dostavo podatkov, ki so javni nikakoršenkoli odgovornosti.
bakteriologisches Untersuchungsamt laibach		
Dienstliche Angaben: Stuhlbei podajki	Telegramm — Brzojavka aus — iz	Aufgenommen von _____ auf Lag. Nr. _____ am _____ Uhr _____ Min. durch _____
S Wippach 121 18 13 5/50 n		
um bekanntgabe des befundes der von wippach eingesandten vier stuhlproben wird gebeten = feldspital 8/13 .+		

D. S. Nr. 769, (D.-slow.) 1914.

22. Telegram v zvezi z bakteriološkim pregledom vzorcev blata iz poljske bolnišnice 8/13 v Vipavi. (AS 33, 17/23, kolera 1861-1918, fasc. 1915. št. 24850)

okraju, saj so prijavili 11 obolelih.⁶³⁸ V času med 18. in 24. julijem je v primorskem zaledju jugozahodne fronte (*Etappenbereiche Küstenland*) zbolelo 21 domačinov (8 umrlo) in vojak v Celju, ki je prišel z jugozahodne fronte (*südwestliche Kriegschauplatze*).⁶³⁹ Tudi poročilo za teden 25.-31. julij beleži 20 obolelih domačinov v Avstrijskem Primorju, in sicer v Trstu, Črničah, Oseku, Šempasu, Vrtočah in Sovodnjah, ter 6 vojakov, ki so prišli z jugozahodne fronte v Maribor in Ljubljano.⁶⁴⁰ V prvem avgustovskem tednu je bilo 21 obolelih vojakov, ki so prišli z jugozahodne fronte, in sicer 16 v Celju in 5 v Ljubljani. Poročilo omenja še 7 beguncev z jugozahodne fronte (t. i. nerezidentov oz. *Ortsfremde*).⁶⁴¹ Med 8. in 14. avgustom je v Avstrijskem Primorju (*Küstenland*) zbolelo 31 domačinov (14 umrlo), in sicer 11 (7 umrlo) v Trstu, 20 (7 umrlo) v Renčah (goriški okraj). Med obolelimi je bilo

⁶³⁸ Prav tam: št. 19462.

⁶³⁹ Prav tam: št. 20506.

⁶⁴⁰ Prav tam: št. 21834.

⁶⁴¹ Prav tam: št. 22877.

50 vojakov, ki so prišli z jugozahodne fronte, in sicer 1 na Dunaju, 23 v Celju, 12 v Brežicah, 11 v Ljubljani in 3 v Domžalah. V Ljubljani sta zbolela še dva domačina, in sicer železniški sprevodnik in delavec, zaposlen v bližini epidemijske bolnice.⁶⁴²

Da so se oblasti zavedale nevarnosti izbruha epidemije med civilnim prebivalstvom, najbolj plastično prikaže primer štiriinštiridesetletnega Antona Sfiligoja. Mizar pri Južni železnici je v Zalogu zbolel za kolero 10. avgusta in bil naslednji dan prepeljan v ljubljansko bolnico za bolnike s kolero (*Choleraspital*), kjer je še istega dne umrl. Bakteriološka preiskava je potrdila prisotnost bakterije, ki povzroča kolero. Preiskava izvora okužbe je pokazala, da je pokojni skupaj s še petnajstimi delavci v Zalog prišel iz okolice Kormina, skupina pa je bila zaposlena izključno na odseku železniške proge Ljubljana–Laze pri Dolskem. Poročilo natančno navaja prehrano te skupine delavcev in vse stike Antona Sfiligoja v dneh pred boleznijo. Ukrepi oblasti so poleg dezinfekcije hiše, v kateri je živel, in železniških vagonov, s katerimi se je prevažal, vključevale tudi petdnevno karanteno oz. kontumac za ostalih 15 delavcev, 6 železniških uslužbencev, s katerimi je prihajal v stik, 4 ruske ujetnike, ki so se z njim na dan obolenja peljali v istem vagonu, in še 20 oseb, večinoma žensk in otrok, ki so živeli na istem hišnem naslovu v Zalogu. Pred izpraznjeno in dezinficirano okuženo hišo so postavili stražo. Bakteriološke preiskave ostalih ljudi, ki so bili v stiku s Sfiligojem, so razkrile dva t. i. »bacilonosca«; oba so na opazovanje odpeljali v ljubljansko bolnico za obbolele s kolero. O primeru pa so bile obveščene tudi vojaške oblasti.⁶⁴³ Zanimiv je primer Jožefa Parklja, poštnega uslužbenca v ljubljanskih Mostah, ki je pomagal pri prenosu bolnika s kolero v ljubljansko Deželno bolnico in moral zaradi tega nemudoma v štiridnevno karanteno. Čeprav je moral takoj prekiniti s službo in svojega dela zaradi karantene nekaj časa ni mogel opravljati, so se oblasti zavedale, da bi v primeru okužbe in odložene karantene lahko kot poštni uslužbenec bolezen prenesel na številne uporabnike poštnih storitev.⁶⁴⁴

V poročilu za čas med 15. in 21. avgustom se je statistika primerov za Avstrijsko Primorje začela voditi ločeno. V tem obdobju namreč omenjeno poročilo beleži 60 obolelih (12 umrlih), od tega kar 58 domačinov in le dva avstro-ogrski vojaka v Trstu.⁶⁴⁵ Več primerov bolezni med domačini in vojaki je bilo v Renčah (goriški okraj).⁶⁴⁶ Okuženi avstro-ogrski vojaki, ki so prihajali z jugozahodnega bojišča, se v poročilu omenjajo po eden v Linzu, Brežicah in Toblachu (Dobbiaco), 22 v Ce-

⁶⁴² Prav tam: št. 24217.

⁶⁴³ Prav tam: št. 21950.

⁶⁴⁴ Prav tam: št. 22372.

⁶⁴⁵ Prav tam: št. 25516.

⁶⁴⁶ Prav tam: št. 22619.

lju, 11 v Ljubljani, 9 v Postojni, 4 v Vipavi. Pri postojnskih bolnikih je šlo po vsej verjetnosti za vojake 96. pehotnega polka v Selcah v občini Sv. Peter (Pivka), saj jih v poročilu o preiskavi omenja dokument postojnskega okrajnega glavarstva.⁶⁴⁷ Med domačini se omenjajo primeri kolere v kraju Sitzendorf an der Schmida (Spodnja Avstrija), kjer so bili naseljeni begunci s soške fronte (oz. nerezidenti z jugozahodne fronte). Glede na poročilo so bili številni primeri bolezni v Trstu posamični in med seboj nepovezani. Za izvor občasnih okužb so veljali vojaki, ki so prihajali s fronte. Ker so bolezen uspešno omejili tako v Trstu kot tudi v Gorici, obe mesti uradno nista bili razglašeni za okuženi s kolero.⁶⁴⁸ Da pa izvor okužbe niso bili vedno le s fronte prihajajoči vojaki, pokaže primer sedeminpetdesetletne Marije Res, ki je 20. avgusta zbolela v Boljuncu v občini Dolina (pri Kopru). Bolnica se je namreč dva dneva prej vrnila z romanja na Brezje in se na poti domov ustavila še pri znancih v Ljubljani.⁶⁴⁹

V tednu med 22. in 28. avgustom je v Avstrijskem Primorju zbolelo 49 in umrlo 11 domačinov. Zbolelo je tudi 50 vojakov z jugozahodne fronte, in sicer 10 v Beljaku, 14 v Ljubljani, 3 v Postojni, 4 v Vipavi, 17 v Bohinjski Bistrici in 2 v Dolenjem Logatcu. Poročilo navaja še umrle v omenjenem tednu iz prejšnjih tedenskih poročil, in sicer po tri v Trstu in Gorici, v goriškem okraju 5 v Biljah, 4 v Črničah, 10 v Sv. Križu, 2 v Renčah, po tri v Oseku in Sovodnjah, po enega v Vrtojbi in Šempasu, štiri v Gorjanskem v sežanskem okraju. Kljub velikemu številu obolelih v goriškem okraju pa je šlo za posamezne, med seboj nepovezane primere, ki so jih povzročili s fronte vračajoči se vojaki.⁶⁵⁰ 26. avgusta je logaški okrajni glavar Deželni vladi poročal o obolem civilnem delavcu Wilhelmu Hüttnerju v rezervnem špitalu 4/16 (*Reserve Spital 4/16*) v Spodnjem Logatcu, ki je s transportom prišel iz Ajdovščine. Poročilo o preiskavi z dne 2. septembra vsebuje podatek, da je bolnik umrl v bolnišnici za maroderje (*Feldmarodenhaus 1/16*, tudi *Cholera Baracke*) v Zgornjem Logatcu.⁶⁵¹

V tednu med 29. avgustom in 4. septembrom je v Avstrijskem Primorju zbolelo 45 ljudi (19 jih je umrlo), od tega 44 domačinov in 1 avstro-ogrski vojak. V Trstu in Gorici je bilo po pet primerov, eden v Dolini (pri Kopru), v goriškem okraju je bilo največ, osem obolelih v Šempasu, po eden ali dva v krajih Bate, Bilje, Dornberk, Grgar, Sv. Križ, Kamnje, Prvačina, Sv. Peter, Vogrsko, Volčja Draga, Vrtovin, v sežanskem okraju pa trije primeri v Gorjanskem in po eden v Temnici, Velikem Dolu

⁶⁴⁷ Prav tam: št. 21924.

⁶⁴⁸ Prav tam: št. 25516.

⁶⁴⁹ Prav tam: št. 23208.

⁶⁵⁰ Prav tam: št. 26037.

⁶⁵¹ Prav tam: št. 23067, 23717.

in Vojščici. Od 26 obolelih vojakov z jugozahodne fronte jih je bilo 10 v Celju in 16 v Ljubljani, kjer sta zbolela še dva domačina. En oboleli vojak je bil tudi v Zagorju (*Eisenbahnsicherungsdienste*).⁶⁵²

Število obolelih je s tednom med 5. in 11. septembrom začelo upadati; v tem času je v Avstrijskem Primorju 27 obolelih domačinov, 54 vojakov z jugozahodne fronte, in sicer 26 v Bohinjski Bistrici, 12 v Postojni, 10 v Celju, 3 v Ljubljani ter po eden v Sternthalu,⁶⁵³ Würmlachu na Koroškem in Borovnici.⁶⁵⁴ Iz zdravniškega poročila o obolelih vojaki v Bohinjski Bistrici z dne 9. septembra je razvidno, da so se ti zdravili v rezervni bolnišnici 2/15 (*Reservespital 2/15*, vodja bolnišnice dr. Stawel), bolezen pa je bila bakteriološko potrjena pri 17 od 20 vojakov. Med 20. avgustom in 4. septembrom je bila še pri šestih vojaki ugotovljena prisotnost kolere, trije so umrli. Dodan je stavek, da s fronte v zadnjih dneh ni prišel noben vojak, pri katerem bi sumili kolero, je pa več bolnikov v Ukancu.⁶⁵⁵ Zdravniško poročilo z dne 12. septembra omenja, da so v to bolnico prinesli še 10 vojaških delavcev s simptomi, ki so spominjali na kolero.⁶⁵⁶

Postojnsko okrajno glavarstvo je poročalo o 6. septembra obolelem petindvajsetletnem avstro-ogrskem vojaku Blasiusu Mladjenu v Rezervni bolnišnici 3/13 v Postojni.⁶⁵⁷ Ker pa se pri bolnikih ni dalo vedno izvesti bakteriološke preiskave (vzorec so poslali na Bakteriološki preiskovalni urad v Ljubljano – *bakteriologisches Untersuchungsamt Laibach*), ker je npr. bolnik prej umrl, diagnoza ni bila nedvoumno potrjena. Tako je s sumom na kolero v epidemijski bolnišnici v Ajdovščini v začetku septembra 1915 umrla petdesetletna Ivana Sorta. Kljub temu, da bolezen ni bila potrjena, je moralo nekaj ljudi v karanteno.⁶⁵⁸ O primerih bolezni med civilisti in vojak v Vipavi je sicer Deželni vladi poročalo postojnsko okrajno glavarstvo.⁶⁵⁹ Poročilo okrajnega glavarstva Litija z dne 9. septembra vsebuje seznam devetih ljudi, ki so morali v karanteno zaradi obolelega Alojza Valentina v Zagorju. Od devetih jih je bilo pet njegovih sodelavcev; pri bakteriološki preiskavi so se trije izkazali za bacilonosce (*Cholera-vibrionenträger*).⁶⁶⁰

⁶⁵² Prav tam: št. 26482.

⁶⁵³ Strnišče pri Ptuj.

⁶⁵⁴ AS 33, 17/23, fasc. 1915, št. 28278.

⁶⁵⁵ Prav tam: št. 24396.

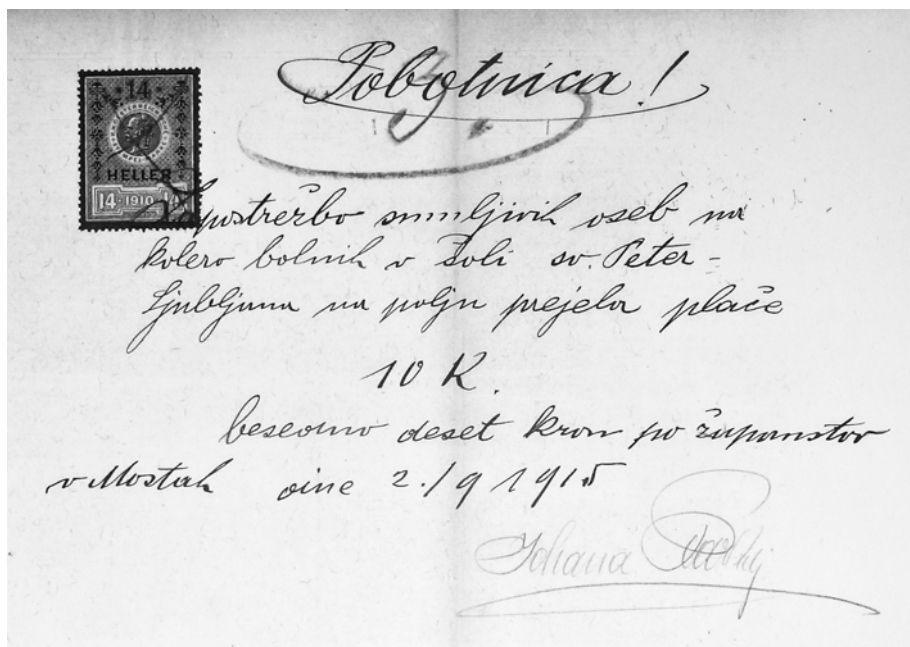
⁶⁵⁶ Prav tam: št. 24396.

⁶⁵⁷ Prav tam: št. 23023.

⁶⁵⁸ Prav tam: št. 24510.

⁶⁵⁹ Prav tam: št. 24227.

⁶⁶⁰ Prav tam: št. 24931.

23. Pobotnica za strežbo bolnikov, ki so jih sumili okužbe s kolero. (AS 33, 17/23, kolera 1861–1918, fasc. 1915, št. 25273)

Naslednje poročilo za čas med 12. in 18. septembrom vsebuje podatke za obolele v Avstrijskem Primorju le še za 4 obolele domačine v Trstu, 9 avstro-ogrskih vojakov z jugozahodnega bojišča v Ljubljani in enega domačina v Mariboru.⁶⁶¹ Ljubljanski mestni magistrat pa je 17. septembra od Deželne vlade zahteval povračilo stroškov za izolacijo oseb, ki so bile osumljene okužbe s kolero: »[...], da je Škrabar Marija 1. septembra ozdravela in odšla domu, Kovač Matevž pa je bil po dvakratni bakterijologični negativni preiskavi odpuščen iz mestne bolnice za silo. V teh dveh slučajih bolezni so v priloženem seznamu naštetе osebe osumljene okužbe s kolero in v mestni izolačni hiši v Streliški ulici št. 18 v opazovanju in izolirane. Za njih oskrbo naraslo je v mestni občini 182,81 K stroškov ...«⁶⁶²

V tednu med 19. in 25. septembrom je bilo v Avstrijskem Primorju 12 obolelih domačinov, sedem jih je umrlo. Oboleli so namreč po trije ljudje v Grgarju in Sol-

⁶⁶¹ Prav tam: št. 28862.

⁶⁶² Prav tam: št. 34274.

kanu, po dva v Gorici in Kopru ter po eden v Repnu in na Opčinah. Od enajstih obolelih vojakov z jugozahodne fronte jih je bilo po pet v Ljubljani in Postojni ter eden v Celju.⁶⁶³ Postojnsko okrajno glavarstvo je poročalo o treh iz Ogrske prispelih obolelih vojakih 82. pehotnega polka, ki so jih za 16 dni zadržali v Hrenovicah. V karanteno je zato moralo kar 15 vojakov, med njimi pa so ugotovili le enega bacilonosca.⁶⁶⁴ V zadnjem septembrskem in prvem oktobrskem tednu so bili med obolelimi le še en domačin iz Avstrijskega Primorja in sedem vojakov – šest v Ljubljani, eden v Celju.⁶⁶⁵ Oktobra so oboleli predvsem vojaki, in sicer 11 v Ljubljani, 17 v Bohinjski Bistrici, eden v Domžalah. Dva obolela sta bila še v Izoli.⁶⁶⁶ Ohranjenе pobotnice za odškodnine pričajo o prakticiranju karantene 12. oktobra 1915 v Selu v občini Moste pri Ljubljani, saj vsebujejo odškodnine za izpad zaslužka zaradi karantene oz. »zaradi prikrajšanja zaslužka za časa kontumaza«. Iz prve polovice septembra se jih nekaj tiče povračil za prehrano, postrežbo »sumljivih oseb na kolero bolnih« in z marca 1916 odškodnin za uničene predmete zaradi dezinfekcije.⁶⁶⁷ Z novembrom in decembrom 1915 je bolezen popolnoma izzvenela, saj sta bila zabeležena le še dva primera kolere, in sicer novembra v Tolminu in decembra v Celju.⁶⁶⁸ V letu 1916 je za kolero obolel en delavec v Zagorju.⁶⁶⁹

⁶⁶³ Prav tam: št. 29328.

⁶⁶⁴ Prav tam: št. 26233.

⁶⁶⁵ Prav tam: št. 29327, 30812.

⁶⁶⁶ Prav tam: št. 30813, 31057, 31084.

⁶⁶⁷ Prav tam: št. 25273.

⁶⁶⁸ Prav tam: št. 33608.

⁶⁶⁹ AS 33, 17/23, fasc. 1916–1918, št. 7644.

KOLERA V SPOMINIH IN DNEVNIKIH

Tako o koleri kot tudi o epidemijah drugih bolezni na avstro-ogrskih frontah govorijo nekateri ohranjeni vojaški spominski in dnevniški zapisi. Epidemije v zaledju pa so se ohranjale tudi v spominih ljudi, domačinov, ki so vojno preživeli bodisi doma bodisi kot begunci: nekateri so epidemijo doživeli sami, drugi so se spominjali govoric o razsajanju nalezljive bolezni kje drugje. Med vojaškimi avtorji zapisov so tako navadni vojaki kot tudi častniki in vojaški zdravniki. Vojaki so se spominjali predvsem cepljenj in neposredne udeležbe v epidemiji, pri čemer dobi bralec občutek, da je bila v času nenehnega strahu pred izgubo življenja kolera le še ena od nevarnosti, ki so jim stregle po življenju. Vojaški zdravniki opišejo problematiko epidemij bistveno bolj stvarno in razumljivo, saj bolezni postavijo v bolj racionalen kontekst vojaškega zdravstva in nakažejo dejanske razsežnosti problematike. Ohranjeni spomini civilnega prebivalstva opisujejo doživetje epidemij predvsem v kontekstu osebnega preživljanja vojne.

Pojavljanja kolere med vojaštvom v Galiciji jeseni 1914 se spominja zdravnik Otto Hawlina, ki je bil kot vojaški zdravnik poljske bolnice 3/3 trikrat cepljen proti koleri. Opisuje množično obolevanje in grozljive razmere, ki so ponekod vladale v vojaških bolnicah.

»Bolnikov ne moremo niti prešteti in o njih voditi evidenco, saj nenehno prihajajo novi in jih samo grobo razvrščamo; s tem smo tako zaposleni, da do oskrbe sploh ne pridemo. [...] V enega od skednjev smo zbrali najtežje primere [kolere], ta skedenj imenujemo pekel. Tam je grozen prizor. Komaj zmorem moči, da vstopim, saj obupne klice na pomoč in prošnje za saniteto, zdravnika, vodo komaj še poslušam. Te bolnike moramo pustiti poginiti brez pomoči, saj smo ob neprestanem prihodu novih povsem zaposleni z razvrščanjem, da ločimo lažje primere ali tiste s črevesnim katarjem od tistih s kolero. Zelo boleče je biti brezmočna priča tolikemu trpljenju. V svojem življenju nisem nikoli videl trpljenja v taki obliki in obsegu.«⁶⁷⁰

Milčinski v dnevniku decembra 1914 omenja govorice, da so železnice v Galiciji vse bele zaradi dezinfekcije proti koleri.⁶⁷¹ Epidemijo kolere na srbski fronti sta decembra 1914 doživela vojaka Ciril Prestor⁶⁷² in Matija Malešič: »Odmaširali v Kukujeve [...] Veliko blato na desni ob cesti, videl nove grobove na koleri umrlih [...]

⁶⁷⁰ Hawlina, Galicija 1914.

⁶⁷¹ Milčinski, *Dnevnik*, str. 69.

⁶⁷² Holz, *Dnevnik Cirila Prestorja*, str. 76.

Misli pri tem – v ljutih bojih jih ni doletela usoda – zavrtni bolezni so podlegli.«⁶⁷³ Ljudevit Pivko se je leta 1914 s kolero srečal na črnogorski fronti v Skadru, spominja se srbskih vojnih ujetnikov, med katerimi sta množično razsajala kolera in pegasti tifus.⁶⁷⁴

Prvi primeri kolere so se v ljubljanskih vojaških bolnicah pojavili že leta 1914. Evgen Lampe v svojem dnevniku omenja domnevne primere kolere med poljskimi begunci v Ljubljani poleti leta 1914, za katere je hotela Deželna vlada organizirati karanteno v Deželni bolnici: »Proti temu ugovarjamo, ker rabimo bolnico za naše bolnike. V Ljubljani je že griža, legar in škrlatinka. Kam z bolniki, če se bolezni razširijo in če služi deželna bolnica za karanteno?«⁶⁷⁵ Oktobra 1914 je bilo uradno razglašeno, da sta med begunci iz Galicije dva primera kolere, in sicer v Idriji in Litiji.⁶⁷⁶ Da so se tudi Ljubljancani tega leta kolere bali, priča pogosta omemba te bolezni v dnevniku Frana Milčinskega. Čeprav gre večinoma za zapise nepreverjenih govoric trgovcev, mlekaric in ranjencev o pojavu te bolezni in visokih številkah umrlih v Galiciji, se zdi, da je bila kolera ena od pomembnih medvojnih tem pogovorov takratnega ljubljanskega meščanstva.⁶⁷⁷ Milčinski marca 1915 omenja primer kolere: »Enega bolnika so iz vagona kar čez rame naložili vojaku, da ga je nesel: ves čas kozlal.«⁶⁷⁸ Milčinski avgusta 1915 omenja tudi »begune pred boleznijo«, ki naj bi prihajali iz Gorice. »Ob Soči vse hiše opremljene z listki: legar [tifus], kolera itd. V eni baraki 100 bolnih, 40 jih umrlo. Žalostno. Vojaštvo se boji bolezni, zato nemara ofenziva, da se pomaknejo naprej.«⁶⁷⁹

Ob odprtju soške fronte leta 1915 so vojake in prebivalstvo neposredno ob fronti najbolj prizadele ravno epidemije kolere in tifusa. Kolero, ki je na širšem območju soške fronte razsajala nekaj tednov, naj bi iz Galicije (s karpatskega bojišča) prinesel 7. korpus.

Franjo Malgaj se v okviru opisovanja dogajanja med 1. in 2. soško bitko leta 1915 na Doberdobo spominja tudi epidemije kolere: »Ljudje so umirali od žeje, pojavila se je črna smrt – kolera, ki mi je v enem tednu pobrala četrtno ljudi. Kogar je napadla ta grozna bolezen, se je metal po tleh, zvijal od bolečin v trebuhu in trgal obleko

⁶⁷³ Malešič, *Vojni dnevnik 1914*, str. 42.

⁶⁷⁴ Pivko, *Proti Avstriji 1914–1918*, str. 41, 47. Nalezljive bolezni med srbsko vojsko na poti na Krk omenja tudi Jelenc, *1914–1918: Spomini jugoslovanskega dobrovoljca*, str. 133.

⁶⁷⁵ Lampe, *Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta*, str. 65.

⁶⁷⁶ Prav tam: str. 73.

⁶⁷⁷ Milčinski, *Dnevnik*, str. 48–50, 56–57, 61, 69, 73, 77.

⁶⁷⁸ Prav tam: str. 116.

⁶⁷⁹ Prav tam: str. 125.

s sebe. Mučila ga je žeja – prosil je samo za vodo. V enem dnevu je bil zdrav – in mrtev.«⁶⁸⁰ Ko je Malgaj leta 1915 zbolel za tifusom, se je zdravil med drugim tudi v bolnici za kolero in tifus (*Reservespital 11/3*) v ljubljanski domobranski vojašnici, polni bolnih vojakov s soške fronte, ki so za posledicami obeh črevesnih bolezní dnevno umirali.⁶⁸¹ Kolere se z Doberdoba avgusta 1915 med prvo ofenzivo spominja tudi Ivan Matičič: »Stegovati je začela svoje kremplje v naše vrste tudi kolera, ki sta jo privabila k nam smrad in nesnaga. Zvijalo nas je po črevih, da smo se zvijali, kot bi nas lomila božjast – in marsikaterega je zadavila.«⁶⁸² Omenja bataljon 97. tržaškega pehotnega polka, ki je ravno prebolel kolero.⁶⁸³ Pozneje se je s kolero spet srečal v Galiciji pri Novem mjestu.⁶⁸⁴

Neprimeren način izolacije obolelih s sumom na kolero na soški fronti julija 1915 opisuje vojak Filip Jurkovič, ko ga je skupaj z Vincencem Veršičem vojaški zdravnik poslal v bolnico v Čepovan:

»... imava zelo nevarno kolero in »Ruhr« posebno mojega kolega Veršiča je hudo zdelalo da ne more več stati na nogah. Sploh ta epidemija strašna med vsemi vojaki tukaj razsaja in je nešteto mrtvih slučajev ter dela že mnogo skrbi [...] Zvečer je naju z Veršičem odpeljal naš voznik v Čepovan v bolnico. Tam so naju porinili v eno barako brez postelje, na tleh je ležalo malo slame druga nič, in en vojak topničar od 13. brigade kateri je ležal na slami v enem kotu. Tako smo prestali prvo noč. Zjutraj je oni vojak umrl in jaz sem lomastil po vratih, da bi prišel kdo k nam po mrliča. Nič. Opoldne se malo vrata odpro in nekdo nam skozi špranjo prime skodelico z menažo in Feldflašo vode – jaz hočem govoriti pa bilo je zastonj. Baraka je prekleta in mi z njo vred, za nas ni zdravnika ni pomoči. Zvečer je bil moj kolega že v deliriju in jaz jezen do blaznosti. Zato sem močil mojega tovariša Veršiča in tako ga je počasi pustila vročina da smo se lahko malo pogovorili. Moj načrt je bil gotov in sicer pobegniti iz te preklete izolirnice preden oba pogineva. Sklenjeno in storjeno. Ker se na trkanje na vrata nikdo ne oglasi, razbijem okno in porinem mojega tovariša ter ga spravim na prosto in potem še skočim jaz za njim, tako je vstal samo mrlič v baraki ...«⁶⁸⁵

⁶⁸⁰ Malgaj, *Vojni spomini*, str. 101.

⁶⁸¹ Prav tam: str. 106.

⁶⁸² Matičič, *Na krvavih poljanah*, str. 37.

⁶⁸³ Matičič, *Skozi plamene prve svetovne vojne*, str. 97.

⁶⁸⁴ Matičič, *Na krvavih poljanah*, str. 62.

⁶⁸⁵ Jurkovič, *Vojni dnevnik*, str. 38–39.

Kolera se je tega leta močno razširila tudi med civilnim prebivalstvom v Vipavski dolini in na Goriškem. Obolevnost za kolero in tifusom med civilnim prebivalstvom v neposrednem zaledju fronte opisuje Alojzij Novak, ki je bil med vojno župnik v Črničah v Vipavski dolini. Civilisti so začeli za tifusom obolevati junija 1915, 5. julija 1915 je za kolero umrl prvi domačin. »Danes ob 11h zjutraj se mi je posrečilo priti v hišo št. 112 k Jožetu Slamič iz št. 12, od katerega trdijo vojaški in okrajni zdravniki, da so konstatirali pri njem azijsko kolero. Spovedal sem ga – ležal je na kupu sena in se zvijal v bolečinah [...] Popoldne ob 1 ½ je umrl. Pokopali ga bodo nočoj po noči, brez cerkvenega spremstva, zavitega v rjuho namočeno v lizolu, zabitega v krsto. Pod in nad krsto pride plast živega apna. Pogreb preskrbe sanitetni vojaki ...«⁶⁸⁶ 19. julija je župnik Novak doživel »črniški polom«. Ljudje so množično legali in bruhal, poleg civilnega prebivalstva so umirali tudi vojaki.⁶⁸⁷ V času od 5. do 25. julija 1915 je župnik Novak pokopal 18 domačinov, ki so umrli za kolero, sam pa se je dvakrat cepil. Okužene hiše sta pregledovala dvorni svetnik dr. Čelebrini in okrajni zdravnik dr. Graffe, ki sta Novaku obljubila lizol za razkuževanje – to se zaradi pomanjkanja dezinfekcijskih sredstev sploh ni izvajalo. Bolezen se je v Črničah pojavljala tudi avgusta, ko je spet izbruhnila zaradi prevelike gostote vojaštva. Regiment je izgubil eno desetino vojaštva; pokopavali so po deset vojakov na dan. Kolera se je septembra začela pojavljati tudi v manjših vaseh v okolici Črnič (Ravne, Selo, Batuje). »Pri nas se je nekoliko potolažila bolezen, a splošna oslabeledost drži mnoge ljudi doma, deloma tudi na postelji. Hrana je slaba in ubogo ljudstvo je zdelano od silnega dela in vojaške zmešnjave.«⁶⁸⁸ K pospešenemu širjenju infekcij je prispevala tudi neurejena kanalizacija, saj je bilo zaradi velikega števila vojaštva vse onesnaženo z iztrebki. »Človeške odpadke je videti povsod po cestah, po vseh voglih.«⁶⁸⁹ Posledično je bila kontaminirana tudi pitna voda. »Ni čudno, koliko koleričnih in tifusnih odpadkov je gori po šotoriščih, ki so jih imeli vojaki poleti nad Črničami in Ravnami. V velikem jesenskem deževju je vse to pronicalo do vodnih žil skozi kraško skalovje – in tako je postala voda vsaj nevarna.«⁶⁹⁰

Goriški zdravnik Anton Brecelj opisuje pretresljive smrtne primere med begunskimi družinami (iz Vrha na Krasu) v opuščeni graščini v Vrtočah:

»Pregledal sem bolnike, ležeče na golih tleh ali čepeče po kotih, kamor jih je naganjala potreba neutešenega izpraznjevanja navzgor ali

⁶⁸⁶ Novak, Spomini iz Črnič, str. 58.

⁶⁸⁷ Prav tam: str. 60.

⁶⁸⁸ Prav tam: str. 65.

⁶⁸⁹ Prav tam: str. 77.

⁶⁹⁰ Prav tam: str. 80.

navzdol. Videl sem ljudi, ki so se po svojih izmečkih in iztrebkih zvi-
jali v krčih in me plaho gledali iz globoko udrtih oči. Pri mrličih, ki
so ležali v velikem skednju, skrčeni v klobec, me je najbolj presunil
pogled na mrtvo mlado ženo in na njej ležečega novorojenčka, ki je
prišel na svet med materinim umiranjem in odšel brž za njo. Toliko
groze še nisem videl in prestal ko takrat v vrtoškem domu smrti. [...] Neverjetno naglo se je razpasla kuga med našimi okoličani, posebno
strašno je razsajala po krajih, ki niso imeli za pitje žive studenčnice,
ampak samo vodo iz vodnjakov. Okužena je bila vsa dolinja Vipavska
dolina, kamor so me neprestano klicali na pomoč. Celo v mestu [Go-
rica] samem so se množili hudi primeri [...] Koliko ljudi je v goriški
okolici tiste zares pasje dni l. 1915 pomrlo zavoľjo kolere, ni bilo in ne
bo nikdar ugotovljeno. Menim pa, da jih je kolera pobrala mnogo več
kakor vse druge vojne grozote doma in v begunstvu.«⁶⁹¹

V Sibiriji se je s kolero srečal Aleksander Ličen.⁶⁹²

Epidemije tifusa leta 1915 v Kobaridu, ki je po odprtju soške fronte ostal na
italijanski strani, se spominja Fini Več-Friganovič. Do epidemije naj bi prišlo zaradi
vode, onesnažene s trupli. »Nobeni hiši ni bilo prizaneseno in skoraj dnevno so se
polnili grobovi z žrtvami. Moja mati je dolge tedne negovala uboge bolnike. Itali-
janska komanda ji je celo izdala Permesso, da je smela obiskovati bolnike po okrog
Kobarida raztresenih krajih in jim stati ob strani z nasveti in dejanji. Potem ko je
pomagala neštetim in se izčrpala v službi za bližnjega, je še sama, kot zadnja v Koba-
ridu, zbolela za tifusom ...«⁶⁹³ Junija 1917 je doma na dopustu v Divači za tifusom
zbolel vojak Albin Mlakar. »Prišel je zdravnik, zmeril temperaturo, napisal listek,
telefoniral po nosilnice in čez pol ure so vandrili z menoj v bolnico. [...] Spravili so
me v izolirano sobo, ker mislijo, da imam tifus [...] Vsak drugi dan me muči huda
vročina do 40 se dvigne toplomer. V takih dneh me muči strašna žeja, katere z nič-
mur ne morem ugasiti.«⁶⁹⁴

Tifus je v vojaški bolnišnici v Jassyju kot avstro-ogrski vojni ujetnik prebolel
Dominik Kacin.⁶⁹⁵ Epidemija tifusa naj bi terjala leta 1914 veliko žrtev med poljski-
mi in ruskimi begunci iz Galicije v begunskem taborišču Thalerhof pri Gradcu, kjer
naj bi umrlo tudi nekaj zdravnikov.⁶⁹⁶ Dora Obljubek iz Višnjevika v Goriških Br-

⁶⁹¹ Breclj, Srečanje s kolero, str. 72–73.

⁶⁹² Ličen, *Spomini iz Sibirije*, str. 135.

⁶⁹³ Več-Friganovič, Vojni spomini 1915–1918.

⁶⁹⁴ Mlakar, *Dnevnik 1914–1918*, str. 149–150.

⁶⁹⁵ Kacin, *Dnevnik z avstrijsko-ruske fronte v Karpatih*, str. 33.

⁶⁹⁶ Lah, *V borbi za Jugoslavijo II*, str. 26–27.

dih se prav tako spominja epidemije tifusa: »Hujše je bilo ker smo živeli blizu fronte in smo bili večno v nevarnosti. Pogostoma so padale okoli nas granate in mnogo naših ljudi ubile. Druga huda nadloga je bil tifus (legar) za to boleznijo je obolelo več kot tretjina ljudi v vasi. V naši hiši smo ležali kar štirje naenkrat. Zdravili so nas vojaški zdravniki.« Iz njenega pričevanja je razvidno, da so jih zdravili tudi v italijanski vojaški bolnišnici v farni cerkvi v Gradnem: »Bolnike so vsak dan pregledali, priskrbeli led, katerega smo v posebnih vrečkah devali na trebuh in glavo. Dajali so nam zdravilo tinktura d' odio [jodova tinktura] razredčeno z vodo. Strogo so nam prepovedali trdo in celo gosto hrano. Bolezen, ki jo je spremljala visoka vročina, hud glavobol ter bolečina v trebuhu je trajala dva do tri mesece. Po prestani bolezni so nam vsi lasje izpadli. Umrlo je le par bolnikov.«⁶⁹⁷ O primerih tifusa med civilnim prebivalstvom pričajo tudi policijski zapisniki žandarmerijske postaje Col za leto 1917. Tako je pomožni stražmojster Paul Horvat na Colu izvedel, da je decembra 1914 za tifusom umrl Janez Benčina,⁶⁹⁸ pomožni stražmojster Johann Jenko je na Colu odkril, da je za tifusom zbolela Terezija Kovšca,⁶⁹⁹ stražmojster 2. klase Jakob Sila pa je v Orešju odkril, da je za tifusom zbolela Frančiška Kovšca.⁷⁰⁰

Aleksander Ličan piše o tifusu (trebušnem legarju) v Galiciji v Przemyslu, na to bolezen pa je še večkrat naletel na svojem potepanju po Aziji (Taškent). V Sibiriji v okolici Omska se je širil pegasti tifus, ki je zahteval ogromno žrtev. Ličan je bil z ljudmi, ki so oboleli za nalezljivimi boleznimi kot tifus, pegasti tifus in črne koze, v vsakodnevnem stiku kot nekakšen izvajalec sanitetnih del pri vzhodno-kitajski železnici v Vladivostoku.⁷⁰¹

Zdravnik Mirko Černič je kot vojaški zdravnik tri leta deloval na severni fronti v Galiciji in na ruskem Poljskem. Leta 1916 je prebolel t. i. pegavico (pegasti tifus) in bil zaradi imunosti eno leto vodja epidemijske bolnice v Tomaszowu severno od Lwowa.⁷⁰² Svoje osebne izkušnje in opažanja v zvezi s to nalezljivo boleznijo, ki jo je doživel kot bolnik in zdravnik, je strnil v knjižici *Pegavica*, izdani v Ljubljani leta 1919.

Filip Jurkovič se iz Galicije marca 1916 spominja epidemije črnih koz. »Danes imamo že tako vroč dan da smo v samih srajcah in črne koze so epidemično nasto-

⁶⁹⁷ Gomiršek, Prva svetovna vojna v Gradnem in Višnjeviku, str. 51–52.

⁶⁹⁸ Poročilo z dne 30. 12. 1916, glej: Trošt, *Fantje in moške, pojdite domov, boste morali na vojsko!*, str. 406.

⁶⁹⁹ Poročilo z dne 13. 1. 1917, glej: Prav tam: str. 408.

⁷⁰⁰ Poročilo z dne 27. 1. 1917, glej: Prav tam: str. 409.

⁷⁰¹ Ličen, *Spomini iz Sibirije*, str. 18, 22, 29, 76, 133–137.

⁷⁰² Černič, *Doživljaji in doživetja*, str. 35.

pile. Pri moji glavni četi imajo že 4 mrtve na »Schwarzblatter« ...»⁷⁰³ S črnimi kozami se je srečala tudi uršulinka Klementina Kastelec, saj v dnevniku januarja 1916 omeni tudi epidemijo koz v vojaški bolnici, ki je delovala v uršulinskem samostanu v Ljubljani: »Čez samostan so proglasili strog kontumac. Naše sestre, ki so stregle ranjencem, so bile popolnoma ločene od nas, niso smele ne v celico, ne v kor in ne v obednico [...]«⁷⁰⁴ Proti kozam je oktobra 1914 prebivalstvo župnije Žabnica cepil okrožni zdravnik iz Škofje Loke Ivan Hubad.⁷⁰⁵ Leta 1915 je bil prva žrtev koz med civilnim prebivalstvom v loški okolici tri tedne star dojenček v Dolenji vasi, ki je umrl v začetju decembra, kasneje je umrl še Jernej Bašelj iz Bukovice. »Več tistih, ki so šli kropit otroka, je obolelo, po več hišah v Dolenji vasi, pri Basu na Bukovici; Zgornji Ilč v Selcah je pa prinesel domov to bolezen, ki jo je dobil od očeta umrlega otroka ...«⁷⁰⁶

Nalezljivih bolezni so se bali tudi na italijanski strani soške fronte, še posebej na zasedenem avstrijskem oz. slovenskem ozemlju. Ker naj bi bile zdravstvene razmere italijanskih vojakov in prebivalstva ob vstopu v vojno dobre, so se bali kolere, griže, pegastega tifusa in koz, ki naj bi bile razširjene med avstro-ogorskimi vojaki. Zaradi množičnega zbiranja velikih enot na italijanskem bojišču ni bilo mogoče preprečiti stikov med civilnim prebivalstvom in vojaki, saj so bili ti vsakodnevni in neomejeni.⁷⁰⁷ O ukrepih zoper širitev kolere je odločalo Vrhovno poveljstvo italijanske vojske, ki je skupaj s civilnimi oblastmi oblikovalo splošna načela za izvedbo profilaktičnih ukrepov na zasedenem ozemlju; v ta namen je bila ustanovljena tudi posebna komisija. Širjenje kolere na italijansko-avstrijskem oz. soškem bojišču leta 1915 pa naj bi preučevala tudi skupina strokovnjakov. Kolera naj bi se namreč prenašala iz avstro-ogrskega dela fronte, kjer je bolezen julija 1915 razsajala v Vipavski dolini in na Krasu.⁷⁰⁸ Po mnenju Petre Svoljšak je bil italijanski del Posočja v zdravstvenem oziru zelo varovano območje, saj je tu z namenom, da se čim prej zatrejo potencialni izbruhi nalezljivih bolezni, delovala gosta mreža izolacijskih bolnic, laboratorijev in razkuževalnic. Avgusta 1915 so v Červinjanu in Krminu proti koleri cepili okoli 5000 beguncev, septembra istega leta pa je bila ustanovljena tudi sekcija za cepljenje proti kozam.⁷⁰⁹

⁷⁰³ Jurkovič, *Vojni dnevnik*, str. 108.

⁷⁰⁴ *Vojna kronika uršulink*, str. 21.

⁷⁰⁵ Budna Kodrič, *Prva svetovna vojna iz župnijskih kronik*, leto 1914, str. 126.

⁷⁰⁶ Budna Kodrič, *Prva svetovna vojna iz župnijskih kronik*, leto 1915, str. 94.

⁷⁰⁷ Svoljšak, *Soča, sveta reka*, str. 277.

⁷⁰⁸ Prav tam: str. 278.

⁷⁰⁹ Prav tam: str. 290.

Pojav epidemije kolere v Goriških Brdih med vojaštvom in civilnim prebivalstvom leta 1915 je v dnevniku opisal že omenjeni italijanski vojaški zdravnik Primo Dondero. Italijanski vojaki so v Brdih začeli obolevati in umirati za kolero v začetku avgusta 1915. Zdravnik Dondero je razkuževal vojaška barakarska naselja. V hišici nad Kozano so pripravili lazaret za obolele za kolero, namestili pa so tudi razkuževalni parni stroj vrste *Civetta*. Konec avgusta so izpraznili Kozano in celotno naselje spremenili v velik lazaret za obolele za kolero in druge nalezljive bolezni, Dondero pa je lazaret uredil še v neki hiši pri Dobrovem. Za to so namenili tudi tamkajšnje šolske prostore. Devetega septembra je zdravnik Dondero v dnevnik zapisal: »Prvi jutranji šrapneli me pozdravijo v Kozani, kamor odidem, da preverim nov primer kolere. Izdam ukaz, naj bolnika prenesejo v izolacijsko sobo. Končno dobimo apno in nekaj zabojev limon. Ob štirinajstih dam inekcije proti koleri moštvu, ki varuje Vrhovni štab. Ob osemnajstih me pokličejo v Kozano za nujen primer kolere.« Desetega oktobra je Dondero zapisal, da nadaljujejo z razkuževanjem, izoliranjem okuženih in prenašanjem težjih bolnikov v bolnice, poleg tega pa z odvzemanjem vzorcev blata vseh bolnikov v izolaciji in vojakov – vzorce so pošiljali v laboratorij v Krmin.⁷¹⁰ Novembra se je bolezen razširila tudi med civilnim prebivalstvom: »Civilisti ne poznajo posledic te zahrbtne bolezni; do nas pa so nezaupljivi. Če kdo zboli, tega ne pove vojaškim oblastem, ker se boji, da ga izoliramo oziroma da ga odpeljemo proč. Tako se kolera širi in lazareti so polni bolnikov.«⁷¹¹

Dora Obljubek iz Višnjevika se spominja, da so dva moža, ki sta zbolela za kolero, vojaške oblasti odpeljale in da se nista več vrnila.⁷¹² Zanimivo je pričevanje Hermenegilda Podveršiča, ki je vojno preživel v Hlevniku, da so italijanski vojaki »napačno« zdravili otroke, o katerih so sumili, da so zboleli za kolero. Njegovi dve sestrični sta takoj po zaužitju zdravila, ki ga je dal italijanski zdravnik, umrli. Med briškim prebivalstvom so se širile govorice, da so nekatere odrasle italijanski vojaki pod pretvezo, da jih peljejo v bolnico, v resnici skrivaj ustrelili. Tako naj bi ravnali iz strahu pred to kužno boleznijo.⁷¹³

Dondero je pretresljivo opisal obolele vojake: »Bolnik s kolero ni sposoben razumeti in ubogati, kajti ni povsem pri zavesti. Najprej ga prevzame občutek vznesenosti, takoj nato občutek hude slabosti in depresije. V hoji in nošnji obleke je nekoliko okoren in neroden. Na zbirna mesta, označena z rumenimi zastavami, prihajajo

⁷¹⁰ Dondero, Brigada Livorno – Briški dnevnik, glej: *Oko*, 25. 2. 1999, št. 158 (leto VI.), str. 12.

⁷¹¹ Dondero, Brigada Livorno – Briški dnevnik, glej: *Oko*, 25. 3. 1999, št. 162 (leto VI.), str. 12.

⁷¹² Gomiršek, Prva svetovna vojna v Gradnem in Višnjeviku, str. 52.

⁷¹³ Prav tam.

peš, pri čemer jih podpirajo soborci. Hujše primere prinašajo na nosilih. Te procesije noče in noče biti konec.«⁷¹⁴ Trinajstega novembra so bili pripravljeni prostori za sprejem tisoč ljudi, prihajali so tovornjaki s slamo, zaboji, polni limon, odej, zdravil in steklenic s konjakom. V lazaretu so uporabljali parno napravo za prečiščevanje vode, poleg tega so zaostrihili higienska pravila. Za pripravo stranišč so izkopali globoke jame, poostrihili so nadzor nad pripravo hrane, uvedli obvezno razkuževanje čevljev ob vstopu v karanteno, umivanje in razkuževanje rok pred jedjo, sterilizacijo pribora na ognju, jedli so popečen kruh na ognju in uživali limone. Vseeno je bilo 16. novembra v lazaretu že 1200 obolelih.⁷¹⁵ 21. novembra Dondero v dnevnik zapiše: »Lazaret je še vedno poln in delamo prave čudeže. Kakšna strašna bolezen je kolera! Deluje bolj uničujoče kot pa bitka. Glavni krivec za okužbo je umazanija in kopičenje človeških teles ...«⁷¹⁶ Dondero v zadnjih vpisih v dnevnik v začetku decembra omenja še sto okuženih v lazaretu, po deževju pa se je začelo število obolelih za kolero znova povečevati.⁷¹⁷

Čeprav so avstro-ogrske civilne in vojaške oblasti vodile nekatere evidence pojavljanj kolere in drugih nalezljivih bolezni, pa vseh primerov verjetno niso zajele. Dejanska razsežnost obolevanja in umiranja vojakov, vojnih ujetnikov, beguncev in civilistov je bila po vsej verjetnosti večja. Uradne številke in redka ohranjena pričevanja o obolelih posameznikih predstavljajo le osnovne obrise, za katerimi lahko to zgodovinsko dogajanje zgolj slutimo. In kot je zapisal črniški župnik Alojzij Novak: »Začetek vojske, kolera, konec s špansko boleznijo [...]«, se je nizu medvojnih epidemij v samem izteku vojne pridružila še zadnja, morda najbolj smrtonosna od vseh.

⁷¹⁴ Dondero, Brigada Livorno – Briški dnevnik, glej: *Okò*, 1. 4. 1999, št. 163 (leto VI.), str. 12.

⁷¹⁵ Prav tam.

⁷¹⁶ Dondero, Brigada Livorno – Briški dnevnik, glej: *Okò*, 8. 4. 1999, št. 164 (leto VI.), str. 12.

⁷¹⁷ Dondero, Brigada Livorno – Briški dnevnik, glej: *Okò*, 15. 4. 1999, št. 165 (leto VI.), str. 12.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AS (Arhiv Republike Slovenije):

AS 1068, Zbirka načrtov, št. 9/62.

AS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko (1791-1918), konvolut 19, Rdeči križ (1904), t. e. 128.

AS 33, Deželna vlada v Ljubljani, 17/23, kolera 1861–1918, fasc. 1915, 1916–1918.

AŠSL (Arhiv šolskih sester v Ljubljani):

AŠSL, Iz kronike šolskih sester sv. Frančiška Kristusa Kralja, Marijanišče v Ljubljani – *Kronika Marijanišča*.

AUSL (Arhiv uršulinskega samostana v Ljubljani):

AUSL, fasc. 9, Klementina Kastelec, Vojna kronika 1914–1918 – *Vojna kronika uršulink*.

DHKL (Provincialni arhiv Slovenske province Družbe hčera krščanske ljubezni):

Provincialna kronika Slovenske province Družbe hčera krščanske ljubezni – *Kronika sester usmiljenk*.

ZAL (Zgodovinski arhiv Ljubljana):

ZAL–LJU 295 Protestantska cerkvena občina, fascikel 9, škatla 18, ovoj leto 1916–17, št. 8/A/916.

ZAL–LJU 212 Prosveta – Invalidska šola 1915-1921, t. e. 250.

Nadžkofijski arhiv Ljubljana (NŠAL):

NŠAL, Župnijski arhiv (ŽA), Šentvid nad Ljubljano, matične knjige, Prepisi mrliške matične knjige 1881–1915 in 1916–1964. Zapisi od 1915 do 1917.

NŠAL, matične knjige, mrliška matična knjiga Choleraspital – Korytniki.

NŠAL, ŽA Postojna, Razne knjige, Kronika župnije Postojna.

NŠAL/ŠAL, Vincencijeva družba, fasc. 3.

NŠAL/ŠAL, serija: spisi V, Vojne zadeve, fascikel 313, št. 4309; št. 4738; št. 5568; št. 5144; št. 5314; št. 5461 št. 3687; št. 3365; fasc. 314, št. 4530.

NŠAL/ŠAL, Vojaske zadeve 1917–1921, fasc. 311, poročilo poveljstva mesta Ljubljane, št. 5042.

NŠAL/ŠAL, serija: škofje, fascikel: 27 b. Jeglič, Anton Bonaventura, Dnevnik (JD).

Österreichisches Staatsarchiv (ÖSTA), Kriegsarchiv Wien (KA):

ÖSTA/KA, Neue Feldakten (NFA), XVI. Korps, karton 2072.

ÖSTA/KA, GBBL, Diverse (Böhmen, Mähren, Schlesien), karton 160. Edmund Geduldiger.

ÖSTA/KA, Militärkommando Graz (M.A.), 1915, Abteilung 14, 73 – 21/10, karton 294.

ÖSTA/KA, NFA, 5. Armee (HGK. Boroëvic), Karton 1499.

ÖSTA/KA, Militärkommando Graz, M. A. Nr. 50016, Rub. 73-11/65/2, karton 292.

ÖSTA/KA, Militärkommando Graz, M. A. 1915, Abt. 14, Nr. 48 – 2/27.

ÖSTA/KA, Militärkommando Graz, Militärkommando Graz, M. A. Nr. 134272/1916, Rub. 73-17/26/15, karton 396.

ÖSTA/KA, k. 280.

ÖSTA/KA, Kriegsministerium (KM.), Register 1916, Abt. 14, Nr. 11482/16.

ÖSTA/KA, Kriegsministerium (KM.), Register 1915, Abt. 14, Nr. 11-1/10-20.

Österreichisches Staatsarchiv (ÖSTA), Archiv der Republik (AdR):

ÖSTA/AdR Bundesministerium für soziale Verwaltung 1. Republik, Volksgesundheit, Cholera, k. 1581.

ÖSTA/AdR Bundesministerium für soziale Verwaltung 1. Republik, 1918, Sanitätsberichte, k. 1614.

NEOBJAVLJENI VIRI

JURKOVIČ, Filip: Vojni dnevnik, rokopis.

NOVAK, Alojzij: Spomini iz Črnič, tipkopis.

VEČ-FRIGANOVIČ, Fini: Vojni spomini 1915–1918, tipkopis.

GRADIVO IZ PRIVATNIH ZBIRK

Zasebna zbirka Simona Kovačiča, Šempeter pri Gorici.

Zapuščina dr. Otta Hawline, Rodbina Hawlina, Ljubljana, Škofja Loka.

Zasebna zbirka dr. Walterja Lukana, Dunaj.

Zasebna zbirka Davida Brezigarja, Solkan.

Zasebna zbirka Zmaga Tančiča, Ljubljana.

Zbirka Franca Dolenca, kopija pri Tomažu Budkoviču, Kranj.

ČASOPISNI VIRI

Slovenec 1894, 1896, 1900, 1914–1918.

Slovenski narod 1893, 1898, 1914–1918.

Gorica 1904.

Kmetijske in rokodelske novice 1893, 1895.

Edinost 1914.

Dolenjske novice 1914, 1915, 1918.
 Tedenske slike, priloga Domovini, 17. 4. 1930.
 Bogoljub, l. 1914, 1915.
 Domoljub, l. 1915, 1917.
 Ilustrirani Glasnik, l. 1914–1918.

TISKANI VIRI

C. kr. državna obrtna šola v Ljubljani, Izvestje o šolskih letih 1914/1915, C. kr. državna obrtna šola v Ljubljani, Ljubljana, 1915.
 C. kr. II. državna gimnazija, Izvestje c. kr. II. državne gimnazije v Ljubljani o šolskem letu 1914/15, C. kr. II. državna gimnazija, Ljubljana, 1915.
 Catalogus cleri et beneficiorum ecclesiaticorum dioecesis Labacensis inuente anno MD-CCCXVII., Ljubljana, 1917.
 Cholera-Merkblatt herausgegeben vom k. k. Ministerium des Innern, Oktober 1914.
 KRŽIŠNIK, Jožef: Zavod sv. Stanislava v vojnih letih 1914–1916. *XI. Izvestje knezoškofjske privatne gimnazije. V Zavodu sv. Stanislava v Šent Vidu nad Ljubljano.* Šent Vid nad Ljubljano: vodstvo Zavoda sv. Stanislava, 1916.
 KRŽIŠNIK, Jožef: Zavod sv. Stanislava v vojnih letih 1916–1918. *XII. in XIII. Izvestje knezoškofjske privatne gimnazije. V Zavodu sv. Stanislava v Šent Vidu nad Ljubljano.* Šent Vid nad Ljubljano: vodstvo Zavoda sv. Stanislava, 1918.
 Letopis Cerkve na Slovenskem 2000, stanje 1. januar 2000, Nadškofija Ljubljana, Ljubljana, 2000.
 Internationales Sanitätsübereinkommen vom 3. Dezember 1903. *RGB (Reichsgesetzblatt)*, 1911/81.
Schematismus der k. k. Landwehr und der k. k. Gendarmerie der im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder für 1913, Wien: Amtliche Ausgabe, 1913.
Schematismus der k. k. Landwehr und der k. k. Gendarmerie der im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder für 1914, Wien: Amtliche Ausgabe, 1914.
Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer und für die kaiserliche und königliche Kriegsmarine für 1913, Wien: Amtliche Ausgabe, 1913.
Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer und für die kaiserliche und königliche Kriegsmarine für 1914, Wien: Amtliche Ausgabe, 1914.
 SCHMID, Hugo: *Taktisches Handbuch*. Wien: Selbstverlag, 1914.
 Schutzimpfung gegen Cholera, k. k. Ministerium des Innern, September 1915.
 Vorschrift über die Verhütung und Bekämpfung der Infektions-Krankheiten im k. u. k. Heere, Wien, 1911.

LITERATURA

ALEŠOVEC, Jakob: *Ljubljanske slike*. Ljubljana: Rokus, 2003.
 ANGETTER, Daniela Claudia: *Die Militär-Sanitätsversorgung an der Südwestfront 1915-1918*. Wien, Univ. Diss., 1995.
 ANGETTER, Daniela Claudia, *Das österreichische Militärsanitätswesen*. Diplomarbeit

- zur Erlangung des Magistergrades de Philosophie an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, Wien, 1993.
- BERNIK, France: *Zgodovina fare Domžale*. Kamnik: samozaložba, 1923.
- BIELIK, Emerich: *Geschichte der K. u. K. Militär-Seelsorge und des apostolischen Feld-Vicariates*. Wien, 1901.
- BIWALD, Brigitte: *Von Helden und Krüppeln: Das Österreichisch-Ungarische Militär-Sanitätswesen im ersten Weltkrieg*. Teil I, II. Wien: öbv et hpt, 2002.
- BORISOV, Peter: *Od ranocelništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem*. Ljubljana: SAZU, 1977.
- BORISOV, Peter: *Zgodovina medicine*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1985.
- BRECELJ, Anton: Srečanje s kolero; Vojni spomini. *Koledar za navadno leto 1938*. Str. 72–73.
- BRODNIK, Vilma: Dobrodelnost v Ljubljani med prvo svetovno vojno. *Kronika*, 38, 1990, št. 1–2, str. 56–64.
- BRODNIK, Vilma: Preskrba Ljubljane med 1. svetovno vojno. *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXIX, 1989, št. 2, str. 281–323.
- BUDNA KODRIČ, Nataša: Prva svetovna vojna iz župnijskih kronik, leto 1914. *Loški razgledi*, 41, 1994, str. 113–130.
- BUDNA KODRIČ, Nataša: Prva svetovna vojna iz župnijskih kronik, leto 1915. *Loški razgledi*, 42, 1995, str. 79–99.
- ČEBOKLI, Andrej: *Andrej Čebokli: pesnik in pisatelj iz Kreda (1893–1923)*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1999.
- Černič, Mirko. *Slovenski biografski leksikon* I. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925–1932, str. 93–94.
- ČERNIČ, Mirko: *Doživljaji in doživetja*. Maribor: Založba obzorja Maribor, 1954.
- ČERNIČ, Mirko: *Pegavica: (Typhus exanthematicus) opozorilo zdravnikom, sestavil po Johchmann-u in lastnih izkušnjah dr. Mirko Černič*. Ljubljana: Zdravstveni oddelek deželne vlade, 1919.
- DONDERO, Primo, Brigada Livorno-Briški dnevnik, v: *Oko*, 3.12.1998, št. 147 (leto VI.), str. 12; 17.12. 1998, št. 149 (leto VI.), str. 10; 31. 12. 1998, št. 151 (leto VI), str. 10; 25.2.1999, št. 158 (leto VI.), str. 12; 162, 163, 164, 165, 1998–1999.
- GOMIRŠEK, Tanja: Prva svetovna vojna v Gradnem in Višnjeviku. *Primorska srečanja*, 30, št. 305-306-307, 2006, str. 43–60.
- GOREC, Sonja: Šlajmer Edvard. *Slovenski biografski leksikon* III., Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1960, str. 650.
- GOVEKAR, Fran (ur.): *Ljubljana po potresu*. Ljubljana, 1910.
- GRMEK, Meta: Vojaška medicina. *Slovenska vojska*, 9, 2002, št. 6, str. 28–29.
- GRÖGER, Roman Hans, HAM, Claudia, SAMMER, Alfred: *Zwischen Himmel und Erde, Militärseelsorge in Österreich*. Wien-Köln: Verlag Styria, 2001, str. 13–14.
- HACIN, Janko: *Vsi ti mladi fantje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2002.
- HIRSCHFELD, Magnus, GASPARD, Andreas: *Sittengeschichte des Ersten Weltkrieges*. Hana, Müller & Kiepenheuer, 1981.

- HMELAK, Ivan: *Soška fronta*. Koper: Lipa, 1968.
- HOFBAUER, Josef: *Pohod v zmedo: vojni roman*. Ljubljana: Prijatelj, 1935.
- HOLZ, Eva: Dnevnik Cirila Prestorja iz 1. svetovne vojne. *Kronika*, 34, 1986, št. 1–2, str. 72–88.
- HOMER: *Iliada*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1950.
- HORVAT, Mojca: Klara Kukovec (1883–1979), prva zdravnica v Trstu in Mariboru. *Historični seminar* 9 (ur. Katarina Šter, Mojca Žagar Karer). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 31–53.
- JAKOPIČ, Bogomil: Vrhunc Franica. *Slovenski biografski leksikon* IV. Ljubljana, 1980–1991, str. 629.
- JELENC, Vitomir Feodor: *1914–1918: Spomini jugoslovanskega dobrovoljca*. Ljubljana: Karantanija, 2004.
- JURCA, Karel: *Vojni dnevnik desetnika*. Trst: Mladika, 2008.
- KACIN, Dominik: Dnevnik z avstrijsko-ruske fronte v Karpatih in spomini iz vojaške bolnišnice v Romuniji iz let 1917–1918. *Borec, revija za zgodovino, literaturo in antropologijo*, 49, 1997, št. 555–556, str. 23–60.
- KALČIČ, Nina: *Španska gripa ali »Kadar pride žito v dobro zemljo«*. Diplomsko delo, Ljubljana, 2001.
- KEBER, Katarina: *Čas kolere: epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
- KLASINC, Peter Pavel: Vojni invalidi v času Avstrije in Avstro-Ogrske. *Vojni invalidi: pravna zaščita in organiziranost vojnih invalidov na Slovenskem* (ur. Božo Repe). Ljubljana: Zveza društev vojnih invalidov, 2005.
- KLAVORA, Vasja: *Doberdob: kraško bojišče 1915–1916*. Celovec: Mohorjeva družba, 2007.
- KLAVORA, Vasja: *Plavi križ: soška fronta: Bovec 1915–1917*. Koper: Lipa, 1991.
- KOBE-ARZENŠEK, Katarina: Pregled zgodovine Rdečega križa na Kranjskem. *Kronika*, 14, 1966, št. 1, str. 53–61.
- KOGOJ, Marija Jasna: *Uršulinke in njihovo vzgojno poslanstvo. Uršulinski samostan v Ljubljani na prehodu iz avtonomije v Rimsko unijo, s posebnim poudarkom na šolstvu v letih 1868 in 1918*. Ljubljana: Družina, 2006.
- KOKOLJ, Miroslav: *Vevški papirničaji v boju za svoje pravice*. Ljubljana, 1970.
- KOLAR, Nataša: *»Ojfanti, kaj pa zdaj?«: vojaška taborišča in rezervne bolnišnice v Strnišču med letoma 1915 in 1918*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 2007.
- KONCILJA, Žiga: *»Prezrti heroji velike vojne«: konji, psi, golobi in ostale živali na frontah prve svetovne vojne*. Diplomsko delo, Ljubljana, 2008.
- KORITNIK, Anton: *Ob srebrnem jubileju škofijskega zavoda sv. Stanislava in škofijske gimnazije*. Št. Vid nad Ljubljano: Vodstvo zavoda sv. Stanislava, 1930.
- KRAGL, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Zavod za kulturo in izobraževanje, 1994.
- KREBS, Gertraud: Die geographische Verbreitung der Cholera in ehemaligen Oesterreich-Ungarn in den Jahren 1831–1916. *Veröffentlichung aus dem Gebiete des Volksgesundheitsdienstes*, LV. Band, 6. Heft, Berlin, 1941.

- KRLEŽA, Miroslav: *Hrvatski bog Mars*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1949.
- LAH, Ivan: *Druga knjiga spominov*. Ljubljana, 1940.
- LAH, Ivan: *V borbi za Jugoslavijo, II Svetovna vojna*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1929, str. 26–27.
- LAMPE, Evgen: *Dnevniški zapiski dr. Eugena Lampeta: (1898–1917)* (ur. Matjaž Ambrožič). Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2007.
- LANCASTER, H. O.: *Expectations of Life. A Study in the Demography, Statistics, and History of World Mortality*. New York: Springer Verlag, 1990.
- LEBAR I.: Pol ure med slovenskimi slepci – mučeniki. Listek. V: Slovenec, 21. maj 1917, str. 1.
- LIČEN, Aleksander: *Spomini iz Sibirije*. Ilirska Bistrica: Društvo za krajevno zgodovino in kulturo, 2006.
- LUTHAR, Oto: *O žalosti niti besede: uvod v kulturno zgodovino velike vojne*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2000.
- MALEŠIČ, Matija: Vojni dnevnik 1914. *Vojnozgodovinski zbornik*, 6, 2001, str. 28–43.
- MALGAJ, Franjo: *Vojni spomini: 1914–1919*. Maribor: Pro-Andy, 2009.
- MAROLT-GOMILŠČEK, Milica, RADŠEL-MEDVEŠČEK, Alenka: *Infekcijske bolezni*. Ljubljana: Tanagram, 2002.
- MATIČIČ, Ivan: *Na krvavih poljanah: trpljenje in strahote z bojnih pohodov bivšega slovenskega planinskega polka*. Ljubljana: Karantanija, 2006.
- MATIČIČ, Ivan: *Skozi plamene prve svetovne vojne: po neskončni poti s slovenskim planinskim polkom*. Ljubljana: Borec, 1966.
- MATIČ, Dragan: Karantenska postaja za vojne ujetnike na ljubljanskem gradu. *Zgodovinski časopis*, 46, 1992, št.1, str. 71–85.
- MATIČ, Dragan: *Kulturni utrip Ljubljane med prvo svetovno vojno: kulturne in družabne prireditve v sezonah 1913/14–1917/18*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1995.
- MESESNEL, Janez: *Soška fronta*. Ljubljana: Prešernova družba, 1987.
- MILČINSKI, Fran: *Dnevnik 1914–1920* (ur. Goran Schmidt). Ljubljana: Slovenska matica, 2000.
- MILČINSKI, Janez: *Sodna medicina: uvod v delo z izvedencem*. Ljubljana: Državni sekretariat za notranje zadeve LRS, 1956.
- MLAKAR, Albin: *Dnevnik 1914–1918*. Kobarid: Turistična agencija K. C. K., 1995.
- MOHOR, Mihael: *Miško piše ... Pisma Mihaela Mohorja, topničarja na soškem bojišču, ki jih je objavljal tednik Gorenjec v letih 1915–1916*. Kranj: samozaložba, 1996.
- MUNDING, P. Ildefons O.S.B.: *Das »Rote Kreuz« - Büchlein in 14 Sprachen*. Graz: Styria, 1914.
- MUŠIČ, Jurij: Obramba na Soči 1915–1917 (ob petdesetletnici). *Kronika*, 14, 1966, št.1, str. 36–184.
- NAGLIČ, Peter: *Moje življenje v svetovni vojni: fotodnevnik vojaka 1914–1918*. Ljubljana: Modrijan: Mestni muzej, 2007.
- ORAŽEN, Ivan: *Med ranjenimi srbskimi brati*. Ljubljana: Sokolska matica, 1913.
- PEPERNIK, Amandus: *Doberdob, slovenskih fantov grob*. Ljubljana: Karantanija, 2005.

- PERILLI, Giovanni: V svetovni vojni na Ljubljanskem gradu. *Jutro*, 24. avgusta 1941, str. 3.
- PIEKALKIEWICZ, Janusz: *Prva svetovna vojna*. Ljubljana: DZS, 1996.
- PIRJEVEC, Avgust: Oražen Ivan. *Slovenski biografski leksikon* II., Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1933–1952, str. 227.
- PIŠKUR, Milena: *Ljubljanske Žale. Vodnik po pokopališču*. Ljubljana: Družina, 2004.
- PIVKO, Ljudevit: *Proti Avstriji 1914–1918*. Maribor: Obzorja, 1991.
- PLUT, Jože: *Za pravice človeka*. Ljubljana: Družina, 2002.
- Poročilo višjega zdravnika dr. Hawelke z dne 17. decembra 1916. *Na fronti*, 2001, št.1, str. 42–44.
- POVŠE, Janez: *Oblaki so rudeči: ljudske in umetne iz prve svetovne vojne*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1988.
- REMARQUE, Erich Maria: *Na zabodu nič novega*. Ljubljana: Delo, 2005.
- REST, Stefan, ORTNER Christian M., ILMING, Thomas: *The Emperor's Coat in the First World War: Uniforms & Equipment of the Austro-Hungarian Army from 1914–1918*. Vienna: Verlag Militaria, 2002.
- ROBIDA, Franjo: *Iz stare Ljubljane na soško fronto : spomini na staro Ljubljano, soško fronto in boje za severno mejo* (ur. Vinko Avsenak). Radovljica: Didakta, 2008.
- RUEH, Franc: *Moj dnevnik 1915–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1999.
- Rus Mavricij. *Slovenski biografski leksikon* III, Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1960–971 str. 173.
- RUS, Mavricij: Zdravstveno oskrbovanje bolnikov in ranjencev v Ljubljani. *Slovenec*, 16. in 17. marec 1917, str. 3–4.
- RUTKOWSKI, Ernst: Ein leuchtendes Beispiel von Pflichttreue. Frauen im Kriegseinsatz 1914–1918. *Scrinium* (Wien), 28, 1983, str. 343–353.
- SCHALEK, Alice: *Posođe: marec do julij 1916*. Ljubljana: Karantanija, 2005.
- SCHAUMANN, Walter: *Die Bahnen zwischen Ortler und Isonzo 1914–1918*. Wien: Bohmann Verlag, 1991.
- SIMIČ, Marko: *Po sledih soške fronte*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- STERGAR, Rok: *Vojski prijazen in zaželen garnizon. Ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999.
- STIEGLITZ, Josef: *Spitalswörterbuch in sechs Sprachen zum Gebrauche an k.u.k. Verwundeten spitälern*. Wien: Verlag von L.W. Seidel & Sohn, 1914.
- STOJANOV, Ljudmil: *Kolera*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1974.
- SVOLJŠAK, Petra: *Soča, sveta reka: italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915–1917)*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- ŠEGA, Judita: *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani (1895–1910)*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1993.
- ŠENK, Bernardka: *Škof Anton Bonaventura Jeglič in prva svetovna vojna*. Diplomsko delo, Ljubljana, 2006.
- ŠIMAC, Miha: Zavod sv. Stanislava 1914–1918. *100 let Zavoda sv. Stanislava* (ur. France M. Dolinar). Ljubljana: Družina, 2005, str. 143–160.

- ŠKULJ, Edo: *Jerebova kronika župnije Škocijan pri Turjaku*. Ljubljana: Družina, 2007.
- ŠOBORA, René: Češki polki v prvih bitkah na soški fronti. *Na fronti*, 2003, št. 2, str. 30.
- ŠOBORA, Renek: Grob češkega vojaka. *Na fronti*, 2004, št. 3, str. 48–49.
- ŠTUKL, Jakob: *Iz mojega življanja*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2004.
- ŠUKLJE, Franjo: *Iz mojih spominov I*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1929.
- ŠVAJNCER, Janez: Medalja za hrabrost v 1. svetovni vojni. *Vojnogodovinski zbornik*, št. 6, 2001, str. 58–73.
- TERTSCHEK, Johann: *Das Sanitätswesen der ö. u. Land – und Seestreitkräfte und der freiwilligen Sanitätspflege im Weltkrieg 1914 – 1918: aus der Sicht der Feldpostsammler*. Steyr: Eigenverlag, 2006.
- TOMŠIČ, Ivan: *Vojno in nevtralnostno pravo*. Ljubljana: Nova založba v Ljubljani, 1942.
- TROŠT, Lucijan: *Fantje in moške, pojdite domov, boste morali na vojsko! Col z okolico v času 1. svetovne vojne*. Col: Društvo Trillek, društvo za ohranitev starih običajev, 2008.
- TUŠAR, Brane: Utrinki iz zaledja. *Na fronti*, 2004, št. 3, str. 43.
- UDE, Lojze: *Boj za severno slovensko mejo 1918–1919*. Maribor: Obzorja, 1977.
- VAUHNİK, Miloš: *Pe-fau: spomini*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1988/9.
- VELNAR, Tomaž: Podganja nadloga. *Na fronti*, 2003, št. 2, str. 39.
- VOŠNJAK, Josip: *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1905.
- VRHOVNIK, Ivan: *Trnovska župnija v Ljubljani*. Ljubljana: Akademsko založba: Trnovska župnija, 1991.
- VRIŠER, Sergej: Uniforme vojaških duhovnikov. *Vojnogodovinski zbornik*, št. 6, 2001, str. 50–57.
- WANDRUSZKA, Adam, URBANITSCH, Peter: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 V: Die bewaffnete Macht*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987.
- Zdravnik Dr. Franc Derganc. *Kronika Slovenskih mest*, 6, št. 3, 1939, str. 188.
- ZLOBEC, Andrej: *Za blagor očetnjave: spomini od 1914 do 1945*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1981.
- ZUPANČIČ, Franc: *Dnevnik: 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1998.
- ZUPANIČ SLAVEC, Zvonka, ŠTOLFA, Franc: Dr. Ivan Oražen (1869–1921). *ISIS*, 7, št. 5, 1998, str. 59.
- ZUPANIČ SLAVEC, Zvonka: Prva učitelja pediatrije in čeljustne kirurgije na popolni Medicinski fakulteti, Bogdan Derč in Franc Čelešnik. *ISIS*, 19, št. 12, 2010, str. 30–38.
- ZUPANIČ SLAVEC, Zvonka: *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem v času med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj Dr. Ivo Pirc (1891–1967)*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005.
- ZUPANIČ SLAVEC, Zvonka: Sanatorij. *Enciklopedija Slovenije*, 10. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996, str. 395–396.
- ZWEIG, Stefan: *Včerajšnji svet*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1958.
- ŽNIDARŠIČ, Ivica: *O začetkih in razvoju Rdečega križa pri nas*. Ljubljana: Rdeči križ Slovenije, 1984.

ELEKTRONSKI VIRI

- <www.icrc.org/ihl.nsf> (22. 10. 2009).
- <http://www.hawlina.com/teksti/Galicija_1914.htm> (5. 7. 2011).
- <http://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Heinrich_von_Kerens> (10. 1. 2010).
- <http://de.wikipedia.org/wiki/Coloman_Belopotoczky> (10. 1. 2010).
- <<http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bbje.html>> (10.1. 2010).
- <http://www.sistory.si/publikacije/pdf/diplomskadela/Koncilija_Ziga-Prezrti_heroji_velike_vojne.pdf> (30. 9. 2010).
- <<http://www.zps-slo.si/o-zdruzenju-pnevmologov/zgodovina/prejemniki-levicnikovih-nagrada/>> (8. 9. 2011).
- <<http://www.orazen.net/dr-ivan-orazen/>> (12. 10. 2011).
- <<http://www.lukovica.si/kultura/znamenite-osebnosti/209>> (11. 10. 2011).
- <<http://www.slovarji.com/slovarji/slovarji-08/8t.html>> (17. 6. 2007).
- <<http://www.gorenjci.si/Default.aspx?id=134>> (12. 10. 2011).
- <<http://www.odilien.at/de/Institut/Aus-der-Chronik>> (22. 10. 2011).
- <<http://prohereditate.com/gallery2/v/clani/pinkfloyd/IR97/>> (13. 3. 2011).

SEZNAM SLIKOVNEGA GRADIVA:

1. Fotorazglednica garnizijske bolnišnice v Ljubljani. (Zasebna zbirka Zmaga Tančiča)
2. Polkovni zdravnik Otto Hawlina. (Iz zapuščine dr. Otta Hawline)
3. Prelaganje ranjencev na sanitetni vlak v Galiciji. (Muzej novejšje zgodovine Slovenije)
4. Vojaška rezervna bolnica v Mladiki. Izobešeni zastavi označujeta vojaški objekt. (Iz zapuščine dr. Hawline).
5. Zdravniki garnizijske bolnišnice v Ljubljani. Na sredi med njimi sedi dr. Edmund Geduldiger. (Ilustrirani glasnik, 17. 11. 1914, str. 182)
6. Dame Rdečega križa v Ljubljani. (Barbara Laschan pl. Moorland (rojena baronica Rechbach) (sedi v sredini) s hčerko Sofijo baronico Sommaruga (sedi skrajno levo) v službi na ljubljanski železniški postaji med prvo svetovno vojno. Poleg njiju še (zgoraj, od leve): gospa Paulin, Helena Bretl (vdova Naglas) in gospa Šarabon; spodaj skrajno desno Rosy Bleiweis pl. Trsteniški (roj. Souvan) in poleg nje Berta Triller. Druga z leve je neznana. Rugäle, Preinfalk: *Blagoslovljeni in prekleti 1*, str. 119).
7. Ranjenci v Ljubljani. (Muzej novejšje zgodovine Slovenije)
8. Sanitetna postaja prve pomoči – Kapellenthal. (Fotoalbum LIR 21, last Davida Brezgarja)
9. Sanitetni vlak v Štanjelu. (Zasebna zbirka Simona Kovačiča)
10. Izsek s fotorazglednice: Bolnica Marijanišče z rdečim križem na strehi. (Zasebna zbirka dr. Walterja Lukana)
11. Transport ranjencev v podružnico garnizijske bolnišnice v šolo na Viču. (Iz zapuščine dr. Hawline)
12. Prenos ranjencev v obrtno šolo v Ljubljani. (Iz zapuščine dr. Hawline)
13. Skrb za higieno med ranjenci in obolelimi v ljubljanski bolnišnici. (Iz zapuščine dr. Hawline)

14. Dr. Hawlina z osebjem v operacijski sobi v obrtni šoli. (Iz zapuščine dr. Hawline)
15. Častniška bolniška soba v rezervni bolnišnici št. 4. (Iz zapuščine dr. Hawline)
16. Vojaški pevski zbor ranjencev v Mladiki. Sredi med njimi mornariški superior Karl Kokolj. (Ilustrirani Glasnik, 8. 4. 1915, str. 383)
17. Koncert članov vojaškega glasbenega društva pred bolnico v Ljubljani. (Iz zapuščine dr. Hawline)
18. *In mi v tej vojni živimo nemirno!* Fotorazglednica, poslana iz ljubljanske rezervne bolni-
ce št. 5. (Zasebna zbirka Simona Kovačiča).
19. Cenik cepiv za kolero in tifus. (AS 33, 17/23, kolera 1861–1918, fasc. 1915, št. 7343)
20. Cepljenje vojakov proti tifusu. (Slika Franca Dolenca, kopija pri Tomažu Budkoviču)
21. Karikatura cepljenja vojakov, avtor: Rudolf Kristen, dunajski IR 4. (Muzej novejšje zgo-
dovine)
22. Telegram v zvezi z bakteriološkim pregledom vzorcev blata iz poljske bolnišnice 8/13 v
Vipavi. (AS 33, 17/23, kolera 1861–1918, fasc. 1915. št. 24850)
23. Pobotnica za strežbo bolnikov, ki so jih sumili okužbe s kolero. (AS 33, 17/23, kolera
1861–1918, fasc. 1915, št. 25273)

SEZNAM TABEL:

Tabela 1: Število sanitetnega osebja po vojaških enotah.

Tabela 2: Število v Ljubljano pripeljanih ranjencev po poročanju časopisov Slovenec in Slo-
venski narod od septembra do decembra 1914.

Tabela 3: Število v Ljubljano pripeljanih ranjencev po poročanju časopisov Slovenec in Slo-
venski narod od januarja do 1. maja 1915.

Tabela 4: Tedensko poročilo sanitetnega referenta 5. armade za čas od 22. avgusta 1915 do
sobote 28. avgusta 1915. Vir: ÖSTA/KA, Neue Feldakten (NFA), 5. Armee (HGK.
Boroevic), Karton 1499.

Tabela 5: Pregled vseh sanitetnih zavodov v Ljubljani aprila 1916. Vir: ÖSTA/KA, Mili-
tärkommando Graz, M. A. Nr. 134272/1916, Rub. 73-17/26/15, karton 396: *Übersicht
aller im 5. Armeebezirke befindlichen stabilen Militär-Sanitätsanstalten, Anstalten der
freiwilligen Sanitätspflege und zum militärischen Belage herangezogenen Zivilanstalten,
mit Ende April 1916, str. 6–9.*

Tabela 6: Število obolelih za spolnimi boleznimi v času od 26. 9. do 2. 10. 1915. Vir: ÖSTA/
KA, NFA, 5. Armee, Karton 1499: Sanitäts-Wochenbericht für die Zeit von Sonntag
den 26/9. bis Samstag den 2/X. 1915.

Tabela 7: Verska pripadnost v zavodski bolnici umrlih vojakov. Vir: NŠAL, ŽA, Šentvid
nad Ljubljano, M 1881–1915 in 1916–1964. Zapisi od 1915 do 1917.

Tabela 8: Verska pripadnost in število pokopanih vojakov na ljubljanskih pokopališčih.
Vir: NŠAL/ŠAL, Vojaške zadeve 1917–1921, fasc. 311, poročilo poveljstva mesta Lju-
bljane, št. 5042.

Tabela 9: Oddajne postaje za bolnike s kolero na Kranjskem leta 1916. Vir: AS 33, 17/23,
fasc. 1916–1918, št. 35704, Verzeichnis der Kranken-(Cholera-) Abgabestationen

Tabela 10: Kolera/tifus med vojaki 5. armade na soški fronti leta 1915. Vir: ÖSTA/KA,

NFA, 5. Armee (HGK Boroevic), k. 1499, Sanitäts-Wochenberichte 22. 8.–28. 8. 1915, 26. 9.–2. 10. 1915, 28. 11.–4. 12. 1915, 19. 12.–25. 12. 1915.

SEZNAM GRAFOV:

Graf 1: Vzroki smrti v rezervni bolnici št. 1 v Zavodu sv. Stanislava v Šentvidu nad Ljubljano. Vir: NŠAL, ŽA, Šentvid nad Ljubljano, M 1881–1915 in 1916–1964. Zapisi od 1915 do 1917.

Graf 2: Oboleli in umrli za kolero v Avstro-Ogrski leta 1915. Vir: ÖSTA/AdR, Bundesministerium für soziale Verwaltung 1. Republik, Volksgesundheit, Cholera, k. 1581, št. 2147.

“PATRIAE AC HUMANITATI” HEALTH CARE IN THE REAR OF THE ISONZO FRONT

Summary

This book is the first attempt to present military hospitals in Ljubljana during World War I, with a special emphasis on the provision of health and spiritual care. The first part provides a short overview of history and presents the development of health and spiritual care in the army. Special emphasis is on the development and establishment of both in the Habsburg Monarchy at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. During that time many important changes were occurring in the system of civilian and military health care in Ljubljana. They included the improvement in the sewage system, the installation of the water distribution system, as well as the construction of new hospitals and residential housing. On the eve of war, Ljubljana thus underwent a major transformation. In summer 1914, at the outbreak of World War I, everyone was confident of a fast victory and an end to the war. Many men who were injured in the first battles thought that the war would be over before they could recover and be able to return under the banner. But they were mistaken; the war soon proved to be anything but short and bloodless. No troops, military chaplains, not even the military health system could have been prepared for such massive casualties. Indeed, at the very onset of the war, military physicians were taught a bitter lesson that health care in theory was something completely different than what it was in the battlefield.

The book charts the path – from the front to the rear – that awaited a wounded

soldier. At the same time it highlights a number of problems that faced military physicians coping with the ever increasing number of the wounded and sick. It describes the transport of the wounded by sanitary trains and preparations for their arrival that took place in the towns off the battlefield. Special attention is devoted to describing how these preparations were made in the capital of Carniola, as well as the arrival of the first wounded soldiers, their numbers and problems that occurred in the process. The onset of the Isonzo Front in May 1915 also brought about the change in Ljubljana's position. The city, which had previously been safe, became part of the war zone and the number of wounded and sick soldiers seeking help there rapidly increased. The need for the provision of health and spiritual care was changing in correspondence to the developments in the new battlefield. The military authorities joined efforts with the city town hall to respond to these needs by increasing bed capacities and providing additional medical and clerical staff. The city found itself in the clutches of war and could only breathe a sigh of relief after the breakthrough on the Isonzo (at the end of October 1917) and the major westward shift of the frontline. Until then Ljubljana tried, first and foremost, to provide care to soldiers being transported there directly from the frontline, while in the last year of the war Ljubljana's hospitals provided more and more care to the sick and disabled who were returning from captivity or arriving from various military medical units.

The third part of the book deals with the provision of health care in an attempt to show how the city received the wounded and sick soldiers in its military medical units. It presents sanitary measures, surgical procedures as well as diseases and other problems facing physicians in Ljubljana. In addition to physicians, this part also describes the work of medical staff and military chaplains, as well as life in hospitals, which was filled with both bright and dark moments. The latter were regrettably plentiful, as all the care which the city took to receive the wounded and sick soldiers could not prevent the dying. A vast majority of the deceased soldiers was buried in Ljubljana's central cemetery and others found their eternal rest in one of smaller graveyards. Today, there is almost no trace left of many of these graves – as well as many selfless people who took part in the war under the slogan "Patriae ac humanitati". The only reminders of their existence are news items, musty archival documents and a few buildings in Ljubljana that were converted into hospitals, much of which is now known only to the rare few.

The last chapter deals with the problem of infectious diseases. The chaotic times of World War I, indeed, provided especially favourable circumstances for a rapid

and large-scale transmission of infectious diseases, largely owing to mass migrations of the population. Incessant military movements from various parts of the monarchy and fronts, combined with the mixing of the population (refugees, prisoners of war), undoubtedly facilitated the spread of infections. Another significant contributing factor was the general hygienic conditions in the life of both military personnel and civilian population in the rear zone. Typhus, cholera and dysentery were, for instance, spreading at a particularly rapid pace, mostly due to interrupted water supply or, rather, infected water and food, which was common in the abnormal conditions of war.

The Slovenian part of the southwestern front, better known as the Isonzo Front, was a varied meeting-point of people and as such a microenvironment in which the occurrence of communicable diseases was high. Because of constant interaction between military personnel and civilian population diseases also spread to the rear zone in Carniola. Soldiers were most often affected by infectious intestinal diseases such as typhus, cholera and dysentery on one hand and by smallpox, malaria, spotted fever and venereal diseases on the other.

The occurrence of the cholera epidemic is stated as an example of spreading infectious intestinal diseases in the Austro-Hungarian Monarchy and its fronts in 1915. If the structure of affected persons country-wide shows that cholera was the most common among prisoners of war, soldiers returning from the front and civilians, the disease also spread among the soldiers in the battlefield. The introduction of vaccination for soldiers and civilian population in high risk areas most certainly contributed to the eradication of this disease, as the number of persons affected by it fell sharply in 1916. The occurrence of cholera is also known among the soldiers on the Isonzo Front and its Slovenian rear zone, where the civilian population of the Gorizia area and the Vipava Valley was the most severely affected.

KRAJEVNO IN OSEBNO KAZALO

- Afrika, 166
Ajdovec, 62
Ajdovščina, 79, 80, 86, 157, 158, 174, 179,
180, 184, 185
Ajlec, Kornelija, 12
Alešovec, Jakob, 29
Ambrožič, Matjaž, 8, 12
Angetter, Daniela Claudia, 9, 19, 20, 22,
23, 41, 42, 43, 44, 45, 51, 81, 156, 163
Armuth, zdravnik, 42, 106
Avče, 81
Avsenak, Vinko, 12
Avstrija, 100, 111, 151, 163, 167, 184, 189
Avstrijsko Primorje, 171, 181, 182, 183,
184, 185, 186, 187
Avstro-Ogrska, 11, 24, 25, 37, 38, 39, 76,
91, 100, 151, 167, 169, 170, 174
Azija, 193

Baden (pri Dunaju), 160
Ballon, zdravnik, 94
Bangladeš, 166
Banjška planota, 81
Barle, Janez Ev., 124
Bašelj, Jernej, 194
Baška grapa, 81
Bate (Kanal), 184
Batognica, 81
Batuje, 191
Belgija, 174

Beljak (Villach), 10, 72, 184
Belopotoczky, Coloman, 27
Benčina, Janez, 193
Beograd, 62, 69
Berlin, 17
Bernik, Franc, 94, 145, 146
Bezjak, Anton, 121
Bielik, Emerich, 26
Bijelik, Emmerich, 28, 38
Bilje, 173, 184
Biwald, Brigitte, 9, 21, 22, 23, 24, 37, 38,
42, 44, 46, 49, 50, 52, 53, 168, 169, 178
Bjelovar, 118
Bled, 157
Bleiweis pl. Trsteniški, Rosy, 60
Bobota (Vukovar), 171
Bock, Emil, 58
Bohinj, 81
Bohinjska Bistrica, 86, 157, 172, 184, 185,
187
Boljunec (Dolina pri Kopru), 184
Borisov, Peter, 9, 17, 18, 19, 30
Borodin (Rusija), 18
Borojević, Svetozar, 78
Borovnica, 185
Bosanski Brod, 48
Bosna, 167
Bosna in Hercegovina, 26, 167, 168, 169,
170
Bouška, Josef, 174

- Bovec, 179
 Branica, 90, 174
 Brazilija, 174
 Breclj, Anton, 163, 180, 191, 192
 Breskvar, Viktor, 157
 Brestovica, 174
 Bretl, Helena, 60
 Brettl, zdravnik, 59
 Brezigar, David, 12, 84
 Brezje, 184
 Brezovica, 144
 Brežice, 183
 Brodnik, Vilma, 8, 123
 Bruck an der Leitha, 171
 Budimpešta, 51, 66
 Budkovič, Tomaž, 12, 177
 Budna Kodrič, Nataša, 194
 Bukovica (pri Vrtojbi), 194
 Bukovina, 70, 169, 171
 Busson, zdravnik, 172
- Cegnar, Ivan, 62
 Celje, 56, 91, 113, 172, 180, 182, 183, 184, 185, 187
 Celovec (Klagenfurt), 10
 Cer, planina (Srbija), 69
 Chewal, praporščak, 47
 Ciescanow (Poljska), 171
 Codelli, Anton, 94
 Col, 193
 Colarič
 - Ana, 181
 - Martin, 59
 Cvenkel, Pavel, 65
- Čabar, 30
 Čadež, Janez, 112
 Čebokli, Andrej, 117
 Čelebrini, zdravnik, 191
 Čepovan, 157, 190
 Černicky, Ladislaus, 157
 Černič, Mirko, 99, 106, 107, 113, 114, 193
- Červinjan, 194
 Češka, 38, 57, 59, 167
 Čop
 - Jože, 87, 162
 - Terezija, 158
 Črna gora, 174
 Črniče (Vipavska dolina), 155, 157, 158, 159, 163, 174, 179, 180, 182, 184, 191
- Debela Griža (na Krasu), 76, 81, 83, 85
 Debrecen, 168
 Derč, Bogdan, 59
 Dereani, Ernest, 138
 Derganc, Franc, 59
 Dermastja, Josip, 32
 Dermota, Kandida, 68
 Devin, 76, 179
 Divača, 192
 Doberdob, 76, 77, 80, 81, 83, 85, 157, 162, 163, 189, 190
 Dobrovo, 195
 Dol (na Krasu), 85
 Dolenc, Franc, 177
 Dolenja Trebuša (pri Tolminu), 180
 Dolenja vas (pri Škofji Loki), 194
 Dolenje Gradišče pri Dolenjskih Toplicah, 62
 Dolina (pri Kopru), 184
 Dolnji Logatec, gl. Spodnji Logatec
 Dolomiti, 161
 Domžale, 94, 146, 183, 187
 Dondero, Primo, 90, 163, 164, 195, 196
 Dornberk, 184
 Dovje, 181
 Dráb, Antonin, 173
 Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, 147, 152
 Dufriche Desgenettes, Rene Nicholas, 18
 Dunaj, 9, 12, 19, 20, 24, 25, 34, 38, 48, 57, 58, 59, 66, 99, 115, 132, 133, 148, 160, 177, 183

- Dunajsko Novo mesto (Wiener Neustadt), 24, 25
 Dunant, Henry, 33, 163
 Dutovlje, 157
 Dvor (Žužemberk), 62
- Egipt, 15, 18, 174
 Evropa, 16, 17, 35, 36, 150, 151, 166
- Faber, podpolkovnik, 44
 Francija, 17, 174
 Frank, brigadir, 32
 Frank, Paula, 158
 Friderik II, 17
 Fux, Fran, 30
- Gaberc, Vinko, 118, 121, 122
 Galicija, 10, 39, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 59, 69, 70, 97, 112, 167, 168, 169, 170, 171, 179, 188, 189, 190, 192, 193
 Gaspar, Andreas, 117
 Geduldiger
 - Edmund, 57, 58, 67, 99, 138
 - Josef, 57
 - Paul, 57
 Gerhaus (Avstrija), 171
 Gnidovec
 - Anton, 62
 - Josip, 62
 - Jožef, 62
 Gödöllő, grad, 53
 Gomiršek, Tanja, 193, 195
 Gorec, Sonja, 30
 Gorenjska, 10
 Gorica, 27, 56, 81, 86, 87, 88, 157, 159, 163, 180, 184, 187, 189, 192
 Goriška, 75, 180, 191
 Goriška Brda, 163, 192, 195
 Gorjansko, 184
 Gorlice (Poljska), 76
 Gornja Zadobrova, 181
 Gornji Logatec, gl. Zgornji Logatec
- Govekar, Fran, 9, 29, 30, 31, 32
 Graben (Ljubljana), 95
 Gradec (Graz), 9, 10, 30, 57, 59, 65, 93, 97, 98, 99, 110, 119, 126, 127, 160, 192
 Gradno (Goriška Brda), 193, 195
 Graef, zdravnik, 180
 Graffe, zdravnik, 191
 Grgar, 184, 186
 Grmek, Meta, 16, 17, 18
 Grobljar, Rafael, 124
 Gröger, Roman Hans, 9, 16, 17, 24, 25, 26, 27
 Grosuplje, 181
 Gruden
 - Anton, 117
 - Josip, 124
- habsburška monarhija, 7, 9, 34, 35
 Habsburžani, družina, 18, 24
 - Cita, 131
 - Elizabeta, 159
 - Ferdinand III., 24
 - Franc Ferdinand, 27, 35, 137
 - Franc I, 19
 - Franc Jožef I., 25, 53, 54, 58, 76, 96, 138, 139, 159
 - Franc Salvator, 50, 130
 - Jožef II., 19, 25, 136
 - Marija Terezija, 18, 19
 Hacin, Janko, 36
 Ham, Claudia, 9, 16, 17, 24, 25, 26, 27
 Hawelka, zdravnik, 161
 Hawerland, Edmund, 173
 Hawlina, Otto, 10, 11, 12, 39, 44, 45, 46, 47, 55, 97, 98, 104, 105, 108, 109, 120, 134, 138, 188
 Hegemann, Otmar, 128
 Hermann, Emilie, 57, 178
 Herson (Ukrajina), 38
 Hirschfeld, Magnus, 117
 Hladnjak, Franc, 109
 Hlevnik (občina Kožbana), 195

- Hmelak, Ivan, 78
 Hočevar, Matevž, 157
 Hoechsman, 32
 Hofbauer
 - Josef, 117, 132
 - Oton, 134
 Högler, Hans, 59
 Holz, Eva, 188
 Homer, 15
 Hörgas-Enzenbach (pri Gradcu), 160
 Horill, Rosa, 158
 Horvat
 - Mojca, 38
 - Paul, 193
 Hrastnik, 34, 126
 Hrenovice, 187
 Hrubeš, Janez, 124
 Hruševje, 157, 179
 Hrušica pri Jesenicah, 157
 Hrvaska, 30, 167, 168, 169, 170
 Hubad, Ivan, 194
 Hubatschek, Karl, 128
 Huorka (Slovaška), 10
 Hüttner, Wilhelm, 184
- Idrija, 189
 Idrija pri Bači, 157
 Ilava (Slovaška), 28
 Ilming, Thomas, 95
 Indija, 122, 166
 Istra, 57
 Italija, 9, 37, 47, 62, 75, 76, 78, 98, 100,
 103, 107, 119, 126, 163, 171, 174
 Ivanetič, Franc, 32
 Ivangorod (Rusija), 69, 70
 Ivanovič Pirogov, Nikolaj, 18
 Izola, 187
- Jadran, 78
 Jakopič, Bogomil, 110
 Jaroslav, 171
 Jassy (Romunija), 192
- Javoršček, 81
 Jaworow (Ukrajina), 171
 Jeglič, Anton Bonaventura, 11, 54, 61, 62,
 95, 115, 124, 126, 127, 131, 133, 145
 Jelenc, Vitomir Feodor, 189
 Jenko
 - Andrej, 58, 138
 - Ivan, 58, 61
 - Johann, 193
 Jerko, Josef, 12
 Jesenice, 159
 Jurca, Karel, 43, 80
 Jurkovič
 - Filip, 179, 190, 193, 194
 - Ivan, 146
 Justin, Matevž, 157
 Južna Amerika, 122
- Kacin, Dominik, 123, 136, 192
 Kairo, 38
 Kal, 81
 Kalčič, Nina, 150
 Kalvarija, 81, 88
 Kamnik, 62, 94, 159
 Kamnje, 184
 Kandija, 159
 Kapellenthal (dolina), 84
 Karba, Rihard, 58
 Karlovac, 77
 Karpati, 73, 77, 123, 136, 192
 Kaschau, gl. Košice
 Kassa, gl. Košice
 Kastelec, 10, 194
 Kaup, profesor higiene, 46
 Keber, Katarina, 11, 153, 167
 Kerens, Johann Heinrich von, 24, 25
 Kiernica (Ukrajina), 44
 Kirchenberger, zdravnik, 37
 Kisielin (Ukrajina), 113
 Klanec, 174
 Klasinc, Peter Pavel, 100
 Klavora, Vasja, 77, 162

- Klettenhammer, Ivanne, 158
 Klosterneuburg (Avstrija), 132
 Kluže, trdnjava, 162
 Kobarid, 157, 192
 Kobe-Arzenšek, Katarina, 8, 34
 Kočevje, 94, 101, 159
 Kodeljevo (Ljubljana), 115
 Kogoj, Jasna, 12, 138
 Kogovšek, Ivan, 62
 Kokolj
 - Karl, 63, 124, 125
 - Miroslav, 70, 125, 126, 137, 142
 Kolar, Nataša, 91
 Kollaritsch, Rudolf, 59, 137
 Kollman, rodbina, 142
 Komen, 157, 160, 174
 Koncilja, Žiga, 42
 Konstantin, 16
 Kopanj, 62
 Koper, 184, 187
 Koritnik, Anton, 151
 Kormin (Cormons), 183
 Koroška, 185
 Korytniki (Poljska), 47, 48
 Kosmač, Filip, 39, 40
 Kostanjevica na Krki, 57
 Košenina, zdravnik, 59
 Košice (Slovaška), 74
 Kovač, Matevž, 186
 Kovačič, Simon, 12, 89, 135
 Kovšca
 - Frančiška, 193
 - Terezija, 193
 Kozana, 195
 Kraigher, Alojz, 138, 157
 Krajger, Alojz, gl. Kraigher, Alojz
 Kramar, Antonija, 158
 Krampač, Tone, 48
 Kranjska, 8, 24, 29, 33, 34, 53, 54, 67, 68,
 75, 91, 100, 102, 103, 110, 139, 142,
 155, 159, 181
 Kranjska Gora, 157
 Kras, 77, 78, 81, 115, 161, 174, 179, 191,
 194
 Krautgasser, zdravnik, 59
 Krebel, Marija, 142
 Krebel, vojak, 142
 Krebs, Gertraud, 167
 Kresnica, 181
 Krf, 189
 Kristen, Rudolf, 179
 Krleža, Miroslav, 91
 Krmin, 194, 195
 Krn, 78
 Krško, 43
 Kržišnik, Jožef, 108, 122, 123
 Kukovec
 - Janko, 38
 - Klara, 38
 Kukujevci, 188
 Kulovec, Franc, 62
 Kunaver, Celestina, 158
 Kušar, Jožef, 31
 Lah, Ivan, 35, 192
 Lampe, Evgen, 11, 64, 66, 67, 68, 92, 95,
 123, 126, 127, 162, 189
 Lancaster, H. O., 167
 Lapanja, Matija, 180
 Larrey, Dominique-Jean, 18
 Laschan pl. Moorland, Barbara, 60
 Laze pri Dolskem, 183
 Lebar, I., 110
 Leibniz, 17
 Leitgeb, vila, 85
 Lesce, 62, 181
 Levičnik, Avgust, 48
 Ličen, Aleksander, 192, 193
 Linz, 183
 Litija, 10, 180, 181, 185, 189
 Ljubljana, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 29, 30, 31, 32,
 33, 34, 36, 37, 42, 53, 54, 55, 56, 57,
 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69,
 70, 71, 72, 73, 74, 75, 88, 90, 91, 92,

- 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102,
105, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 114,
117, 118, 119, 121, 123, 124, 126, 127,
128, 130, 131, 132, 133, 134, 137, 138,
139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147,
148, 149, 151, 152, 157, 158, 159, 160,
167, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186,
187, 189, 193, 194
- Log pod Mangartom, 162
Log pri Ajdovščini, 86
Lohnauer, zdravnik, 32
Lončar, Marija, 158
Lovran, 160
Luc'k (Volinija), 113
Lukan, Walter, 8, 12, 93, 132
Luksemburg, 174
Luthar, Oto, 132
Luther, Martin, 17
Lvov, Lviv (Ukrajina), 48
Lwow (Ukrajina), 171, 193
- Maderno ob Gardskem jezeru, 47
Madžarska, 53, 146
Mahaon, zdravnik, 15
Maister, Rudolf, 35
Majdič, Vinko, 56
Malešič, Matija, 188, 189
Malgaj, Franjo, 158, 160, 163, 179, 189,
190
Mann, zdravnik, 79, 160
Maraspine, zdravnik, 38
Maribor, 56, 65, 88, 91, 99, 132, 160, 181,
182, 186
Marolt-Gomilšek, Milica, 150
Martinčič, Andrej, 47, 48
Martinčiče (pri Renčah), 180
Martinščina, 81, 83
Matenja vas, 58
Matičič, Ivan, 39, 51, 57, 65, 66, 79, 85,
118, 162, 163, 174, 180, 190
Matić, Dragan, 8, 133, 157
Medle, Franc, 110
- Meinhardt, Adalbert, 141
Meka, 128
Menelaj, kralj, 15
Mesesnel, Janez, 85, 87, 88, 162
Metlika, 99
Milčinski
- Fran, 11, 40, 73, 94, 95, 103, 108, 109,
117, 123, 131, 132, 180, 188, 189
- Janez, 150
Milić, Milan, 115
Miren, 173, 174
Mirje (Ljubljana), 63, 65
Mladjen, Blasius, 185
Mlakar, Albin, 179, 192
Mohor, Mihael, 164, 165
Monte Chiesa (Dolomiti), 161
Moravska, 167
Mosciska, Mostyska (Ukrajina), 171
Moste (Ljubljana), 96, 117, 180, 181, 183,
187
Moynier, G., 163
Mrzli vrh, 81
Munding, P. Ildefons O.S.B., 119
Mušič, Jurij, 82
- Nabernik, Dominik, 124
Nabrežina, 79, 157, 160, 172, 173
Nadrah, Ignacij, 124
Naglič, Peter, 91, 92, 143, 144, 158, 160,
180
Napoleon, 17, 18
Nastran, Alojzij, 119
Negri, zdravnik, 46
Nemčija, 174
Nizozemska, 174
Nova vas, 98
Novak, Alojzij, 155, 158, 159, 163, 180,
191, 196
Novo mesto, 56, 101, 127, 159
Novo mjesto (Galicija), 190
Nový Hrozenkov (Češka), 173
Nowy, pl., stotnik, 65

- Obljubek, Dora, 192, 195
 Ogrska, 35, 167, 168
 Olomouc, 25
 Omsk, 193
 Opatija, 160
 Opčine, 174, 187
 Oradei (Romunija), 27, 28
 Oražen, Ivan, 11, 57, 98
 Orel, Maks, 160
 Ortner, Christian, 95
 Osek, 182, 184
 Oslavje, 179
- Pajk, Stane, 12, 114
 Palfi, Karl, 128
 Palkišče, 85
 Paltauf, Richard, 133, 178
 Parkelj, Jožef, 183
 Paulin, gospa, 60
 Pavelski, Vincencij, 29, 60, 124
 Pečkaj, Janez, 151
 Pepernik, Amandus, 77, 80, 83
 Perilli, Giovanni, 100
 Perlot, Martin, 112
 Perzija, 174
 Pešta, 20
 Petek, Mihael, 12
 Pfeiffer, Hermann, 178
 Piekalkiewicz, Janusz, 69, 73
 Pirc, Ivo, 97, 151
 Pirjevec, Avgust, 57
 Piškur, Milena, 143, 147
 Pivko, Ljudevit, 189
 Planina na Kraju, 157
 Plut, Jože, 16, 25, 26
 Plzen (Česka), 59
 Podbersič, Renato, 12
 Podbrdo, 86
 Podgora, 82, 85
 Podkrajšek, Ana, 139
 Podkum, 47
 Podmelec, 86, 157
- Podveršič, Hermenegild, 195
 Pohar, Alojzij, 126, 127
 Polak, Bernard, 124
 Poljane (Marcottini), 85
 Poljanec, Ivan, 124
 Poljska, 47, 76, 113, 193
 Pollak, Ana, 10
 Pollak, zdravnik, 44
 Polowka, Mihael, 141
 Poreč, 142
 Posočje, 80, 194
 Possanner von Aehrenthal, Gabriele, 38
 Postojna, 34, 58, 62, 75, 157, 174, 184, 185, 187
 Potokar, Ivanka, 158
 Povše, Janez, 35
 Praga, 25, 57, 59
 Preinfalk, Miha, 12, 60
 Premysl, gl. Przemyśl
 Prestor, Ciril, 188
 Princip, Gavriilo, 35
 Prochazka, Vinzenz, 158
 Prosek, 157, 174
 Prule (Ljubljana), 96, 120
 Prusija, 17, 25, 73
 Prušnik, Jožef, 181
 Prvačina, 79, 86, 157, 174, 184
 Przemyśl, gl. Przemyśl
 Przemyśl (Poljska), 46, 47, 48, 193
 Ptuj, 56, 63, 66, 91, 180, 185
 Puš, Marija, 158
- Rabelj, 162, 179
 Radovljica, 62
 Radšel-Medvešek, Alenka, 150
 Rakek, 54, 181
 Ravne (pri Črničah), 191
 Rawa Ruska (Ukrajina), 171
 Rebol, Frančišek, 151
 Remarque, Erich Maria, 103
 Remškar, Valentin, 144
 Renče, 173, 174, 180, 182, 183, 184

- Repno, 187
 Res, Marija, 184
 Rest, Stefan, 95
 Ribnica, 94
 Robida, Franjo, 57, 90
 Roda-Roda, Alexander, 89
 Roermond (Avstrija), 24
 Rogaška Slatina, 111, 160
 Rombon, 76
 Romunija, 27, 28, 174
 Rožanc, Mira, 12
 Rožatov (Češka), 57
 Rudež, Vladimir, 138, 157
 Rueh, Franc, 130, 157, 160
 Rus, Marica, 158
 Rus, Mavricij, 58, 103, 106, 119, 157
 Rusija, 38, 48, 169, 174
 Rustja, Bojan, 12, 117
 Rutkowski, Ernst, 38
 Ružomberok (Slovaška), 27

 Sammer, Alfred, 9, 16, 17, 24, 25, 26, 27
 Sapiecha, knez, 47
 Sapnišče, 85
 Sarajevo, 35
 Schalek, Alice, 79, 80
 Schaumann, Walter, 49
 Schmid, Hugo, 156
 Schmitt, Friedrik, 146
 Schücking, Alfred, 22
 Segeti (Lokvica na Krasu), 173, 174
 Selo (pri Črničah), 191
 Selo (Ljubljana), 187
 Semič, 59
 Seručnik, Miha, 12
 Sesljan, 81
 Sežana, 81, 157
 Sfiligoj, Anton, 183
 Sibirija, 192, 193
 Sichernsad, Johann, 157
 Sila, Jakob, 193
 Simić, Marko, 76, 77, 78, 82, 91, 95, 114

 Skadar, 189
 Slamič, Jože, 191
 Slavik, Mathias, 67, 68, 137
 Slavonija, 167, 168, 169, 170
 Slovaška, 10, 27, 28, 74
 Slovenija, 8, 10, 11, 12, 52, 57, 69
 Slovenske Konjice, 10
 Sluga, Miha, 12
 Soča, 157
 Sofija, 58
 Solferino (Italija), 33, 163
 Solkan, 187
 Sommaruga, Sofija (baronica), 60
 Sorica, 157
 Sorta, Ivana, 185
 Sovodnje, 182, 184
 Spodnji Logatec, 144, 174, 184
 Srbija, 35, 39, 98
 St. Pölten, 24, 25, 160
 Stara Loka, 62
 Stare, zdravnik, 32
 Stari trg pri Ložu, 43
 Stawel, zdravnik, 185
 Steiner, Johann, 21
 Sternthal (Strnišče pri Ptuj), 91, 185
 Stieglitz, Josef, 119
 Stigelbauer, stotnik, 32
 Stojan, Gjuadin, 114
 Stojanov, Ljudmil, 165, 166
 Stranger, Ramiro, 158
 Strašek, Veronika, 52
 Strnišče pri Ptuj, 91
 Stuchly, Ignacij, 124
 Studenec (Ljubljana), 29
 Sturm, Alojzij, 141
 Suljin Han, 49
 Sv. Krištof (Ljubljana), 143, 144, 146
 Sv. Križ (Ljubljana), 141, 142, 143, 147, 148
 Sv. Križ pri Kostanjevici, 181, 184
 Sv. Peter (Pivka), 184
 Sveta Elizabeta v Pohorju (Ptuj), 63

Svoljšak, Petra, 12, 194
 Swieten, Gerard van, 19
 Szeberiny, Johann, 26
 Székesfehérvár (Madžarska), 146

Šarabon, gospa, 60
 Šega, Judita, 9, 29, 30, 112
 Šempas, 182, 184
 Šempeter (pri Novi Gorici), 157, 160, 179
 Šenk, Bernardka, 126
 Šentvid (Ljubljana), 10, 30, 62, 94, 132, 146, 148, 149
 Šešarko, zdravnik, 59
 Šimac, Miha, 15, 54, 146, 158, 172
 Šimec, Tomaž, 12
 Šiška (Ljubljana), 158
 Škerjanc, vojni kurat, 127
 Škofja Loka, 157, 194
 Škofljanec, Sergej, 12
 Škrabar, Marija, 186
 Škulj, Edo, 118
 Šlajmer, Edo, 30, 58, 59, 98, 111, 160
 Šlezija, 167
 Šobora, Rene, 173, 174
 Španija, 17, 174
 Štajerska, 91, 110, 167
 Štanjel, 81, 87, 89, 90, 157, 160, 174
 Štepec, Marko, 12
 Šternberk (Češka), 38
 Štolfa, Franc, 11
 Štukl, Jakob, 161, 162
 Šubic, Ivan, 100, 101
 Šuklje, Franjo, 20
 Šušteršič, Ivan, 141, 143
 Švajncer, Janez, 137
 Švica, 38, 76, 174

Tančič, 33
 Tarnov, gl. Tarnów
 Tarnów (Poljska), 51, 76
 Taškent (Uzbekistan), 193
 Tavčar, Ivan, 130

Temnica, 184
 Terček, Bernarda, 12
 Tertschek, Johann, 21, 22, 44, 45, 51, 79, 87
 Thalerhof (pri Gradcu), 192
 Tirolska, 87
 Toblach (Italija), 183
 Tolmin, 180, 187
 Tomaszow (Poljska), 193
 Tomšič, Ivan, 163, 165
 Toplice, 62
 Trbiž, 159
 Triller, Berta, 60
 Trnovo (Ljubljana), 62
 Trošt, Lucijan, 193
 Trst, 56, 159, 161, 182, 183, 184, 186
 Tržič, 10, 159
 Turenne, Henri, 17
 Turk, Jožef, 63
 Turšič, Leopold, 43
 Tušar, Brane, 180

Ude, Lojze, 152
 Ukanc (Bohinj), 185
 Ukrajina, 38, 44, 48, 113
 Unec, 47
 Urban VIII., papež, 24
 Urbanitsch, Peter, 20, 21

Valentin, Alojz, 185
 Vanček, Jasna, 12
 Varazze (Italija), 62
 Varšava, 69, 70
 Vauhnik, Miloš, 42, 106
 Vavpotič, Ivan, 48
 Vavpotič, Valentina Marija, 48
 Več-Friganovič, Fini, 192
 Velika Britanija, 174
 Veliki Dol, 184
 Velnar, Tomaž, 161
 Vencelj, Mica, 137
 Verona, 20

- Veršič, Vincenc, 190
 Vevče, 70
 Vič (Ljubljana), 96, 104
 Videm (Udine), 181
 Vipava, 79, 86, 157, 174, 179, 184, 185
 Vipavska dolina, 81, 179, 191, 192, 194
 Višnjevik, 192, 193, 195
 Vižintini, 85
 Vladimir Volinjski (Ukrajina), 113
 Vladivostok (Rusija), 193
 Vodmat (Ljubljana), 32
 Vogrsko, 184
 Vojščica, 157, 160, 185
 Volčja Draga, 88, 157, 184
 Vošnjak, Josip, 30
 Vratca (pri Sofiji), 58
 Vrh na Krasu, 191
 Vrhnika, 174
 Vrhovnik, Ivan, 65
 Vrhunc, Franica (Klara), 110
 Vrišer, Sergej, 27, 28
 Vrtoče, 182, 191
 Vrtojba, 184
 Vrtovin, 184
 Vukovar, 171
- Wagna pri Lipnici, 38
 Wagner, zdravnik, 32, 58
 Waldstetten, baron, 99
 Walland, Franc, 62
 Wandruszka, Adam, 20, 21
 Wartevesiewicz, zdravnik, 59
- Wiener Neustadt, gl. Dunajsko Novo mesto
 Windischgrätz, knez, 10, 54
 Winternitz, Paul, 57
 Würmlach (Koroška), 185
- Zablotec (Galicija), 46
 Zagorje, 181, 185, 187
 Zalog (Ljubljana), 70, 183
 Združene države Amerike, 174
 Zemljič, Igor, 12
 Zgornji Logatec, 48, 184
 Zisl, Ana, 142
 Zlobec, Andrej, 85, 87, 159, 160, 161
 Zupan, Franc, 100
 Zupančič, Franc, 74, 111, 130, 160, 162, 178, 179
 Zupanič Slavec, Zvonka, 11, 29, 57, 59, 97, 98, 151
 Zweig, Stefan, 36, 37, 51
- Žabnica, 194
 Žale (Ljubljana), 143, 147
 Žele, Josip, 115
 Železnikar, Johanna, 158
 Ženeva, 34
 Žnidaršič, Ivica, 34
 Žurga
 - Franc, 62
 - Janez, 62
 Žužemberk, 62

»Znanstvena monografija predstavlja prvo sistematično in tudi povsem izvirno obravnavo problematike zdravstvene oskrbe (avstro-ogrskega) vojaštva v času 1. svetovne vojne, spričo zgodovinskega in nedvoumnega pomena za celoten slovenski prostor, pa je bila izbira italijansko – avstrijske (soške) fronte logična in upravičena. [...] Problematika zdravstvene oskrbe na fronti in v zaledju je v knjigi postavljena v kontekst povsem logičnih vojnih zdravstvenih problemov, v ospredje pa postavlja nove vidike epidemij, ki so bile zaradi narave vojne, hitrih in izjemno množičnih migracijskih tokov ter kriznega obdobja, potrebne drugačne obravnave.«

dr. Petra Svoljšak

20 €

9 789612 543440

<http://zalozba.zrc-sazu.si>